

КАЛЮЖНИЙ Р. А., ВОВК В. М.

Римське приватне право

Підручник
Друге видання, перероблене

Київ 2014

УДК 341.9(075.8)
ББК 67.412я73
К-17

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Юридичного інституту Національного авіаційного університету
(Протокол № 14 від 23 грудня 20013 р.)*

Рецензенти:

Заїка Ю. О. – доктор юридичних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ);

Шишка Р.Б. – доктор юридичних наук, професор (Юридичний інститут Національного авіаційного університету).

Калюжний Р. А., Вовк В. М.

К-17 Римське приватне право : [підруч. для вищ. навч. закл.]. –
К. : «МП Леся», 2014. – 240 с.
ISBN 978-966-326-376-2

Відповідно до програми курсу «Римське приватне право» висвітлено конститутивні начала римського приватного права. Виклад має узагальнений характер, широко використано першоджерела. Структура підручника, наявність тематичних схем, великої кількості практичних завдань сприятиме кращому засвоєнню матеріалу. Враховано вимоги кредитно-модульної системи.

Підручник стане у пригоді студентам, аспірантам, викладачам юридичних вузів.

УДК 341.9(075.8)
ББК 67.412я73

ISBN 978-966-326-376-2

© Р. А. Калюжний, В. М. Вовк, 2014

Зміст

Передмова	5
Тема 1. Римське право як унікальне явище в історії правової культури (предмет, система, етапи розвитку)	
1. Римське право як феномен в історії правової культури та правової технології	8
2. Предмет римського приватного права	19
3. Система римського права	20
4. Етапи розвитку римського права	26
5. Значення римського права для сучасної юриспруденції	28
6. Роль римського права у формуванні сучасного європейського права	29
Тема 2. Джерела римського приватного права	
1. Джерела правоутворення римського приватного права	34
2. Звичай	36
3. Закони: закони рексів, постанови народних зборів, імператорські конституції	40
4. Едикти магістратів	47
5. Постанови сенату (сенатус-консульти)	50
6. Діяльність юристів	51
7. Кодифікація імператора Юстиніана	61
Тема 3. Суб'єкти приватного права	
1. Поняття особи та її правоздатність	65
2. Дієздатність фізичних осіб	69
3. Правове становище окремих категорій населення	71
4. Юридичні особи	90
Тема 4. Особливості цивільних правовідносин	
1. Поняття здійснення права	96
2. Поняття і класифікація римських позовів	97
3. Захист і заперечення проти позовів	100
4. Особливі засоби преторського захисту	100
5. Форми захисту суб'єктивних прав	103
6. Позовна давність	110

Тема 5. Особливості давньоримського сімейного права	
1. Поняття сімейного права	112
2. Римська сім'я: агнатське і когнатське споріднення	112
3. Поняття шлюбу та його види	115
4. Особисті та майнові відносини подружжя	123
5. Батьківська влада	128
6. Опіка і піклування	131
Тема 6. Речове право (право володіння, право власності, право на чужі речі)	
1. Поняття, система та ознаки речових прав	135
2. Поняття і класифікація речей	136
3. Володіння: види та захист	140
4. Право власності	147
5. Право на чужі речі	159
Тема 7. Zobов'язальне право	170
1. Поняття і зміст zobов'язання	170
2. Види zobов'язань	175
3. Припинення та забезпечення zobов'язань	178
4. Наслідки невиконання zobов'язання	180
Тема 8. Договірні та недоговірні zobов'язання	
1. Поняття та види договорів	184
2. Умови дійсності договорів та їхній зміст	189
3. Окремі види договорів	195
4. Zobов'язання з квазидоговорів	213
5. Делікти та квазиделікти	215
Тема 9. Спадкове право	
1. Поняття «спадкове право»	221
2. Спадкування за законом	223
3. Спадкування за заповітом	224
4. Відкриття та прийняття спадщини	228
5. Сингулярне спадкоємство	231
Навчальна література до всіх тем	236
Використана література	236

ПЕРЕДМОВА

Римське право належить до найвеличніших здобутків людської культури та цивілізації. Безсумнівним є те, що римське право – як явище римо-античної культури – зберігає свою значущість і сьогодні, попри те, що не існує Римської держави, а в повсякденному житті вже не використовується латина як засіб комунікації. Впродовж усього періоду функціонування, а в подальшому – в процесі реціпіювання, римське право доводить свою життєвість такими специфічними рисами, як: практичність, високий рівень узагальнення, світськість тощо.

Сучасна європейська цивілістика сягає своїм генетичним корінням часів Давнього Риму. Стародавній Рим створив самобутню культуру, одним із основних надбань якої є римське приватне право, що є взірцем високої правової культури. Розквіт римського приватного права припадає на III століття нашої ери. Однак і нині, на початку XXI століття, основні засади римського приватного права ще слугують людству.

«Римське приватне право» вивчається як нормативна дисципліна в усіх вищих юридичних навчальних закладах України. Як і раніше воно залишається відправним пунктом для підготовки справжнього юриста. Ця навчальна дисципліна є основою базової підготовки, дає ті засоби і навички, які необхідні для формування юридичного способу мислення, забезпечує навчання техніці і проблемному мисленню справжнього юриста.

Римське приватне право традиційно визнається гуманітарною наукою для юриста. Як історичний і науковий фактор, римське приватне право є інтегруючим елементом європейської культури.

Метою навчальної дисципліни «Римське приватне право» є закладання у студентів не тільки основи знань у галузі римської і сучасної цивілістики, а й – беручи до уваги універсальне значення категорій римського права – фундаменту юридичного мислення взагалі; засвоєння ними таких фундаментальних понять та категорій, як справедливість (*aequitas*), добросовісність (*bona fides*), форми позитивного права, правові вимоги, речове та особисте право, юридичний факт і юридична угода, зміст та форма угоди, процесуальне та субстанціальне повноваження, захист права, статус особи, зобов'язання, борг та відповідальність, контракт та делікт і т. ін.

Водночас, при вивченні дисципліни «Римське приватне право» особливу увагу приділено не стільки самостійним історичним характеристикам галузі римського приватного права, скільки головним конструкційно-догматичним проблемам, що є важливим для аналізу та розуміння сучасного права.

«Римське приватне право» має тісний зв'язок з такими юридичними дисциплінами, як: теорія права, цивільне право та процес, трудове право, сімейне право, зобов'язальне право, спадкове право, міжнародне приватне право. Необхідність вивчення курсу зумовлена, зокрема, тим, що характерним чинником сучасного розвитку суспільства є значне розширення приватновласницьких відносин, а це потребує належного правового регулювання.

Дисципліна «Римське приватне право» має суттєве значення в підготовці фахівців, спроможних забезпечити інтеграцією України у світове співтовариство.

Пропонований підручник відповідає сучасним вимогам, які пред'являються до такого виду робіт: враховується специфіка організації навчального процесу у зв'язку із приєднанням України (у 2005 р.) до Болонської конвенції.

По-перше, структурно підручник побудовано на базі кредитно-модульної системи, сутність якої полягає у тому, що весь навчальний курс і програмний матеріал розподілено на змістові модулі – блоки споріднених, логічно і функціонально пов'язаних між собою тем, висвітлення яких дає можливість вивчати явища римського права окремими частинами навчального матеріалу.

По-друге, зміст підручника визначено певними хронологічними та географічними межами предмета вивчення.

По-третє, до тексту включені окремі питання із теорії права, історії права та філософії права, які доповнюють матеріал підручника та сприяють вивченню римського приватного права як феномена культури та взірця юридичної правотворчості.

По-четверте, у підручнику містяться завдання для практичного засвоєння теоретичних положень: розроблені тестові завдання та сконструйовані задачі до кожної теми. Для кращого опрацювання матеріалу студентам пропонується ознайомитися зі зразками аутентичних текстів римських юристів, а також використати «Додатки», які містять інформаційно-довідкові та історичні матеріали.

По-п'яте, архітектура підручника передбачає, що матеріал буде засвоюватися у процесі лекційних і семінарських занять, а також під час самостійної роботи студентів.

Підручник спрямований на те, щоб у результаті опанування запропонованого матеріалу студенти *знали та засвоїли*:

1) хронологічні межі, найважливіші події та правові інститути римського приватного права:

- передумови виникнення та формування римського приватного права;
- загальні закономірності процесу приватноправових правовідносин та законотворчості;
- сутність основних правових інститутів римського приватного права;

2) поняття і терміни римського приватного права, а також категоріальний апарат римської цивілістики;

уміли:

- користуватися джерелами римського приватного права;
- відмежовувати цивільно-майнові відносини від майнових відносин іншого виду;
- правильно тлумачити і застосовувати норми цивільно-процесуального права;
- самостійно поповнювати і поглиблювати свої знання, визначати, обґрунтовувати і відстоювати свою правову позицію, захищати права, свободи і законні інтереси громадян, юридичних осіб, інтереси суспільства і держави;
- використовувати методологічні принципи і пізнавальні прийоми при аналізі специфіки приватного права;
- аналізувати основні положення римського приватного права, визначати їх загальні та специфічні риси; віднаходити паралелі з чинним цивільним правом України;
- визначати межі можливого використання набутих знань із римського приватного права у процесах державо- та правотворення в Україні;

набули:

- навичок пошуку та обробки потрібної інформації, необхідних для вирішення юридичних задач;
- навичок творчого, живого юридичного мислення.

Автори сподіваються, що їх скромний доробок дасть можливість усім, хто цікавиться питаннями римського права, засвоїти непростий навчальний матеріал, збагатити знання у галузі одного з найвеличніших здобутків людської культури.

Тема 1

РИМСЬКЕ ПРАВО ЯК УНІКАЛЬНЕ ЯВИЩЕ В ІСТОРІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

---

1. Римське право як феномен в історії правової культури та правової технології

Виникнення, формування і функціонування римського права не вкладається в класичну схему: культура + мораль + релігія + держава = право. Дослідження останніх часів переконують у тому, що Рим утворився в результаті послідовного синойкізму (злиття) найближчих племен. Зазвичай вказують на три найбільших (з-поміж великої кількості) племені і народності Аппенін – латини, сабіняни, етруски. Історія людства знає лише один випадок (на прикладі Риму), коли держава створює народ, який з гордістю називає себе квіритами – нащадками бога Марса.

Римське право є особливим та унікальним явищем в історії європейської культури, яке зберігає свою актуальність і сьогодні. Інтерес до нього пояснюється тим, що попри значну кількість наукових праць і досліджень римського права, воно здатне зберігати невичерпний потенціал для нових наукових розвідок.

Аналіз наукових доробок з проблем римського права приводить до думки про існування в Римі особливої системи права – як сукупності предметних форм існування права, власне юридичних явищ, ідеальних та природничо-правових феноменів, які розрізнялися за джерелами походження, сферами регулювання та способами існування, але які в сукупності становили комплекс правових настанов, що діяли в Римі і здійснювали правову регуляцію.

Першопочатково римські правові приписи були тісно пов'язані з *fas* (порядком відносин з богами), що пізніше знайшло відображення в царських законах (*leges regiae*). Для римлян, як і для більшості народів, характерний розподіл систем правової

регуляції на релігійне право і на право людське. Виокремлення цих видів права можливе на основі витoku: релігійне право (*fas*) – похідне від волі богів; людське право (*ius*) – результат свідомої творчості людини.

Етимологічно *fas* – те, що світиться, світло або вказівка (богів), божественне визначення¹. *Fas* органічно включає в себе як релігію, яка набуває правової форми, так і елементи приватного та публічного права. *Fas* спирається на волю богів, тому воно, за визначенням, є незмінним, істинним і священним, якщо лише надприродні сили не захочуть змін. Варрон виділяє чотири аспекти безпосередньо релігійно-правового існування, які співвідносяться з трьома категоріями юристів: *personae res actiones, de hominibus, de locis res sarae religiosae, de temporibus de sacris*.

На думку відомого російського дослідника римського права Л. Кофанова, коректно вести мову про *сакральне право*. Для позначення цього феномена римляни використовували терміни *ius sacrum* та *ius divinum*, які можна визначити як «вимоги, які впорядковують відносини між людьми і богами, що кодифікувалися колегією понтифіків» і «пов'язані із зобов'язанням дотримуватися ритуалів, жертвоприношення і культів», «Порушення норм сакрального права розумілося як порушення волі божества, тобто такого неправомірного діяння (*nefas*), яке вимагає спокути². Прагнення привнести юридичну чіткість в сакральну сферу в Римі спостерігається досить пізно, приблизно з кінця V ст. до н. е. (закон, який регулював освячення храмів)³. На думку російського

¹ Йеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития.— СПб., 1875.— С. 229.

² Гегель В.-Г.-Ф. Лекции по философии истории / А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ. статья), К. А. Сергеев (вступ. статья).— СПб. : Наука, 2000.— С. 48.

³ Сморгчов А. Понтифики и собрания граждан (*contiones, concilia*,

правознавця М. Боголепова, діяльність понтифіків⁴ у сфері юриспруденції мала троякий вигляд: *respondere* – інтерпретація чинних законів; *cavere* – створення урочистих релігійно-правових формул і ритуалів укладання угод, заповітів і т. ін.; *agree* – створення легісакційних позовів⁵.

Цицерон свідчить, що для древніх римлян характерним було уявлення про виключність божественного права, оскільки воно засновується на природних законах і справедливості, тому має пріоритетність порівняно з людським правом. Таким чином, закони людей часто не відповідають принципу справедливості (Cic. De off. III. 23).

Понтифіки були найвищою інстанцією, яка інтерпретувала *fas*, волю богів або найдавніші звичаї. Тісний зв'язок релігії з правом, який мав місце в архаїчні часи, зумовлював те, що понтифіки вважалися найкращими знавцями справ людських і божественних.

Ius – це установи людські, тому це право мінливе і здатне до змін: обов'язковою силою такого права є загальна згода народу. Тому неповага чи непокора йому ображає насамперед людські інтереси.

---

comitia) в епоху Римської республіки // Вестник древней истории. – 2007. – № 3. – С. 57.

⁴ Понтифіки – «мостобудівельники» – дістали свою назву від того, що завідували державної ваги справою – будівництвом мостів (або їх руйнуванням у разі потреби), які вели через Тібр. Це були римські інженери, знайомі з таємницями міри і числа, у зв'язку з чим на них був покладений обов'язок складати державний календар, повідомляти народу про настання святкових днів і спостерігати, щоб кожне богослужіння і кожна судова процедура відбувалися в потрібні дні. Колегія понтифіків складалася в різні часи з 4, 8 і 15 чоловік. Очолював її Великий понтифік. Великий понтифік жив на форумі*, в колишньому царському палаці, мав право повчати і судити всіх римських жерців; раз на рік здійснював обряд освячення Риму. Понтифіки не поклонялися якомусь конкретному богу, але були знавцями всіх культів і стежили за правильним виконанням усіх обрядів, адже від цього залежало, чи принесе богослужіння користь римлянам. Вони також встановлювали дні релігійних свят, присутні і несутні дні, відали календарем, вели літописи. Понтифіки робили записи на дерев'яних дощечках, покритих білим гіпсом: кожна з них називалася альбом – біла таблиця. Дошки виставлялися на форумі, а потім зберігалися в кладовій храму Юпітера на Капітолії. Анналі – також назва творів, що в них викладалась історія минулого.

⁵ Боголепов Н. П. Учебник истории римского права : пособие к лекциям. – М., 1895. – С. 136–147.

На думку П. Юркевича, *ius* не має нічого ідеального і не містить жодного елементу вищого прагнення. *Ius* – це позначення таких взаємин осіб, через які воля однієї особи панує над волею іншої⁶. Більшість авторів, зокрема Ієрінг, Ленц, Лейбніц, Юркевич, відстоюють точку зору щодо особливого впливу на формування світського права (*ius*) такої світоглядної настанови, як утилітаризм древніх римлян. Гегель, видатний німецький філософ, представник німецької класичної філософії, з цього приводу робить доволі різкий висновок: «Несвободному й бездушному розсудкові римського світу ми зобов'язані утворенням і розвитком позитивного права»⁷.

Розгляньмо детальніше види світського, або людського, права в Римі, про яке Р. Ієрінг писав: це «право є вищий пункт піднесення римського світу»⁸. *Ius* є свідченням того, що із права можливо створити незалежний від суб'єктивно-індивідуальних бажань зовнішній механізм, яким може управляти кожен, хто вивчив його конструкцію. Римлянам вдалося створити таку систему правової регуляції, яка може бути названа абстрактним правом: окремий випадок підкоряється всезагальному правилу⁹.

Особливої уваги заслуговує такий вид права, як *природне (ius naturale)*. Римляни замислювалися над тим, що існує об'єктивна правова регуляція, незалежна від волі народів та окремої людини. Свідченням цього є відповідні уривки в правових текстах, хоча слід зазначити, що в Інституціях Гая ототожнюється поняття права народів і природного права. Ульпіанівська класифікація права (Д. 1.1.1)¹⁰ чітко окреслює відмінності *ius naturale* від *ius*

---

⁶ Юркевич П. З рукописної спадщини / Упоряд., пер. укр. й комент. М. Ткачук.– К. : Видавничий дім «KM Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999.– С. 261–262.

* *Форум* – у Давньому Римі – площа, ринок, які були центрами політичного, судового та ділового життя.

⁷ Гегель В.-Г.-Ф. Лекції по філософії історії / А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ. стаття), К. А. Сергеев (вступ. стаття).– СПб. : Наука, 2000.– С. 361.

⁸ Ієрінг Р. Цит. праця.– С. 280.

⁹ Там само.– С. 281.

¹⁰ Тут і далі посилання на Дигести Юстиніана здійснюються за загальною традицією так: Дигести (Д); Книга; титул у книзі; фрагмент; частина (параграф фрагмента).

gentium: «право народів (*ius gentium*) – це те, яким користуються народи людства, можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є загальним для всіх тварин, а перше – лише для людей (у їх відносинах) між собою»¹¹. У доробках Цицерона, зокрема в трактаті «Про обов'язок», *ius gentium* тлумачилося більш широко: воно розцінювалося не лише як право, котре поширювалося на вільних людей, але як *ius naturale*, тобто як вищий і вічний закон, даний самою природою або богами¹².

Більш детально виписана суть природного права в Інституціях Юстиніана – як підсумок багатолітніх розвідок у даному напрямі. Титул II гласить: «Природне право є те, яке природа навіяла всім живим істотам. Право це властиве не тільки роду людському. Але всім істотам, які народжуються або в повітряному просторі, або на землі, або в морі»¹³.

У цьому визначенні природного права вбачається вплив філософії стоїків, відповідно до якої природне право, завдяки своїй досконалості, вимагає визнання права за кожною істотою. Основою такого виду права є природні потреби і природні потяги всього живого. Загалом, можна виділити чотири моменти розвитку ідеї природного права, що їх визначають римські юристи:

- 1) природне право може диктуватися інстинктом природи;
- 2) природне право – це сукупність норм життя, які встановлюються об'єктивною природою;
- 3) природне право дане в природному розумі;
- 4) природне право є універсальним, незмінним і справедливим для всіх¹⁴.

Джерелом же природного права є *ratio naturalis*. Інтерес з цієї точки зору становлять доробки Цицерона, сформульовані в трактаті «Про закони», в якому філософ чітко вказує на свої стоїчні орієнтації. Саме стоїчна традиція відстоює ідею об'єктивного закону як закладеного в природі вищого розуму (*lex est ratio summa insita in natura*). Для Цицерона закон є сила самої природи, критерій права і безправ'я. Тому при обґрунтуванні

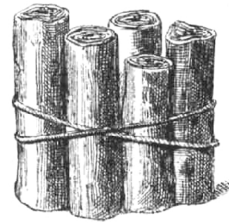
¹¹ *Дигесты Юстиниана* // Памятники римского права.– Т. 2.– М. : Зерцало, 1997. – С. 157.

¹² *Утченко С.* Политические учения Древнего Рима.– М. : Наука.– С. 136.

¹³ *Дигесты Юстиниана.* Цит. праця.– С. 17.

¹⁴ *Юркевич П.* З рукописної спадщини. Цит. праця.– С. 274–275.

права необхідно виходити із цього вищого і загального для всіх часів і народів закону, котрий виник раніше від будь-яких писаних законів і будь-яких держав. Точка зору Цицерона щодо природного розуму як основи права зазнала впливу ідей Платона, Арістотеля, Панетія і Полібія.

За способами існування римляни виділяли два види права: «Складається ж наше право або із права писаного, або неписаного, як у греків: одні закони у них записані, інші не записані. Писане право складається із законів, рішень плебса, рішень сенату, постанов імператорів, едиктів посадових осіб та із відповідей юристів»¹⁵.

Jus scriptum (писане право) – будь-який правовий припис, який має письмову форму фіксації. Найстародавнішими пам'ятками саме писаного закону є відомі Закони XII таблиць, які з'явилися лише в середині V ст. до н. е., та менш відома Жрецька конституція царя Нуми Помпілія. Цікавим є зауваження стосовно предметної форми існування права Цицерона, який називає норми Нуми *topimentum*. Л. Кофанов висловлює припущення, що, очевидно, Цицерон «говорить про збірку Нуми не як про якусь книжку (*libellus*), а саме як про існуючий у період Пізньої республіки «монументи»¹⁶. Діонісій Галікарнаський (Ш.36.4) вказує на те, що закони Нуми Помпілія були вперше записані на дерев'яних дошках (що відповідало римській традиції) за наказом царя Анка Марція (друга половина VII ст. до н. е.), пізніше – через старість і непридатність для використання запису – всі закони царського періоду (в кінці VI ст. до н. е.) були зібрані і записані верховним понтифіком Папірієм і названі «Папірієвим правом» (Д. 1.2.2.2). Дієвість даного права в Римі аж до введення християнства засвідчує використання його Павлом – юристом III ст. н. е. (Д. 50.16.144). В античності писемність використовувалася передусім для фіксації матеріалу, який мав офіційний і документальний характер (звітність, законодавство, договори тощо).

¹⁵ *Институции* Гая // Памятники римского права. – М. : Зерцало, 1997. – С. 19.

¹⁶ *Кофанов Л. Л.* Сакральное право и эволюция так называемых «царских законов» в VIII–VI вв. до н. э. // *Вестник древней истории.* – 2006. – № 1. – С. 60.

Неписане право (*ius non scriptum*) – це правові правила і норми, які не мали письмової фіксації та існували у формі звичаїв або постанов і розпоряджень уповноваженої на те особи (осіб) в усній традиції. З наявного масиву письмово незафіксованих одноосібних правових приписів найбільш відомі закони Ромула. Хоча, за свідченнями Діонісія, пізніше вони були записані. Але загалом, в часи Ромула у римлян ще не існувало практики письмової фіксації права.

Живучість й актуальність неписаного права в Давньому Римі може бути пояснена не лише орієнтацією римлян на своїх пращурів, а й загальною рисою античної культури: особливим значенням усної мови, що виражається у неперетворенні письмового слова для античної людини у засіб масової комунікації. Римське право містило в собі велику кількість юридично значимих моментів, які існували та функціонували через посередництво акту говоріння, промовляння.

Варто відзначити також і те, що сучасні юридико-правові науки активно не використовують і не працюють як з поняттям, так і з явищем правової технології. Хоча поняття правової технології близьке за звучанням до поняття правової техніки, але змістово вони суттєво розрізняються: правова технологія – це, насамперед, організований *процес* створення права, основні прийоми «рукотворності» права, які є легітимними в межах конкретного суспільства, тоді як правова техніка – це *набір* прийомів та засобів створення права.

|| **Правова технологія – це один із способів конструювання позитивного права в межах конкретної держави.**

Будь-яке суспільство і держава можуть існувати як сукупність організованих людей, при цьому організованість людей є станом і виразом готовності до спрямованих дій усєї інституціоналізованої системи. Слід зауважити, що організованість здатна набувати властивостей системи соціальних настанов, а соціальний інститут через посередництво організації набуває процесуального змісту для реалізації стосовно суб'єктів соціального інституту і є формою о-предметнення відносин і діяльності соціального інституту як такого. Право на ранніх етапах свого існування набуло форми соціального інституту.

Організація як змістовий елемент соціального інституту виникає у відповідь не стільки на розростання кількості людей, як у відповідь на розширення видів відносин, які породжують статуси, ролі і норми. А останні, своєю чергою, вимагають ієрархізації та упорядкування, закріплення сфер дії.

Організація права в Римі – як правова технологія – має часову прив'язаність і просторову локалізацію, і вона часто підпорядковується досягненню конкретних цілей: підкорення окремого індивіда соціальному космосу – Римській державі через об'єднання громадян політичними та юридичними узами. Окрім цього, організація права органічно поєднує в собі такі елементи, як динамічні та статичні (предметні) форми права.

Римська правова технологія – це:

а) за формою – сфера конструювання позитивного права в межах конкретного історико-географічного середовища: елліністичний період європейської культури територіально визначений кордонами Риму;

б) за сутністю – процес конструювання національної правової системи, під час якого використовується вся система юридико-правових засобів, характерних для даної правової культури.

Уже майже загальним стало твердження про те, що ознайомлення римлян з основами творення грецького позитивного права було рушійною силою у створенні власне римського права, точніше, йдеться про західногрецький (дорійський) вплив. Достеменно відомо, що кодифікування звичаєвої практики римлян, репрезентоване Законами XII таблиць, стало можливим після того, як децемвіри впродовж року ознайомлювалися з основними прийомами творення грецького позитивного права: як при цьому не згадати софістів, які вважали, що людське (позитивне) право є нічим іншим як мистецтвом, якому можна навчитися і віртуозно ним володіти. Діонісій свідчив, що Закони XII таблиць увібрали в себе не лише батьківські звичаї та закони, але й закони, «завезені із-за кордону». В іншому фрагменті Діонісій вказує на те, що децемвіри уклали X таблиць, використавши закони із грецького законодавства. У Законах XII таблиць відчутним є вплив не лише материкової, а й південноіталійської Греції (досить помітними є піфагорійські мотиви).

Аналіз становлення та розвитку римського приватного права засвідчує існування та практикування певної сукупності

технологічно-правових процедур, доречних та виправданих у межах конкретної соціокультурної ситуації при збереженні загальноприйнятих настанов на тлі римської правової ідеї: право дістало свою назву від *iustit* (правда, справедливість). Для римського приватного права такими настановами були:

– *відданість ідеї порядку*, втілення якої в праві оберталось майже жорсткою логікою мало чи не алгебраїчних рівнянь юриспруденції (О. Лосєв);

– *публічність*, котра як принцип існування соціуму тісно пов'язана із функціонуванням такої форми соціального облаштування, як община;

– *індивідуалізм* побудов римського приватного права є наслідком змін світоглядних орієнтирів античної людини: з'являється самотній, замкнений на своїх інтересах індивід, який губиться в безмежних часово-просторових межах світу. Саме тому в центрі приватноправових конструкцій стоїть одноосібний суб'єкт власності, який самостійно бере участь в обороті та одноосібно несе відповідальність – це репрезентувалося найбільш важливими правовими інститутами: інститутом індивідуальної приватної власності та інститутом договору;

– *світскість* римського приватного права виявляється в тому, що воно створене людиною для людини, принаймні про таку рису римського права можна вести мову стосовно його існування впродовж перших трьох століть н. е., коли воно досягло свого найвищого розвитку;

– *раціоналізм* римського приватного права виявляється в розсудливих, заформалізованих і безликих положеннях. Недаремно приватне право Риму ще називали системою позовів, які, в свою чергу, були узагальненими, чітко прописаними формулами юридичного порядку. Тому цілком закономірним є те, що в межах римського приватного права набули поширення правила і процедури вирішення конфліктів, які не могли не ґрунтуватися ні на чому іншому, як на раціоналізмові;

– *утилітаризм* – римське приватне право як технологія було процесом творення права, за допомогою якого римляни вирішували конкретні життєві проблеми.

Засадничим моментом римської правової регуляції є *справедливість* – як світоглядне, морально-правове явище, і яка є методологічним принципом систем позитивного права як Риму, так і сучасних європейських держав, а водночас, справедливість є

одним із ключових орієнтирів правової технології. Для римлян цей принцип і його роль у бутті права були іманентно даними, виходячи

із основних світоглядних настанов римсько-античної людськості. Римське право з часів свого виникнення прагнуло справедливості, тому той, хто не ставив це метою в своїй діяльності, не міг бути юристом. Римські юристи сприймали справедливість як начало рівності всіх у сфері права і перед законом.

Традиційне виокремлення періодів римського права – архаїчного, класичного, посткласичного – яскрава ілюстрація панування чітко визначеної технологіо-правової парадигми, що набуває опредмеченого виразу у визнанні певних правових явищ джерелами права та в існуванні специфічних предметних форм права. Типові життєві ситуації, які слугують основою для правової регуляції в межах вказаних періодів, суттєво різняться, що цілком відповідає тезі про те, що правова технологія уособлює в собі формування права в межах «робочого варіанта» історичного процесу, не поширюючись при цьому на тривалий історичний період, тобто соціальним полем її діяльності виступають не макро-, а мікропроцеси. Тому видається сумнівним будь-яке застосування норм колишнього права в нових соціокультурних умовах. Ведучи мову про використання надбань римського права, ми повинні бути дуже обережними, оскільки можна говорити про форми «реінкарнації» римського права, але не про пряме екстраполювання його основних положень; більше того, не тільки у межах реального часового існування римського права, але і в пізніші періоди не може бути й мови про незмінність його норм.

Правове врегулювання в архаїчні часи передбачає цілий ряд соціоекономічних та ідейно-духовних чинників: панування натурального господарства, нерозвинутість товарно-обмінних процесів тощо, що врегульовувалося здебільшого узагальненою звичаєво-правовою практикою. Експансія Риму щодо географічних сусідів та завоювання держав – політичних супротивників та держав – економічних конкурентів – покликали до життя нові форми правового врегулювання, сукупність яких дістала назву *право народів*.

Слід зауважити, що римська правова технологія як метод містить у собі селекційний момент: відбувається відбір правових структур і засобів, які сприяють раціональному, стійкому розвитку суспільства. Аналіз природи та механізму рецепції

римського приватного права свідчить про «життєвість» цілого ряду давньоримських юридичних конструкцій та інститутів, які актуалізуються і сьогодні в правовому житті на основі пройденого ними «тесту на класичність». Під поняттям «класичний» розуміємо позначення певних культурних надбань, які наділені відносною самостійністю та єдністю цінностей і зберігають свій нормативний характер незалежно від зміни соціокультурних епох та актуалізуються в їх межах.

Правова технологія древніх римлян передбачала дію основних принципів формування права:

– *принцип активності* права закріплював право як генетичний фактор соціального конструювання, знімав проблему пасивності, жорсткої підпорядкованості права політиці;

– *принцип безпосередньої єдності суб'єктивного і об'єктивного* давав змогу подолати гіпертрофію абстрактних теоретичних схем і робив можливими наукові дискусії, які вибудовувалися на аналізі життєвих реалій. Яскравим прикладом дієвості принципу є діяльність римських юристів;

– *принцип об'єктивності*, тобто відповідність законів об'єктивним потребам і закономірностям суспільного розвитку, це – шлях обмеження ірраціоналізму, волюнтаризму і свавілля у формуванні законів і підзаконних актів;

– *принцип поетапності* – це поступове удосконалення і зміна правових структур, що дає можливість зняти ірраціональність права, бо створює громадянам умови для осмислення доцільності або недоцільності заміни тих чи інших правових інститутів, формує впевненість у тому, що зміни не принесуть із собою небажаних наслідків для кожної людини. Генеза римського приватного права є яскравим свідченням адаптації правової регуляції до мінливих соціоекономічних умов: неспроможність задовольняти потреби у правовому захисті системи квіритського права зумовила появу права народів, а предметні форми преторського права відзначалися надзвичайною актуальністю та своєчасністю. Або – зміна історичних типів цивільних судових процесів – від формально-громіздкого легісакційного процесу до швидкого та ефективного екстраординарного.

Можливо, якщо б древні римляни були більш схожими на древніх греків, вони неминуче поставили б перед собою питання про природу самого процесу правотворення, не обмежуючись розсудливим класифікуванням та деталізуванням «живої» матерії

реального життя. Проте правова технологія древніх римлян була породжена особливостями самої римської культури, і тому вона наділена рядом специфічних рис, які відрізняють її від давньосхідної і давньогрецької.

2. Предмет римського приватного права

Римське приватне право було правом найбільшої держави періоду античного суспільства. Зароджувалося воно у стародавні часи у невеликій римській общині (датою заснування Риму вважається 21 квітня 753 року до н. е.). Будучи нескладною і архаїчною правовою системою, яка обслуговувала примітивний уклад життя невеликої римської общини, римське право цього періоду відзначалося вузьконаціональним і патріархальним характером. Борючись за своє існування, Рим у подальшому об'єднав майже весь античний світ. Маленька римська громада стає могутньою державою. Істотно змінюється внутрішня організація Римської держави і суспільства, руйнується старий патріархальний лад, примітивне натуральне господарство змінюється і виникають більш складні економічні відносини, закладається фундамент для подальшого світового суспільного розвитку. На території Римської держави виникають і встановлюються численні ділові, торговельно-грошові відносини, в яких беруть участь представники різних країн. Виникає потреба в регулюванні цих нових відносин. Старе римське право для цієї мети не було придатне, потрібно було нове право, яке могло б однаково задовольняти інтереси всіх учасників суспільних відносин. Правова дійсність вимагала привести старі норми у відповідність до нових умов та потреб суспільства. Римське право проймається такими засадами універсальності: вбирає в себе ті звичаї міжнародного торгового обігу, які до нього віками вироблялися у міжнародних зносинах, та надає їм юридичної ясності та міцності. Так виникло те римське право, яке згодом стало загальним правом усього стародавнього світу.

Отже, предметом вивчення курсу «Римське приватне право» є система правових норм Стародавнього Риму, яка регулювала суспільні відносини між приватними особами, а саме:

- сукупність особистих прав, правове становище суб'єктів у майнових відносинах, можливість суб'єктів здійснювати угоди майнового характеру;
- питання правового захисту приватних прав;
- шлюбно-сімейні відносини;
- відносини, пов'язані з власністю та іншими правами на речі;
- зобов'язання суб'єктів, які виникають з різних підстав: договорів, правопорушень, нібито з договорів, нібито з правопорушень;
- коло питань, які виникають з приводу спадкування майна померлих, тощо.

3. Система римського права

Римське право становить весь комплекс юридичних настанов, які діяли впродовж існування Римської держави.

Прийнято виділяти в межах світського римського права (*ius*) дві великі гілки: право публічне (*ius publicum*) і право приватне (*ius privatum*). Поділ римського права на приватне і публічне припадає на період I–III ст. н. е. За влучним визначенням Ульпіана, публічне право (*ius publicum*) – це право, «яке стосується стану Римської держави» (Д. 1.1.2) і охоплює громадську вигоду: державний інтерес, правовий статус держави, її органів та посадових осіб, компетенцію державних органів, акти, які виражають владарювання держави (покарання злочинців, стягування податків)¹⁷. У цитованому фрагменті Ульпіан також вказує на те, що до складу публічного права входять «святині, жерці, магістрати» (*in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus consistit*). Норми публічного права повинні дотримуватися всіма і не можуть бути змінені окремими особами: «публічне право не може бути змінене угодами приватних осіб» (Д. 2.14.38). У Даньому Римі кожна окрема одинична особистість (вільний римський громадянин) була суб'єктом публічного права.

Приватне право (*ius privatum*), за Ульпіаном, – це те, «яке стосується користі окремих осіб» (Д. 1.1.2), а тому є простором для автономії окремих осіб. Регулятивна діяльність держави в цій

---

¹⁷ Відомо, що Арістотель розрізняв види права з точки зору шкоди: право, порушення якого шкодить усій громаді, і право, порушення якого шкодить окремим членам громади.

сфері у Давньому Римі була обмеженою. «Людина вільна захищати або не захищати свою власність; вільна пред'являти позов або не пред'являти позов; зміст договору визначається домовленістю сторін, – і договір захищається органами держави лише у випадку пред'явлення позову особою, яка постраждала від невиконання договору» [11, 4].

На думку П. Юркевича, приватне право є правом, в якому людина є сама для себе метою [16, 276].

Періоди розвитку права публічного і права приватного збігаються, оскільки розвиток *ius publicum* відображав розвиток держави і політичної системи Риму, залежав від цього, хоча процес еволюції римських приватноправових інститутів пов'язаний також із панівною політичною системою (Таблиця).

Таблиця

Періоди	Еволюція права за періодами
Царський період 753–510 рр. до н. е.	Давнє, або квіритське право – 753–130 рр. до н. е.
Республіка 510–27 рр. до н. е.	Класичне римське приватне право – 130 р. до н. е.– 230 р.
Принципат 27 р. до н. е.– 284 р.	Посткласичний період 230–527 рр.
Домінат 284–565 рр.	Право епохи Юстиніана – 527–565 рр.

У подальшому доля цих галузей римського права складалася неоднаково. Римське публічне право не пережило Римської держави, сьогодні воно є надбанням історичних наук. А римське приватне право, навпаки, відіграло значну роль у розвитку приватного права в Середньовіччі та у Новий час, ставши основою законодавств багатьох країн Європи шляхом прямого або опосередкованого запозичення і прийняття його принципів.

Приватне право означає автономію сторін, але обмежену публічним правом. Норми приватного права мають не примусовий характер, а диспозитивний, а тому особа може захищати своє право або відмовитися від нього; вона може подати позов до суду, але може цього й не робити; зміст договору визначається вільним власним міркуванням.

Але суворого розмежування між двома сферами інтересів бути не може: інтереси приватні й публічні тісно пов'язані. Сферу

приватних прав інколи важко відрізнити від сфери публічних прав, та й самі галузі приватного і публічного права на різних етапах історичного розвитку у різних народів визначалися по-різному.

Вважається, що особливого статусу *ius* набуло після того, як Гней Флавій оприлюднив понтифікальний збірник позовів (*legis actiones*), що в цілому сприяло поширенню юридичних знань, а також календар присутніх і неперсутніх днів (*dies fasti u nefasti*).

Римське приватне право не існувало як окрема галузь права, оскільки римляни не знали галузевого принципу. Вся система римського приватного права пройшла тривалий і складний шлях становлення: відомо, що вона представлена трьома історичними формами правового регулювання майнових та особистих відносин. Історично першою системою міжіндивідної регуляції було цивільне або квіритське право (*ius civile*), другою – право народів (*ius gentium*) і третьою – преторське право (*ius praetorium*). Цицерон пояснює походження різних правових систем ступенем спільності людей. Особливого розвитку ця думка набула в першій книзі трактату «Про обов'язки». Мислитель виділяє такі спільноти: найбільш широкий ступінь спільності становить все людство (*societas*); більш тісна община – плем'я, народність (*gens*); ще тісніша спільність – громадянська спільнота (*civitas*).

Цивільне право – це національне і найдавніше право, яке регулювало майнові відносини виключно між римськими громадянами. Воно відзначалося національною обмеженістю, йому притаманний формалізм, стійкий консерватизм. Дія норм цивільного права обмежувалася територією Риму.

Цивільне право – це встановлена справедливість до тих, хто належить до однієї громадянської спільноти, щодо забезпечення власності римських громадян. Зрозуміло, що воно не могло протягом тривалого часу задовольняти потреби тогочасного суспільства, яке бурхливо розвивалося.

У прадавній період неподільно пануючою правовою системою було квіритське право. Воно відзначалося сакральним характером, великою мірою традиційності, зв'язком з квіритськими звичаями і ритуалами, що знайшли своє віддзеркалення в Законах XII

таблиць. Цивільне право, як розвиток квіритського права, несло на собі сліди свого походження в умовах невеликої землеробської держави. Воно застосовувалося лише до осіб, що володіли римським громадянством, і вважалося особливим привілеєм римського громадянина.

Римське право прадавнього періоду характеризувалося строгістю, формалізмом. Особлива увага була приділена врегулюванню стосунків, пов'язаних з рухом майна і правом приватної власності, яке розглядалося як повне панування власника над об'єктом права.

Цивільне право неспроможне було регулювати правові відносини між римськими громадянами – з одного боку, та громадянами, які проживали за межами Риму (перегрини), – з іншого. З часом виникла потреба в регулюванні майнових, сімейних відносин між римськими громадянами та перегринами, оскільки римляни вели жваву торгівлю зі своїми сусідами.

Підкорені Римом народи мали високий рівень правової культури, яка мала зворотний вплив і на римське цивільне право. Ділові відносини римлян з перегринами зумовили необхідність введення посади претора (тобто магістрату) для перегринів, до юрисдикції якого належав розгляд спорів між самими перегринами, а також між римськими громадянами та перегринами. У своїй практичній діяльності претор звертався до норм інших національних правових систем і звідти запозичував ті юридичні підстави, які були відсутні у цивільному праві. Так виникла ще одна правова система римського права – **право народів**. Запозичаючи все краще з правової культури сусідніх держав, право народів було прогресивнішим і доступнішим для простих людей, оскільки відповідало вимогам часу та чутливо реагувало на зміни в суспільстві. Воно вигідно відрізнялося від цивільного права більшою рухливістю, відсутністю обтяжливого формалізму та національної обмеженості, властивих римському цивільному праву. Гермогеніан стверджував, що *«цим правом народів введені війни, поділ народів, заснування царств, розподіл майна, встановлення меж полів, возведення будівель, торгівлі, купівлі і продажу, найму, зобов'язання, за винятком тих, які введені в силу цивільного права»* (Д. 1.1.5).

Цицерон проводить чіткий розподіл між *ius civile* і *ius gentium* (Цивільне право і право народів). Реконструйована співвіднесеність людських спільнот і права може виглядати так: спільнота *civitas*

відповідає *ius civile*, спільноті *gens* – *ius gentium*. Таким чином, для Цицерона *ius gentium* – це не лише право, яке стосувалося перегринів, а й таке, що поширюється на всіх вільних.

В Інституціях Юстиніана натрапляємо на уточнення щодо розмежування «цивільного права» і «права народів»: «право, яке встановив у себе кожний народ сам, є його власне право і називається цивільним, як право, яке властиве спільності громадян; право ж, яке між всіма людьми встановив природний розум, оберігається у всіх народів у всі часи і називається загальнонародним, як право, яким користуються всі народи». [Inst. Inst. 1.1.2].

*Gorpus iuris*¹⁸ дає трояке трактування *ius gentium*: а) це право стосується лише вільних; б) визнається всіма народами; в) визначається природним розумом (*ratio naturalis*).

Р. Ієрінг вважав, що історія римського права має три блискучі протилежності, третьою з яких є протилежність цивільного права та права народів, протиставлення національно-римського і космополітичного, якщо провести їх через сукупну систему, то при одному інституті – думати по-римськи, а при іншому – не по-римськи¹⁹. Підґрунтям обов'язкової сили *ius gentium* є прагнення злагодити народів, тоді як *ius civile* такою силою є консенсус усіх членів спільноти. Розрізняються також *ius gentium* і *ius civile* і за визнанням суб'єкта права. Як таким, суб'єктом права в праві народів, за *Gorpus iuris*, є не будь-який індивід, а лише вільна людина. Тоді як в цивільному праві суб'єктом права визнається не просто вільна людина, а громадянин певної конкретної держави. При цьому «параметри» суб'єкта права в кожному «національному» цивільному праві чітко виписані і безпосередньо пов'язані зі статусом громадянства. Наприклад, в Афінах громадянином міг бути лише народжений від батьків – громадян Афін, а в Давньому Римі повноправний суб'єкт права – це чоловік, вільний римський громадянин, який є домовладикою, тобто особою свого права.

Джерелом *ius gentium* могли бути народи, які прагнули узгодженості в певній кількості правових відносин. А джерелом *ius civile* є домовленості про умови правомірної поведінки певної спільноти (громади).

---

¹⁸ *Gorpus iuris civilis* – звід цивільного права, датований 529 р. н. е.

¹⁹ *Ієрінг Р.* Цит. праця.– С. 228.

Дві системи (цивільне право і право народів) існували і розвивалися паралельно, проникаючи одна в одну, взаємозбагачуючись. Але згодом ці системи стали безнадійно відставати від вимог цивільного обігу.

Претор перегринів, розглядаючи цивільні спори і не знаходячи опори у цивільному праві і праві народів, надавав судовий захист, виходячи із уявлень про справедливість, добросовісність, чесність, порядність, здоровий глузд та інше, тобто усього того, що можна об'єднати поняттям «природне право». Так поступово поряд з цивільним правом і правом народів виникає ще одна правова система – **преторське право**.

При вступі на посаду претор оприлюднював свій едикт, де містилися юридичні формули, згідно з якими він мав намір підтримувати порядок і вершити суд. Ці формули істотно відрізнялися від норм цивільного права, хоча формально претор повинен був діяти в його межах. Самі положення, закріплені в едиктах, не мали сили закону, але були обов'язковими, оскільки підтримувалися преторською владою. Сам претор зобов'язувався дотримуватися свого едикту, термін дії якого закінчувався через рік. Його наступник, як правило, лише дещо змінював в едикті свого попередника, вносячи до нього нові положення й відкидаючи застарілі. Але, оскільки основна частина едикту зберігалася, преторське право, гнучке і здатне пристосовуватися, характеризувалося певною спадкоємністю і стабільністю.

За свідченнями Тита Лівія, римського історика, у 467 р. до н. е. були прийняті закони Луція Секстія і Ліцинія Столона, один із яких і запроваджував нову посаду – посаду міського претора (*pretor urbanus*). Лівій підкреслював, що це стало можливим завдяки тому, що «простий народ поступився знаті, погодившись на обрання одного патриціанського претора, щоб той вершив суд у місті» (Liv. VI.42.11). Особливу роль у розвитку права в класичний період відіграли едикти претора перегринів, посаду якого було встановлено в 242 (за іншими даними в 238) р. до н. е. Претор перегринів регулював відносини між римськими громадянами й іноземцями (перегринами), а тому взагалі не був пов'язаний нормами цивільного права. У своїй правотворчості (при виданні едикту) він володів значною свободою розсуду, міг у своїх правових положеннях посилатися на «справедливість» або на «природний розум». Однак створене преторами перегринів «право народів» було не міжнародним, а внутрішньодержавним.

Зі встановленням Імперії поступово змінилося й становище преторів у політичній системі Риму. Формально претори зберігали право на видання едикту, але їх активна правотворчість вступала у суперечність із зростаючою одноосібною владою імператорів. Тому вже в перші століття нашої ери претори взяли за правило повністю копіювати едикт свого попередника. Таким чином, зміст едикту ставав незмінним, він не породжував нових норм права. У зв'язку з цим імператор Адріан вирішив кодифікувати преторське право, доручивши цю роботу відомому юристові Юліану (між – 125 і 138 рр. н. е.). Складений ним едикт (відомий як едикт Юліана) було офіційно схвалено сенатус-консультум. Едикт дістав назву «вічного едикту» (*edictum perpetuum*) і став обов'язковим для всіх подальших магістратів. З цього часу преторський едикт по суті перестає бути джерелом нових правових норм.

Звільнившись від традиційного формалізму цивільного права, певної скрутності права народів, спростивши багато правових процедур, преторське право набуло чіткості та ясності правових приписів, лаконічності і глибокої змістовності, що робило його більш доступним, ефективним і надійним засобом захисту права та інтересів суб'єктів права.

Всі три правові системи в сукупності становили римське право. Врешті-решт зазначені системи зблизились настільки, що втратили свої відмінності. На їх основі були вироблені поняття – римське приватне право (*ius privatum*) та публічне право (*ius publicum*).

4. Етапи розвитку римського права

Оскільки формування та розвиток римського права як цілісної та єдиної правової системи відбувалися протягом тисячоліття, для систематизації матеріалу необхідним є виокремлення етапів (періодів) розвитку Римської держави та римського права.

Але періодизація римського права має певні нюанси. Існують декілька періодизацій розвитку римського права. Принципового значення для кваліфікації римського права ці відмінності у періодизації не мають, оскільки у різних випадках відзначають лише загальні та умовні етапи історичних змін. Межі між періодами умовні, хоча в багатьох випадках визначаються з точністю до року – тоді, коли мала місце значна подія, з якою пов'язаний цілий комплекс змін у правовій системі.

Якщо брати до уваги виникнення, зміну та становлення джерел римського права, то його розвиток можна поділити на декілька основних періодів:

- 1) найдавніший, архаїчний (753–367 рр. до н. е.);
- 2) докласичний (367–17 рр. до н. е.);
- 3) класичний (17 р. до н. е.– 284 р. н. е.);
- 4) посткласичний (284–476 рр. н. е.);
- 5) право епохи Юстиніана (527–565 рр. н. е.).

Архаїчний період характеризується як етап початкового формування римського права. У цей період відбувається становлення головних видів джерел римського права, перехід від звичаїв, звичаєвого права до державного законодавства та заснованої на ньому постійної судової практики. Джерела права: звичаї, правові звичаї, царські закони, закони.

Докласичний період. У 367 р. до н. е. була введена посада міського претора. З 242 р. до н. е. почали обирати претора перегринів. Завдання преторів полягало в наданні допомоги консулам, а за їх відсутності вони виконували обов'язки останніх. Як консул, він міг скликати народні збори, засідання сенату, голосувати на них. Поступово в їх руках зосереджується судова влада. Претор здійснює правосуддя в Римі, до його функцій належить право проголошувати едикти із судових справ, що відіграло значну роль у розвитку римського приватного права. Джерела права: постанови народних зборів, едикти преторів.

Класичний період. В умовах розпаду республіканських установлень та затвердження у 284 р. н. е. домінують здійснюється формування принципів публічного права, в основі якого лежать вчення про природне право та принципи справедливості і гуманізму. До цього періоду відносять розквіт римської юридичної науки та судової юриспруденції. У кінці класичного періоду римське право досягає найвищого ступеня розробки та досконалості. Інститути права класичної епохи набули логічно та юридично завершеного виду і системи, які стають зразком для приватного права взагалі. Джерела права: постанови сенату та діяльність юристів.

Посткласичний період. Від часів домінують здійснюється процес спрощення та уніфікації різних класичних правопорядків. Правотворча діяльність повністю зосередилася в руках імператора як єдиного і необмеженого законодавця. Розвиток імператорського законодавства та його переважне значення змінює коло джерел

права. Єдиним джерелом права стають постанови імператора, які дістали назву імператорських конституцій.

Право епохи Юстиніана. Завдяки правовій політиці імператора Юстиніана та виконаної при ньому кодифікації всього римського права для правової культури були збережені безцінні тексти римських класичних юристів та імператорських конституцій. Джерела права: кодифікація імператора Юстиніана.

5. Значення римського права для сучасної юриспруденції

Науково-теоретичне і практичне значення правової культури Давнього Риму, практика глибокого аналізу майнових відносин та ситуацій, чіткість висновків з конкретних правових явищ та інші досягнення римської юриспруденції мають неминуще значення.

Ідеями римського права сповнена сучасна теорія цивільного права, цивільного процесу, підприємницького права, міжнародного приватного права тощо. Тому для того, щоб досконало вивчити перелічені галузі права, необхідно знати римське право.

У римському праві закріплено розуміння права як системи загальнообов'язкових правових норм, санкціонованих людьми на благо собі, тому право – це інститут захисту населення.

У римському праві вперше знайшов відображення поділ норм права на публічне та приватне.

Римське право вперше в історії людства розробило критерії для оцінки правової поведінки людини, сформулювало особливу правову культуру відносин між людьми.

У римському праві вперше сформувались юридична термінологія і понятійний апарат, наука про право.

Римські юристи вперше взяли на себе сміливість заявити про те, що правом треба займатися, його необхідно вивчати і йому потрібно навчатися.

Римське право – це невід'ємна методологічна база професійної юридичної освіти, основа розуміння теоретичних галузей права і порівняльного правознавства, дидактичне поле становлення юридичної мови та юридичного мислення.

Володіння загальновизнаними крилатими висловами, поняттями, афоризмами з римської юриспруденції не тільки

свідчить про високу правову культуру, але й полегшує спілкування юристів різних країн.

Важливо також зазначити, що чіткість юридичних визначень і формул, досконала юридична техніка та здійснена римськими юристами кодифікація мають неоціненне значення для становлення юриста і підвищення його наукової та практичної кваліфікації.

6. Роль римського права у формуванні сучасного європейського права

Сьогодні сфера дослідження європейського права поширюється від абстрактно-метафізичних до вузькопрагматичних точок зору, кожна з яких не може претендувати на адекватне відображення європейського права в усьому його обсязі та повноті.

Не існує одностайної думки щодо визначення безпосереднього джерела європейського права. На думку російського правознавства В. Нерсесянца, таким джерелом є римське право, а А. Градовський та Р. Давид вважають за «первоначало» європейського права – германський феномен; проміжну позицію займають праці Г. Бермана; Е. Аннерс і В. Соловйов визнають позитивний вплив християнства на формування європейського права. Основним виявам впливу римського права на формування європейського права присвячені праці Ан. Дембінські, Т. Гіаро, О. Харитоновна та ін.

Становлення європейського права стало можливим завдяки єдності культурних перспектив: перша перспектива пов'язана із відродженням ідеї про роль права в суспільстві як основного регулятиву та поширенням ідей римського права (це так зване «друге народження римського права»)²⁰; друга – пов'язана з розвитком християнської цивілізації; третя – це ідея екстериторіального характеру права, яка ґрунтується на визнанні права основною соціальною цінністю. Але говорячи про вплив римського права на європейське, слід зауважувати, що мова не йде про пряме, безпосереднє використання римського права у його

---

²⁰ «Друге народження...» бере свій початок з поширення в XII ст. Зводу цивільного права на Сході, а на Заході зберігається у Вестготській правді, в Кодексі Аларіха. Р. Давид вказує на те, що ідея про те, що суспільство має управлятися правом, остаточного визнання набула в XII ст. (Давид Р. Основные правовые системы современности.– М. : Прогресс, 1967.– С. 68.)

первозданному виді, швидше, йдеться не про автентичність системи унікальної правової регуляції, а про її «переспівування», із збереженням основних системотворчих елементів. Сучасний польський мислитель Т. Гіаро говорить про форми «реінкарнації» або версії римського права на теренах Європи²¹.

Також на процес формування європейського права вплинув процес ідентифікації європейця саме як європейця. Факту ідентичності передували конкретні історико-культурологічні передумови: культура Античності²², яка поєднувала в собі три відомі віхи у розвитку людства – грецьку філософію і право, римське право та християнство, які набули подальшого розвитку на ґрунті варварських звичаїв²³. Відомий німецький філософ Ернст Трельч так охарактеризував це явище: «Європейський світ складається з античності і сучасності, із давнього світу, який пройшов усі ступені від примітивної стадії до надкультури, і з нового світу, котрий формувався у романо-германських народів з часів Карла Великого і також пройшов усі ступені. І ці різні за своїм смислом і розвитком світи настільки проникли один в одного і настільки зрослися в історичному спогаді і континуумі, що сучасний світ, незважаючи на свій зовсім інший дух, якнайтісніше пов'язаний з античною культурою, з її традицією, правом і державним устроєм, мовою, філософією і мистецтвом»²⁴.

Яким же чином, як саме римське право є методологічним підґрунтям сучасного європейського права? Мова йде не про рецепцію римського права, а про світоглядно-методологічні засади цього права, які зберігають і сьогодні свою життєвість. До таких

---

²¹ *Римське право та правова культура Європи.* – Ред. Ан. Дембінські, Ман. Йоньца. – Люблін, 2008.

²² «Римське право, нарівні з грецькою філософією і християнством, є одним із факторів, які утворюють культурну ідею Європи. Поняття Європи – це одночасно витвір і історія, й ідеї європейської культурно-політичної єдності, яка зародилася в Середні віки» (*Гарридо Г. М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / Пер. с испан.; отв. ред. Л. Л. Кофанов // Статут, 2005.* – С. 120).

²³ *Трельч Е.* вважає, що своєрідність європейської культури полягає у поєднанні конструктивного начала наукового раціоналізму греків, строгої систематизації права у римлян та у створенні автохтонних сил Заходу в результаті вільної праці і зростання середньовічного міста. (*Трельч Э. Историзм и его проблемы: логическая проблема философии истории / Пер. с нем.* – М. : Юристъ, 1994. – С. 617).

²⁴ *Трельч Э.* Цит. праця. – С. 615.

засад можна віднести: ідеологічні, які вичерпуються світоглядно-настановчими ідеями римського права, та прагматично-технологічні: сприйняття та використання головних засад технології права; ідей та категорій римського права; використання норм позитивного римського права як взірця, особливо в процесі кодифікаційної роботи; використання римсько-правової методики та юридичної термінології²⁵. У науковій літературі досить широко висвітлені чинники другої групи, на відміну від перших.

Насамперед варто звернути увагу на *космополітичний* характер римського права, яке через предметне існування як право народів змогло об'єднати різні народи і народності в єдину спільноту в правовому сенсі. Вказана особливість права народів була теоретично розроблена римськими мислителями: для Цицерона *ius gentium* – це не лише право, яке стосувалося перегринів, а й таке, що поширюється на всіх вільних.

XX ст. стало свідком і продуцентом спроби реального втілення на практиці ідеї «загальноєвропейського дому» та «європейського правового простору». На думку теоретиків права, ідея «загальноєвропейського дому» повинна спиратися на Декларацію прав людини та громадянина 1789 р. Концепція ж «європейського правового простору» з'явилася недавно. Створення єдиного європейського простору можливе на основі ідеї єдності культурної. Дана ідея не є новою для Європи. XI–XII ст. були ознаменовані поширенням культурної ідеї Риму і концепції римського права, яким повинна керуватися спадкоємниця Риму – Західна імперія: (*unum esse ius, cum unum sit imperium* – право одне, бо одна імперія), пізніше над ідеєю єдиної Європи розмірковували А. Данте, Сен-Сімон, В. Ленін.

На думку Цельза, поняття «право» походить від *iustit* (правда, справедливість), тому право є: *ars* (мистецтво, знання та вміння, які дістають практичну реалізацію), наука *boni* (добра) і *algui* (рівності, справедливості)²⁶. В опоетизованій формі Овідій доносить до нас міф про богиню справедливості Юстицію, яка найдовше залишалася

---

²⁵ Харитонов Є. Рецепція римського приватного права як підґрунтя сучасної цивілістики // Вісник Академії правових наук.– 1998.– № 2 (13).– С. 107–108.

²⁶ *История политических и правовых учений*: [учебник].– 2-е изд., перераб. и доп.– М. : Юрид. лит., 1988.– 815 с.

з людьми, і лише в кривавий вік останньою із богів залишила землю. «Основний закон» римлян – Закони XII таблиць – гарантував право на справедливе судове рішення, на захист законом не лише громадянам, але й будь-якій людині (чи то перегрину, чи то рабу).

Європейське право як культурний феномен характеризується *особливим типом мислення*, зусилля якого концентруються на раціональному осмисленні дійсності, а звідси – примат раціонального над іншими формами пізнання. А про значення римського права для європейського права на стадії формування російський історик права А. Стоянов писав: «Війна і схоластичні мрійництва поглинали діяльність більшості в середньовічному суспільстві. Груба сила, мертвонароджені умствування були панівними явищами. А, тим часом, розум людський потребував здорової їжі, позитивних знань. Де було шукати їх?.. Взагалі можна позитивно і неупереджено сказати, що римське право було найбільш практичним і здоровим продуктом людської думки в той час, коли європейські народи почали відчувати в собі жагу знань... Вчені школи римського права як органу юридичної пропаганди були необхідними за таких умов»²⁷.

У XII ст. відбулося остаточне утвердження на території Європи розуміння права як раціонального явища: IV Вселенський собор 1215 р. заборонив церковникам проводити судові процеси з використанням ордалій.²⁸ «Громадянське суспільство не могло управлятися правом до того часу, допоки результат судового процесу залежав від звертання до надприродних сил. ... в континентальній Європі був введений новий раціональний процес за зразком канонічного права»²⁹.

І ще одна особливість римського права заслуговує на увагу. Мова йде про *індивідуалізм*. Індивідуалізм у праві може мати місце лише за умови, що індивідуальні інтереси особистості визнаються і захищаються тоді, коли вони відповідають типовим інтересам багатьох членів суспільства. Першопочатково індивідуалізм у межах римського права виражався через визнання одноосібного суб'єкта приватної власності, але згодом він трансформувався в так званий

---

²⁷ Стоянов А. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII столетия.– Х., 1862.– С. 250–252.

²⁸ Ордалія – «суд Божий», випробування особи за допомогою сил природи.

²⁹ Давид Р. Основные правовые системы современности (сравнительное право) / Пер. с фр.– М. : Прогресс, 1967.– С. 68.

«суверенітет приватної особи», а сьогодні принцип індивідуалізму є основною ідеологією європейської культури та європейського права. Сучасність характеризується зростанням інтересу до проблеми прав людини, а тому індивід розглядається як безумовна цінність, наділена атрибутами рівності, свободи, розуму.

Необхідно звернути увагу ще на одну особливість римського права і сучасного європейського права – це феномен «*мультикультуризму*». Для римської культури в цілому, і для сучасної європейської, характерною є множинність культур і субкультур, тобто «*мультикультура*» – наявність в одній культурі вкрапель і присутності інших, активних культур. Римляни широко використовували елементи правових культур інших народів: варто згадати, що основні технологічні прийоми створення позитивного права римляни запозичили у греків; громадяни Риму активно використовували надбання звичаєвої правової регуляції поневолених народів. Якщо уважно проаналізувати правові системи сучасних європейських держав, то стане помітним вплив та взаємопроникнення правових феноменів; асимілятивні та дисимілятивні процеси у сфері права, з одного боку, зближують національні правові системи, а з іншого – сприяють збереженню їх унікальності.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом римського приватного права?
2. Які складові системи римського права?
3. В чому полягає відмінність римського цивільного права від преторського права?
4. Які особливості римського природного права?
5. Які основні періоди розвитку римського приватного права?
6. Чи можна вважати римське приватне право одним із світоглядних джерел сучасного європейського права?

Тема 2

ДЖЕРЕЛА РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

---

1. Джерела правоутворення римського приватного права

В юридичній науці джерела права – це спеціальний правовий термін, а саме:

|| **Джерела права** – це спеціальний правовий термін, який означає спосіб, зовнішню форму, закріплення і втілення юридичних норм.

|| **Юридичні норми** – це виражене в джерелах права загальнообов'язкове правило поведінки, яке виступає як зразок можливої або необхідної поведінки, що охороняється від порушень заходами державного примусу.

Державою встановлюється норма права, на основі якої існує єдине об'єктивне право. Об'єктивне право – це цілісна юридична система, звід, сукупність правил, які, з одного боку, регулярно створюються існуючою владою, а з іншого – санкціоновані (тобто захищені) цією владою через юрисдикційну діяльність.

У римському праві вперше виникла і юридично сформувалася думка про те, що для надання нормі права імперативної (обов'язкової) сили необхідно дотримуватись певних процедур і дій. Таким чином виникло вчення про джерела (*fons*) права, тобто спосіб виникнення й набуття правилами поведінки обов'язкової сили і правової форми. Характерними особливостями цього вчення стали:

- існування різних форм функціонування норм права;
- диференціація норм права за юридичною силою й способом формування.

Римські юристи так розуміли джерела права: джерела права – це юридичне поняття, що охоплює питання сили, яка створює право, та сили, яка надає праву загальнообов'язкового характеру. Силою, яка створює право, римські юристи вважали божественний дух, духовний світ людини, національний дух, традиції народу, вищу міру справедливості тощо. А силою, яка надає праву загальнообов'язкового характеру, – вважали правові звичаї, закони та інші нормативні акти, судові рішення, що самі собою, своєю формою, зобов'язують до певної поведінки.

Уперше термін «джерела права» ввів у науковий обіг римський історик Тит Лівій³⁰, характеризуючи Закони XII таблиць як єдине джерело усього публічного і приватного права.

|| У широкому розумінні, під **джерелами права** розуміють усі соціокультурні чинники, які впливають на формування та функціонування права.

Наприклад, можна виділити соціокультурний контекст існування права як джерела права: панівний спосіб виробництва, ідеологічна система конкретного суспільства тощо. Крім того, джерела права в літературі використовуються як джерела пізнання права (звідки черпаємо знання про характер і зміст права в різні епохи розвитку держави) – записи звичаїв, виступи юристів, літописи, твори мистецтва, археологічні розкопки, нумізMATика тощо.

Римське приватне право впродовж всього свого існування визнавало різні джерела формування. Основна вимога до джерел правоутворення: вони мали бути результатом роботи таких органів, які наділені функціями створення юридичних приписів у найрізноманітніших формах. Відомий римський юрист Гай зауважував: *«Цивільне право римського народу складається із законів, рішень плебеїв, постанов сенату, едиктів тих магістратів, які мають право видавати розпорядження, та із відповідей знавців права»* (Гай. 1.2). Інституції Юстиніана називають два види джерел: 1) закон та інші норми, які походять від державних органів і зафіксовані ними у письмовій формі; 2) норми, які створюються на практиці.

---

³⁰ Тит Лівій (59 р. до н. е.– 17 р. н. е.) із м. Патавія (тепер – Падуя) на півночі Італії; відомий своєю працею «Книги про заснування Риму» в 142 книгах. До нас дійшло 35 книг.

Різні види джерел правоутворення мали неоднакове значення на різних етапах розвитку римського приватного права. На першопочаткових етапах розвитку Римської держави суттєву роль відігравали такі джерела правоутворення, як звичаї, у республіканську добу – рішення народних зборів, а в імператорські часи – приписи імператорів.

2. Звичаї

Звичаї (*mores*). Будь-яке суспільство для нормального існування потребує певного регулювання. Це досягається певними приписами (правилами поведінки), які виробляються людським колективом (родом, племенем), тобто соціальними нормами. Такими соціальними нормами для давніх римлян були звичаї.

|| **Звичаї** – це правила поведінки, які утворюються та відтворюються в межах спільноти стихійно в результаті багаторазового повторення протягом тривалого часу.

Наявність загальноприйнятих стандартів поведінки обмежує свавілля окремих осіб і забезпечує незалежність учасників правових відносин від випадкових обставин (хитрість, фізична сила партнера тощо), тобто ставлять всіх в однакові умови. Для свого визнання як обов'язкової вимоги (яка дає можливість судового захисту) звичаї мусили відповідати певним критеріям:

- 1) мати тривалий характер (життя більш одного покоління);
- 2) відображати одноманітну соціальну практику;
- 3) втілювати розумну потребу в регулюванні життєвою обставиною.

Римські юристи завжди відзначали істотну різницю між законом (*lex*) та звичаєм. Термін «звичай» був багатозначний: *mores maiorum* – звичаї предків, *usus* – звичаєва практика, *consuetudo* – власне звичай, *comentarium pontificum* – звичаї, які склалися у практиці жерців; *comentarium praetorium* – звичаї, які склалися у практиці преторів. «У справах, де ми не володіємо писаним законом, слід дотримуватися того, що визначено звичаєм... оскільки самі закони зобов'язують нас саме з тієї причини, що вони були схвалені народом, оскільки справедливо, що

і те, що народ схвалив без усякого писаного закону, зобов'язувало усіх... Тому цілком правильно прийнято навіть і те, що закони скасовувалися не лише голосуванням за пропозицією законодавця, але навіть і мовчазною згодою усіх – виходом із вжитку» (Д. 1.3.32).

Звичаї в архаїчні часи мали загальнообов'язкову силу: *«Звичай, який встановився здавна, заслужено дотримується як закон, і це є право, про яке говориться, що воно встановлене мораллю... тому абсолютно правильно прийнято навіть таке правило, що закони скасовуються не тільки за рішенням законодавця, але також і за мовчазної згоди всіх, шляхом незастосування» (Д. 1.3.32).*

У цьому уривку з праць Юліана виокремлені ознаки звичаю – давнє застосування і мовчазна згода спільноти.

Виникнувши у Римі, публічна влада у міру необхідності починає визнавати звичаї і надавати їм загальнообов'язкового характеру, і таким чином звичаї перетворюються на правові звичаї (*consuetudo*).

Значною пам'яткою звичаєвого права римського народу є Закони XII таблиць, хоча історія не зберегла для нас їх оригінального тексту. В 462 р. до н. е. плебейський трибун Терентій Арса вніс проект про призначення комісії для створення кодексу. В 451 р. до н. е. була призначена законодавча комісія з 10 мудрих мужів (*desemvire*), які розробили перші X таблиць, а в 450 р. до н. е. дві останні розробила друга комісія. Вважається, що Закони XII таблиць є найдавнішою кодифікацією звичаїв, можливо, з деякими запозиченнями з грецького права. Ці Закони мали велике значення в історії римського права періоду Республіки і високо цінувалися римлянами. На основі цих Законів набуває подальшого розвитку система національно-римських правових норм у двох напрямках: 1) шляхом практичного тлумачення Законів XII таблиць та 2) творенням нового законодавства.

Давні автори майже не зберегли повних відомостей про зовнішній вигляд та структуру цієї кодифікації, хоча відомо, що першопочатково закони були записані на дерев'яних табличках, оскільки це було звичною практикою архаїчних часів. За свідченнями Лівія, пізніше консули наказали відлити їх на

мідних таблицях, а Цицерон вже згадує про пергаментний варіант децемвірного зводу³¹.

Історична традиція доносить до нас історію створення цієї кодифікації звичаєвих законів, а аналіз історичних джерел підтверджує те, що Закони XII таблиць були створені внаслідок протистояння патриціїв і плебеїв. Як повідомляв Діонісій, патриції повинні були тепер «... жити за писаними законами, так само даючи права вам (плебеям) та одержуючи їх від вас, а не поводжуючись із бідняками, як з купленими рабами...» (Dionys. IV.11.2).

Важливим етапом цієї боротьби була публікація Законів XII таблиць. Ця прадавня із збірок римських законів, що збереглися, відновлена за цитатами і переказами пізніших античних авторів. Згідно з традицією, законодавство XII таблиць датується 451–450 рр. до н. е. Архаїчність мови і характер відбитих в пам'ятці соціальних стосунків підтверджують це датування. Для історичної характеристики XII таблиць необхідно врахувати зафіксовані в них пережитки первісності, а також норми, що відносять до законодавства греків, що може бути визначене лише за допомогою зіставлень повідомлень античних письменників. Так, засудження до смерті за порушення вірності клієнтських стосунків (VIII, 21), як і дозвіл вбивати дітей-виродків (IV, I) визначається Діонісієм Галікарнаським як встановлення Ромула. Почесне положення жриць ввести (V, I), за Плутархом, заснований Нумой Закон про емансипацію сина після трикратного продажу його батьком (IV, г), Діонісій відносить до стародавніх часів, тобто на початок царської епохи. Необхідна квота в п'ять свідків згадується Діонісієм стосовно часу Ромула.

За своїм змістом Закони XII таблиць включали в себе всі найважливіші норми звичаєвого права самих римлян, які стосувалися царських часів і початку Республіки. За своєю сутністю Закони XII таблиць у цілому були обробкою й консолідацією звичаєвого права Риму. Втім, у них відчувається і вплив давньогрецького права південноіталійських полісів, мають місце і окремі нові положення, що відступали від норм звичаєвого права (наприклад, система штрафів свідчить про відхід від давнього принципу *таліону*).

За своєю архітектонікою даний звід законів, за свідченням Авсонія, складався з трьох розділів, у кожного з яких було по

---

³¹ Кофанов Л. Л. Цит. праця.– С. 322.

чотири таблиці. Один розділ стосувався кримінального права, другий – публічного, третій – приватного. Відмітною рисою названих законів був строгий формалізм: щонайменше упущення у формі судового рішення тягло за собою програш справи.

Закони XII таблиць регулювали сферу родинних і спадкових стосунків, містили норми, що стосувалися позикових операцій, кримінальних злочинів, але зовсім не стосувалися державного права. Починаючи з IV–III ст. до н. е. Закони XII таблиць коректувалися новим джерелом права – преторськими едиктами, що відображали нові економічні відносини, породжені переходом від древніх архаїчних форм купівлі-продажу, позики, до складніших правовідносин, спричинених зростанням товарного виробництва, товарообміну, банківських операцій і т. ін.

Інше, що вимагало реформи, стосувалося скасування боргового рабства, неминучого за невчасної сплати боргу. І це, як і поділ завойованих земель, більше за інших зачіпало інтереси плебеїв. Та аби добитися того й іншого, плебеї потребували політичних прав. Доходило до гострих зіткнень, але врешті-решт протягом двох подальших століть плебеї домоглися задоволення всіх своїх вимог. У тому числі: впровадження особливого плебейського магістрату – народного трибунату, покликаного захищати плебеїв від свавілля патриціїв; доступу до суспільної землі нарівні з патриціями; захисту від свавілля патриціанських суддів (введенням кодексу законів, відомих під назвою Законів XII таблиць); дозволи шлюбів між патриціями і плебеями; права займати спочатку деякі, а потім і всі головні державні посади, включаючи військові.

Слід звернути увагу на те, що Закони XII таблиць майже не називають плебеїв. У цьому виявляється основа пам'ятки, тобто звичайне право римської общини. Але воно вже пристосоване до нових соціальних умов, оскільки враховує патриціїв і плебеїв, вільних і залежних, багатих і бідних. Таким чином, Закони XII таблиць мають непростий склад римської общини початку Республіки, різні форми власності, які в ній існували.

Закони XII таблиць відображали ще порівняно низький рівень розвитку римського суспільства і правової техніки. Вони були викладені як короткі окремі думки і заборони, деякі з них несли на собі відбиток релігійних ритуалів. Незважаючи на недоліки, ці закони досить точно відобразили корінні потреби римського архаїчного періоду, а тому протягом багатьох століть користувалися в Римі величезним авторитетом.

У своєму первинному виді Закони XII таблиц не збереглися (втрачені в 390 р. до н. е. при навалі галлів), і їх зміст реконструювався (в XVI–XVII ст.) на основі фрагментів із творів римських авторів більш пізніх періодів. Але і в наш час текст Законів XII таблиц залишається неповним, у ряді випадків неясним. Існуючі суперечності можуть бути пояснені тим, що у текст на тому чи іншому етапі було внесено часткові зміни.

3. Закони: закони рексів, постанови народних зборів, імператорські конституції

Закон (*lex*.) Поняття закону як джерела правоутворення в Древньому Римі є багатозначним. Найбільш важливими за значенням були: приписи римських рексів, так звані царські закони; постанови народу та одноосібні розпорядження перших осіб держави. Значущість та важливість історичних форм законів визначалися історичними умовами і періодами розвитку римської державності.

Нормами соціального регулювання в царський період були приписи, постанови царської влади. Прийняття та функціонування царських законів (*Rex leges*) припадає на архаїчний період розвитку Римської держави і права, а тому ці закони мають сакральний характер. Відомо, що куріатні закони римських царів були зібрані і записані на рубежі VII–V ст. до н. е. верховним понтифіком Публієм Папірієм у книзі «Папірієво цивільне право» (Dionys. III.36. D. I.2.2.2).

Відповідно до традиції, Рим знав сім царів (рексів). Ромул, найперший рекс, відомий як автор перших «законів про сакральні ритуали», про прерогативи царської влади, а також своїми приписами у сфері приватних відносин, особливо стосовно шлюбного права. З іменем царя Ромула пов'язуються такі приватноправові закони:

1) про укладення шлюбу у формі релігійного обряду, яка передбачала перехід дружини під владу чоловіка, а також взаємну відповідальність подружжя одне перед одним. Цей закон конкретизувався в цілому ряді законів: дружина після смерті чоловіка успадковує його майно на рівні дочки; дружині не дозволялося зраджувати чоловіка, пити вино, оскверняти своє тіло: «І цей закон змушував ... чоловіків володіти дружинами як

необхідним і невідчужуваним майном... Дружина була... хазяйкою в домі, а після смерті чоловіка ставала спадкоємницею частини майна, подібно до дочки у батька. Якщо ж він помирав бездітним і нічого не розподіляв між всіма, то вона ставала хазяйкою всього залишеного (майна), якщо ж було потомство, вона виявлялася в рівній частці з дітьми» (Dionys. II.25.4-5). Чоловік не мав права продавати свою дружину, йому заборонялося лаятися у присутності жінок, він мав виявляти повагу до дружини як хранительниці домашнього вогнища. «Ромул видав також декілька законів, серед яких особливою строгістю відзначався один, який забороняв дружині залишати чоловіка, але такий, що давав право чоловікові проганяти дружину, викриту в отруєнні, підміні дітей або перелюбстві. Якщо ж хтось розлучиться з якоїсь іншої причини, то закон зобов'язує частину майна віддати дружині, а іншу частину присвятити в дар Церері³². А той, хто продав свою дружину, повинен бути принесений в жертву підземним богам» (Dionys. II.25.1-7);

2) закон, який регулював вірність між патроном і клієнтом шляхом заборони їм виступати одне проти одного в суді: «І патронам і клієнтам не було дозволено і не було належним виступати перед народом один проти одного в тяжбах або свідчити, або подавати голос, або виступати на користь ворогів. Якщо ж хтось із них був викритий у скоєнні якоїсь із цих справ, то визнавався винним у зраді за законом, який встановив Ромул, і було законно будь-кому, хто забажає, принести його в жертву підземному Диту» (Dionys. II.9.3);

3) закон, який передбачав принесення в жертву підземним духам того, хто підняв руку на свого батька;

4) закон про трикратний продаж батьком свого сина, внаслідок чого син звільнявся з-під батьківської влади (пізніше цей закон в незмінному виді увійшов до тексту Законів XII таблиць);

5) закон про заборону вбивати дітей, окрім явних виродків. «Перш за все Ромул привів всіх жителів до необхідності ростити

---

³² *Церера (Ceres)* – одна із найдавніших італійських і римських богинь продуктивних сил землі, проростання і дозрівання злаків; богиня підземного світу (могла насилати на людей божевілля); також визнавалася богинею материнства і шлюбу.

всіх своїх чад чоловічої статі і першородних дочок і не убивати нікого із дітей менше трьох років від роду; хіба якщо вони з самого народження були каліками або потворами. Але він не забороняв батькам викидати її [дитину], якщо вони показали її п'ятьом сусідам і ті погодилися з цим. Стосовно тих, хто порушив цей закон, Ромул встановив покарання, включаючи конфіскацію половини їх майна» (Dionys. II.15.2).

Нума Помпілія

Більш відомими є закони царя Нуми Помпілія, який поділяв закони на дві групи – закони про жерців і закони про відносини приватних громадян. Серед законів другої групи слід виділити: закон про межування земельних володінь; про зобов'язання, скріплених клятвою, та судочинство щодо них; про встановлення пагів та управляючих ними магістратів; про заборону батькові продавати одруженого сина (*«а що не децемвіри ... першими ввели цей закон... я знав від багатьох... особливо із законів Нуми Помпілія, який правив після Ромула, в яких записаний і цей закон: **ЯКЩО БАТЬКО ДОЗВОЛИТЬ СИНУ ПРИВЕСТИ ДРУЖИНУ, ЯКА СТАНЕ СПІВУЧАСНИЦЕЮ В СВЯЩЕНОДІЙСТВАХ І МАЙНІ ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНІВ, НЕ БУДЕ У БАТЬКА ВЛАДИ ПРОДАТИ СИНА**»* (Dionys. II.27.4).

Законодавство Нуми мало уже письмовий характер, про що свідчить Фест: «Нума посилює трактування (слова *geus*) прикладом у Законі II таблиці, в якій написано: **ЯКЩО ОДНА ІЗ ТАКИХ ПРИЧИН (БУДЕ ПЕРЕШКОДЖАТИ) СУДДІ, ТРЕТЕЙСЬКОМУ ПОСЕРЕДНИКУ АБО ВІДПОВІДАЧЕВІ (З'ЯВИТИСЯ ДО СУДУ), ТО НЕХАЙ БУДЕ ПРИЗНАЧЕНИЙ ДЛЯ ЦЬОГО ІНШИЙ ДЕНЬ**»³³.

Стосовно законодавчої діяльності шостого римського царя Сервія Туллія, то він відомий своїми широкомасштабними реформами в сфері жертвоприношень, релігійних свят, римської системи цензу та оподаткування. Особливу групу законів Сервія становлять приписи щодо договорів та приватних правопорушень, а також скасування боргового рабства.

³³ Кофанов Л. Л. Цит. праця.– С. 82.

Закони (*lex-leges*). З вигнанням царів (509 р. до н. е.) судова влада і право законодавчої ініціативи переходить до двох вищих магістратів (консулів) і сенату. Для класичного періоду розвитку римського приватного права характерним є чинність законів як декларації влади, ухваленої народом і обов'язкової для всіх громадян. Класичне розуміння поняття «закон» (*Lex*) складається в кінці VI – на початку V ст. до н. е. в результаті станово-класової боротьби патрициїв і плебеїв, яка досягла свого апогею у вказаний період. Писаний закон як «наказ народу» протиставляється патриціанським «звичаям предків»³⁴.

Закони приймалися лише зі згоди сенату і, крім того, мали бути попередньо прийняті на народних зборах – *comitio* (куріатні, центуріатні, трибутні збори).

Народні збори вважались найважливішими державними органами у Стародавньому Римі. Вони приймали чи скасовували закони, оголошували війну та укладали мир, були верховною інстанцією, яка розглядала апеляції та протести на рішення судових органів. Народні збори обирали всіх посадових осіб, в руках яких зосереджувалася виконавча влада. Існувало три види народних зборів: куріатні, центуріатні і трибутні коміції³⁵. Найдавніша форма народних зборів – куріатні коміції. Це – замкнуті об'єднання патрициїв. Внаслідок боротьби плебеїв з патриціями в V–IV ст. до н. е. були створені так звані центуріатні коміції, в яких брали участь як патриції, так і плебеї. Плебейська частина римського народу проводила свої збори на територіальних округах – трибах. Рішення трибутних плебейських коміцій дістали назву *plebiscitum*, були обов'язковими і для патрициїв.

Закони встановлювалися всім громадським колективом і для всіх громадян, були результатом взаємної згоди всіх громадян. Взаємна згода всіх громадян виключає неінформованість (необізнаність) і необдуманість поведінки, причину можливого відхилення від норм і нехтування інтересами інших. Закони

---

³⁴ Кофанов Л. Л. Цит. праця.– С. 498.

³⁵ Курія (*curia*) – збори патрициїв; центурія (*centuria*) – основна одиниця римського війська (сотня), була також одиницею голосування в народних зборах, які організовувалися за тимократичним принципом (майновим цензом); триба (*tribus*) – територіальна одиниця, населення якої поділялося на курії. В ранньому Римі було 4 міські триби (*tribus urbanae*) і сільські триби (*tribus rusticate*) – після 241 р. до н. е. їх налічувалося близько 30.

забезпечують визначеність права, виключають свавілля як громадян, так і володарів. Незнання закону, знання якого передбачається, не вибачає особу, котра порушила цей закон.

Відомі визначення закону давньоримськими юристами. Гай стверджував: «Закон – це те, що народ наказав і постановив» (Гай); «Закон – це загальний припис, рішення досвідчених мужів, приборкання злочинів, які вчинюються за незнанням або умисно, загальна клятва Республіки» (Папініан); «Закон – це загальна постанова народу або плебсу, яка внесена магістратом» (Атей Катон).

Багатовікова традиція визначення закону як волі народу дозволяла вважати законом будь-яку рogaцію до народу. Фест так визначає рogaцію до народу: «Рogaція відбувається, коли народ запитується стосовно однієї або декількох людей про те, що не стосується усіх, і про одну або декілька справ, санкції, щодо яких не стосуються усіх. Але коли народ виносить рішення стосовно усіх людей і речей, то це називається законом. Рogaція – це різновид закону, але закон не завжди є рogaцією. Рogaція не може не бути законом, якщо тільки вона була внесена на правомірних комісіях» (Fest. P. 266 L).

Законом у республіканський період визнавався письмово зафіксований наказ народу, прийнятий народними зборами і підтверджений присягою, після якої він ставав обов'язковим для всього римського народу.

Закон за структурою був таким:

1) *praescriptio* – (вступ) – ім'я ініціатора закону і голови народних зборів, день і місце засідання народних зборів, вид народних зборів;

2) *rogatio* – пропозиція магістрата про зміст закону;

3) *sanctio* (санкція) – заходи примусу, під які підпадали порушники закону. Це – заключна частина, в якій містилося застереження: закон не має сили, якщо він суперечить Божим нормам або закону на користь плебсу, або раніше прийнятим законам.

Закони поділялися на три групи (залежно від гарантій дотримання закону, які містилися у санкції):

– досконалі (*leges perfectae*) – закони, що встановлювали недійсність угод, які суперечили цьому закону на підставі самого права;

– не зовсім досконалі (*leges minus quam perfectae*) – тобто такі закони, які не містили визначення про недійсність або нікчемність угод, а лише передбачали покарання за порушення приписів, які містилися в цих законах. «Менше, ніж закінченим, є закон, який забороняє якусь дію, але, якщо вона здійснюється, то не скасовує її, а накладає штраф на того, хто вчинив всупереч закону», – стверджував Ульпіан (1.1.2);

– недосконалі (*leges imperfectae*) – такими були закони, які не містили ніяких приписів, але могли бути підставою для звернення до преторської юрисдикції³⁶.

Стосовно третього значення закону, то воно набуло своєї предметної форми існування – *конституції* – в імператорський період.

З пануванням єдиновладної верховної влади (III ст.) єдиним джерелом прав стають постанови (*constitutione*) імператора. «Указ імператора є те, що постановив імператор або декретом, або едиктом, або рескриптом; і ніколи не було сумніву у тому, що указ імператора має силу справжнього закону, бо сам імператор набуває владу на основі особливого закону (який надавав імператорським розпорядженням силу закону), – зауважував Гай (1.6).

Статуя римського імператора Константина Великого

Постанови мали декілька видів, які відрізнялись не тільки за формою, а й за змістом. Це були:

– **едикти** (*edictum*) – загальні розпорядження, які були обов'язковими як для службових осіб, так і для населення. Едикти діяли у сфері публічного та приватного права;

– **декрети** (*decretum*) – імператорські рішення з конкретних судових справ;

– **мандати** (*mandatum*) – інструкції посадовим особам (чиновникам, правителям провінцій), щодо правозастосування;

– **рескрипти** (*rescriptum*) – письмова відповідь на запитання приватних або посадових осіб з приводу правових питань.

³⁶ Гарридо Г. М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / пер. с испанского; отв. ред Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2005. – С. 64.

Через певний час були уніфіковані форми імператорських конституцій, відповідно до закону 315 р., який зберігся в Кодексі Юстиніана. Імператорські мандати виводилися із вжитку, а декрети і рескрипти зберігали силу лише для приватних випадків, з приводу яких вони видавалися. Єдиною формою загального імператорського указу став едикт. У тих випадках, коли імператорський указ містив дарування якихось привілеїв особі або корпорації, то він мав назву *прагматичної санкції*. Все попереднє право, на протигагу імператорським конституціям, які мали статус законів, почало називатися *ius vetum* або *ius antiquum*.

Наявність великої кількості імператорських конституцій спричинила труднощі в їх користуванні. Виникла необхідність систематизації нормативно-правового матеріалу. Історія доносить до нас свідчення, що в імператорські часи кодифікаційна робота чинного законодавства була досить поширеним явищем. Відомо, що ще за часів Марка Аврелія³⁷ дехто Папірій Юст зібрав імператорські конституції у 20 книгах; за Северів відомий юрист Павло уклав збірку імператорських декретів. Але найвідомішим зі всіх до-юстиніанівських кодифікацій була кодифікація невідомого Грегоріана. Цей перший приватний Кодекс з'явився в 90-ті роки II ст. і охоплював конституції з 196 по 292 рр., розташовані в певному порядку. Кодекс поділявся на 19 (за іншими даними, – на 14 чи 16) книг, книги – на титули, всередині яких конституції подавалися у хронологічному порядку³⁸.

Між 314–324 рр. Кодекс Грегоріана був доповнений окремою книгою, і за ім'ям автора цієї додаткової книги Кодекс дістав назву Кодекс Гермогеніана.

У 424 р. імператор Феодосій II (402–450 рр.) для складання кодексу призначив комісію з дев'яти осіб. Кодекс було видано у 438 р. за назвою Кодекс Феодосія. Містить понад 2,5 тисячі імператорських постанов за період правління від Константина I до Феодосія II. Текст Кодексу поділявся на книги, які мали свій заголовок, і концентрував зібрані в них конституції, які розташовувалися в хронологічній послідовності. Титул, як правило, починався законами Константина і закінчувався законами Феодосія II і Валентиніана III. Імператорські

³⁷ *Марк Аврелій* – римський імператор (161–180 рр.).

³⁸ *Коптев А. В.* Кодификация Феодосия II и ее предпосылки // Древнее право. – 1996. – № 1. – С. 247–261.

конституції наведено найчастіше не повністю, а у скороченому або розчленованому виді. Деякі закони були розділені таким чином, що потрапили у різні титули. Інші ж – об'єднані із законами або їх частинами того ж року видання³⁹.

4. Едикти магістратів⁴⁰

Специфічною формою правоутворення в період Республіки були едикти магістратів передусім преторів: *«Право ж видавати едикти надається магістратам римського народу; найважливіше значення, однак, мають у цьому відношенні едикти двох преторів – міського і перегринського, юрисдикція яких у провінціях належить їх намісникам. Те ж саме стосується едиктів курульних едилів, юрисдикцію яких у провінціях римського народу мають квестори. В імператорські ж провінції квесторів взагалі не призначають, а тому в цих провінціях такий едикт не обнародується»* (Гай. 1.6). Посада претора було введена в 367 р. до н. е. Головним завданням преторів було здійснення правосуддя. З 249 р. до н. е. поряд з претором для провадження справ між римськими

³⁹ Контев А. В. Цит. праця.– С. 247–261.

⁴⁰ *Магістрати* – це посадові особи в республіканському Римі. До вищих магістратів належали: консули (обиралися щорічно – з 367 р. до н. е. один був з патриціїв, а другий – з плебеїв – командували військом і керували громадським життям: скликали сенат і народні збори, контролювали виконання їх рішень;

- претори – також обиралися на один рік, вершили суд, вирішували спірні питання між громадянами як в Римі, так і в провінціях. Посада претора була другою за значущістю після посади консула. Претори з'явилися в 366 р. до н. е., з 247 р. до н. е. преторів стало двоє: один розглядав справи римських громадян, інший – справи іноземців;

- цензори – обирались раз на п'ять років для розподілу громадян на класи залежно від рівня прибутків, уточнення списків senatorів, нагляду за дотриманням норм моралі і здійснення обряду очищення римського народу;

- диктатор – обирався на півроку у випадку особливої небезпеки для держави, він був полководцем та одноосібним правителем, якому підкорялися всі магістрати.

До нижчих магістратів належали:

- трибуни – стежили за тим, щоб діяльність сенату і магістратів не суперечила інтересам плебса;

- едили (їх було чотири) – стежили за благоустроєм міста, відповідали за будівництво громадських будівель, мостів, доріг, продовольче забезпечення;

- квестори – завідували міською казною і вели облік прибутків з провінцій; спочатку їх було двоє, а в часи Цезаря – 40.

громадянами обирався претор для ведення справ між римськими громадянами і чужоземцями (перегринями). Перший претор називався міським, другий – перегринським.

Приставаючи до своїх повноважень, претор оголошував едикт. Термін «едикт» походить від слова *disco* – *говорити* і первісно означав *усне розпорядження магістрата* (посадової особи) з того чи іншого питання. Але згодом набув значення програмного документа, в якому претор оголошував про суть своєї діяльності. Зокрема, претор визначав, у яких саме випадках він даватиме позов, а в яких не буде цього робити, незважаючи на наявність норм цивільного права.

Враховуючи те, що посади преторів були виборними, такий едикт по суті відігравав роль своєрідної передвиборчої програми. Новообраний претор перед вступом на посаду оголошував власний едикт, вивчивши едикти своїх попередників. Ті едикти, які отримували підтримку римського суспільства і виявлялися придатними для захисту нововиниклих відносин, використовувалися в новому едикті. Отже, кожний новообраний претор приймав свій едикт, який був не тільки результатом творчості його автора, а й колективним творінням багатьох попередників, що увібрало в себе їх практичний досвід.

У другій половині IV – першій половині III ст. до н. е. спостерігається один із піків активного поширення римського цивільного права серед союзників, тобто – це період активної діяльності міського претора без участі претора перегринів. Масштабність діяльності міського претора відображена у короткому переліку Веллея Патеркулом тих міст, які прийняли від міського претора римську юрисдикцію: *«360 років тому, в консульство Сп. Постулія і Ветурія Кальвіна (334 р. до н. е.), громадянство без права голосу було дане кампаніям і частині саммітів. І в цей же рік була введена колонія Калес, потім, через три роки, в той же рік, коли була заснована Александрія, громадянство набули жителі Фунди і Формій. (4) За наступними за цими консулами цензорами Сп. Постулій і Філон Публіній дали права громадянства ацерраціям (322 р. до н. е.), і через три роки була введена колонія Тарраціна. Через чотири роки після неї Лукерія, ще через три роки – Суесса Аурунка і Сатискула (312 р. до н. е.) і двома роками пізніше – Ітерамна. (5) Після того було 10 пустих у цьому розумінні років; потім були введені колонії Сора, а також Альба і через два роки Карсеоли. (6)*

В п'яте консульство Квінта Фабіа і четверте Деція Муса (302 р. до н. е.), в тому році, коли почав царствувати Пірр, колоністи були послані в Синцессу і Мінтурни, через чотири роки – в Вену сію (291 р. до н. е.). Після двох років, в консульстві Манія Курія і Руфіна Корнелія, громадянство без права голосу було даровано сабінам – це сталося майже 320 років тому». (7) В консульство Фабія Дорсона і Клавдія Каніни, майже 300 років тому, колоністи були послані в косу і Пестум (273 р. до н. е.) з проміжком в п'ять років, в консульство Семпронія Софа і Аннія, сина Аннія Цека, колоністи були послані в Армін і Беневент (268 р. до н. е.) і право голосу було дане сабінам. (8) До початку Першої Пунічної війни колоністами були зайняті Фірм і Каструм, через рік – Езернія, 17 років по тому – Ефу та Альсій і ще через два роки – Фрегени. Брундізій був заснований в наступному році, в консульство Торквата і Семпронія, і через три роки – Столетій, в тому році, коли були утворені Флорілії, і через два роки виведена Валенсія, а перед прибуттям в Італію Ганнібала – Кремона і Плоценція» (Vell I.13.3-8).

Преторські едикти спочатку мали на меті лише надати допомогу законному (цивільному) правопорядку і заповнювати його прогалини. Але потреба у розробці й проголошенні нових правил судочинства та правосуддя була зумовлена нездатністю цивільного права надійно захистити нові відносини, які склалися під натиском нових соціально-економічних умов, що змусило преторів зробити рішучий крок у напрямі приведення правових норм у відповідність до потреб життя. Саме завдяки преторській діяльності римлянам вдалося досягти неперевершеного вдосконалення правової культури.

Едикти преторів були джерелом утворення особливої системи правових норм, яка дістала назву преторського права. Із установами імперії поступово змінилося й становище преторів у політичній системі Риму. Формально претори зберігали право на видання едикту, але їх активна правотворчість вступала в суперечність із зростаючою одноосібною владою імператорів. Тому вже в перші століття нашої ери претори взяли за правило повністю копіювати едикт свого попередника. Таким чином, зміст едикту ставав незмінним, і він не породжував нових норм права. У зв'язку з цим імператор Адріан вирішив кодифікувати преторське право, доручивши цю роботу відомому юристові Юліану (між – 125 і 138 рр. н. е.).

5. Постанови сенату (сенатус-консульти)

У період Республіки римський сенат набув права видавати постанови за назвою сенатус-консульти (*senatus consulta*). Вони замінили закони, які приймали народні збори. Сенат при цьому не мав законодавчої ініціативи і своїми постановами фактично лише оформляв пропозиції принципсів, які на підставі своєї влади мали право проголошувати свою волю усними або письмовими промовами у сенаті. В сенатус-консультах нерідко давалися лише загальні принципіві положення, які претори повинні були відображати в едиктах. Законодавча влада сенату набула поширення після того, як коміції наприкінці Республіки втратили свої законодавчі повноваження, і коли в період принципату Август передав сенату функції, які раніше належали коміціям.

Гай вказував на те, що визнання сили закону за сенатус-консультами було спірним, а Ульпіан (Д. 1.3.9) наполягав: «Немає сумніву, що сенат може творити право». Для республіканського періоду було характерним починати текст сенатус-консульта з вказівки магістрата, який давав роз'яснення, відображене у постанові сенату. Рішення senatorів, розбите на капітули, закінчувалися словами *censuerunt* або *censuere*. Зазвичай свою назву постанови сенату діставали від імен тих осіб, які його запропонували. Винятком був лише *S. C. Macedonianum*. За часів імператора Веспасіана (кінець I ст. н. е.) був прийнятий спеціальний сенатус-консульт, який забороняв грошові позики підвладним дітям без згоди або відома домовладки. Свою назву ця постанова сенату набула від імені якогось *Macedo*, який взяв у борг гроші, а потім, не маючи можливості їх повернути та боячись неприємностей, убив свого батька, щоб пришвидшити одержання спадку і розплатитися з кредитором.

Із часів імператора Адріана текст сенатус-консультів відображав промову принципса (*oratio*) в сенаті. В такій формі принципс проводив через сенат те, що по суті було не чим іншим, як імператорською законотворчістю⁴¹.

Сенатус-консульти імператорського періоду висвітлювали окремі аспекти приватноправового законодавства, зокрема спадкового права (*S. C. Trebellianum* 56 р. н. е.; *S. C. Neronianum* 57 р. н. е.; *S. C. Pegasianum* бл. 73 р. н. е.; *S. C. Tertullianum* (за правління

---

⁴¹ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 65.

імператора Адріана); S. C. Orfitianum 178 р. н. е.), питання фамільного (сімейного) та особистого (приватного) права (S. C. Claudianum 47 і 52 р. н. е.)⁴².

6. Діяльність юристів

У традиції римського суспільства заняття юриспруденцією було одним з найбільш поважних та благородних видів діяльності. Одне із прислів'їв-максим римського юридичного побуту проголошувало, що знатній та благородній людині ганебно не знати права, в якому вона обертається. Юридичне пізнання розглядалося як щось священне (від традиції жерців).

Юристи користувалися авторитетом і популярністю, оскільки вони мали глибокі знання права, були майстрами юридичного аналізу конкретних правовідносин. Своїми тлумаченнями законів вони надавали окремим правовим нормам потрібного змісту, необхідного напряму і цим самим фактично створювали нові норми. Завдяки авторитету юристів та їх консультаціям такі тлумачення набули загальнообов'язкового характеру.

У III ст. до н. е. почалося формування юриспруденції як самостійного і впливового джерела права. Тиберій Корунканій, консул (280 р. до н. е.) з плебеїв, вперше почав індивідуально від свого імені давати юридичні консультації населенню. Секст Елій Пета, світський консул (198 р. до н. е.), вперше письмово прокоментував Закони XII таблиць.

Розвитку юриспруденції та широкій діяльності юристів сприяли такі чинники:

1) суворий формалізм цивільного права вимагав появи особливих спеціалістів, за порадами до яких могли би звертатися громадяни при укладенні ними різного роду угод;

2) система побудови римської магістратури і римського суду – для виконання обов'язків претора, квестра, цензора, еділа й інших – вимагала знання права;

3) весь лад римського життя вимагав загального ознайомлення всіх і кожного з елементарними положеннями права.

Таким чином, немає нічого дивного в тому, що юридична освіта стає обов'язковою частиною загальної освіти. Римський

---

⁴² *Макарчук В. С.* Римське приватне право : [навчальний посібник]. – К. : Атіка, 2007. – С. 27.

юрист Цицерон зазначив, що Закони XII таблиць заучувалися хлопчиками напам'ять.

У цілому сформувалося кілька видів правотворчої діяльності юристів. Перший вид – *cavere* – вироблення рекомендаційно-зобов'язальних формул угод, а також дії щодо реалізації спадкових прав; в епоху рецепції з цього виду сформується нотаріальна функція юридичної практики. Другий – *respondere* – відповіді на запитання приватних і службових осіб, тобто надання юридичних консультацій. Це був найбільш важливий вид діяльності, оскільки не всі юристи мали право *ius respondendi* (обов'язково-рекомендаційні консультації з тлумачення права). Третій вид – *agere* – полягав у складанні судових формул, які містили сутність позову, а також поради стосовно процесуального ведення справ.

Юриспруденція вже наприкінці Республіки вийшла зі стадії чисто практичної діяльності та створила значну юридичну літературу. В епоху принципату вона розвивається далі і досягає безпрецедентної висоти. Вже на початку цього періоду вплив юриспруденції посилюється завдяки тому, що імператори, від Августа, починають надавати деяким відомішим юристам особливого привілею – *ius respondendi*, тобто право давати позивачеві свої рішення ніби від імені імператора (*ex auctoritate principis*) із обов'язковістю виконання їх для судді. Ті, що сперечаються (або один з них), звертаються до такого юриста, викладають суть справи і просять його висловити свою думку. Юрист, не розслідуючи фактичної сторони справи, висловлює свій висновок, і цей висновок обов'язковий до виконання для судді у даній справі – у випадку, якщо факти, вказані сторонами юристові, на суді підтвердяться. Зважаючи на таке практичне значення подібних висновків, щоб уникнути будь-яких підробок та підлогів, було наказано, аби вони були надані письмово та закріплювалися печаткою (*responsa signata*).

Обов'язкові в принципі лише для однієї даної справи, такі *responsa de facto*, звичайно, були вельми важливим керівництвом й для інших однорідних випадків, тобто були важливим засобом, що сприяв розвитку права.

Поступово не лише такі формально дані *responsa*, але й в інший спосіб висловлені думки (*sententiae, opinionones*) юристів (*cum iure respondendi*) мали великий вплив на практику, особливо, якщо думки різних юристів збігалися. У зв'язку з цим таким думкам приписується сила «ніби закону» (*legis vicem*), а самі ці юристи в

подальшому вважатимуться справжніми «творцями права» *conditores iuris* (ср. Gai. Inst. 1.7).

З ускладненням джерел права і розвитком юриспруденції ускладнюється й юридичне вчення. Зростання юридичного матеріалу вже наприкінці Республіки давало про себе знати, зумовлюючи необхідність заздалегідь ознайомлювати учнів з елементарними положеннями права (*instituere*).

У період Імперії юридичне навчання розпадається на дві стадії: а) *institutio* – повідомлення учням основних принципів цивільного права у зв'язку з читанням джерел (Законів XII таблиць, преторського едикту і т. ін.); б) *institutio* – вдосконалення шляхом участі у консультаціях патрона. Інколи все навчання в обох стадіях проходить в одного і того ж учителя; інколи ж учень, пройшовши першу стадію в одного, для подальшої освіти переходив до іншого.

Юридичне викладання розвивається настільки, що з'являється навіть щось на зразок постійних училищ, причому деяким юристам відводилися з цією метою приміщення від держави – *stationes* або *auditoria ius publice docentium*. Учні одного і того ж вчителя природно виносили багато загальних поглядів, відмінних від поглядів учнів іншого вчителя. Так виникало щось подібне до різних юридичних шкіл, викладання права не обмежується тепер уже межами Риму; окремі практичні юристи і викладачі з'являються у провінціях, а до кінця цього періоду деякі провінційні юридичні школи навіть набувають великої популярності (Іберії, Александрії, Цезарей).

Якщо в епоху Республіки основною частиною діяльності юристів були практичні консультації, то в період Імперії вони присвячують себе стільки ж практиці, скільки й теоретичній розробці права; в цей час розвивається багатюща юридична література. Найголовнішими формами її були:

– для початкового ознайомлення з основними принципами права, тобто для керівництва в першій стадії юридичного навчання, пишуться короткі систематичні посібники – *institutiones*, які охоплюють все цивільне право *ius civile* і *ius honorarium*. Для тієї ж початкової юридичної освіти призначалися *regulae*, короткі юридичні афоризми, і *definitiones*, загальні визначення основних юридичних інститутів;

– другий тип літературних творів становили коментарі. Головним об'єктом для коментарів були преторський едикт (*commentarii*

ad edictum) та норми цивільного права, причому в основу останнім було покладено прадавній коментар Законів XII таблиць, написаний Муцієм Сцеволою (*commentarii ad Quintium Mucium*). Коментувалися, далі, окремі найбільш важливі закони;

– численні твори і розробки тісно пов'язані з практичною діяльністю юристів. Такі – *responsa*, тобто збірники рішень, що їх по-різному подавали юристи на практиці. Такі ж *quaestiones i disputationes* – аналітичні дослідження різних юридичних питань. Із стосунків юристів між собою виникають *epistolae*. Для керівництва

в юридичній практиці призначаються *sententiae i opiniones*;

– іншу (досить чисельну) групу становлять монографічні твори – напр., «*De iure pontificio*», «*De officio praetoris*» тощо.

За формою кожна така праця (твір) поділяється на книги (*libri*); останні невеликі за обсягом: якщо прийняти, як зразковий, обсяг книг Цицерона або Тіта Лівія, то виявиться, що кожна книга дорівнювала нашим 30–40 сторінкам середньої октави. Попри це, продуктивність римських юристів заслуговує на глибоке здивування: про деяких з них повідомляється, що вони написали 300, 400 книг (зважаючи, що кожен 10 римських *libri* приблизно дорівнюють нашій середній книзі в 300–400 сторінок).

Що стосується загального змісту, то юристи трактують всі галузі права – право публічне («*de officio consulis*», «*de officio praefecti praetorio*» і т. ін.), фінансове, кримінальне тощо, але переважно зміст становить право цивільне – це справжня сфера римської юриспруденції і в цьому – її слава.

Назвімо найбільш відомих юристів цієї епохи. Юристи, що зайняли вже в епоху Республіки видатне місце в суспільному житті, набувають тепер, в період Імперії, ще більшого значення, оскільки з її встановленням політична кар'єра в сенсі заняття республіканських посад втрачає свою колишню привабливість, і всі кращі сили тепер шукають собі терени для заняття філософією, наукою і юриспруденцією. До юриспруденції почали звертатися особи, невдоволені новим порядком речей, прибічники старих, республіканських традицій; але до неї ж звертаються і люди протилежного табору. Юриспруденція стала для них засобом досягнення вищих рівнів на імператорській службі, бо римські імператори прагнули залучити на службу освічених людей. Особливо юристи необхідні були їм як члени *consilium*. У

результаті спостерігаємо блискучий розвиток юриспруденції, унаслідок чого цей період її розвитку називається *класичним*.

Вже в часи правління імператора Августа з'являються два видатних юристи, однолітки і антагоністи в житті і юриспруденції. Перший з них – *Marcus Antistius Labeo* – походив з аристократичного роду і за своїми політичними переконаннями належав до прибічників старої Республіки. За Августа він був претором, але далі претора його кар'єра не пішла: за одними даними, він відхилив запропонований йому Августом консулат, а за іншими – Август віддав перевагу іншому. Відмовившись від політичної кар'єри, Лабейон цілком присвятив себе юриспруденції. Помпоній повідомляє, що він півроку жив у Римі і займався викладанням, а інші півроку проводив у своєму маєтку, створюючи літературні твори. Всього ним написано близько 400 книг. Помер між 10 і 22 роками.

Другий – *Cnecus Ateius Capito* – натомість, походив з незначного роду, що піднісся лише за диктора Сулли і належав до партії нового державного режиму. У політичній кар'єрі він пішов далі Лабейона: у 5 р. до н. е. був консулом, а потім і *pontifex maximus*. Літературна діяльність Капітона далеко не була такою обширною, як Лабейона. За життя обидва юристи мали, мабуть, однаковий вплив, але згодом доля їх стала різною: тоді як Лабейон залишається одним з перших авторитетів юриспруденції і часто цитується пізнішими юристами, Капітон забувається, не залишивши по собі жодного помітного сліду.

Помпоній, розповівши про Лабейона і Капітона, додає: «*hi duo primum veluti diversas sectas fecerunt*», тобто від них пішли ніби дві різні школи в юриспруденції. Школа, яка веде свій початок від Лабейона, та її послідовники називаються на ім'я його найближчого учня – Прокула – прокульянцями (*proculiani*), а школа, яка веде початок від Капітона, названа іменем його учня Сабіна – школою сабін'янців (*sabiniani*; інакше ще – *cassiani*, від *Cassius Longinus*, учень Сабіна).

Із згадкою про ці дві школи Помпоній немов пов'язує уявлення про два різних напрями в науковому значенні. У чому ж могла полягати відмінність цих напрямів? Той же Помпоній, характеризуючи двох родоначальників цих шкіл, зазначає, що Лабейон, будучи в політиці республіканцем-консерватором, в галузі права був представником новаторства («*plurima innovare instituit*»), тоді як Капітон, прибічник нового державного режиму, в галузі

юриспруденції був представником і захисником традицій («*in his, quae ei traditio fuerant, perseverabat*»). З цього можна зробити припущення, що школа прокулянців була школою прогресивною, а школа сабінянців – консервативною.

З цілої плеяди юристів, які групуються довкола цих шкіл, заслуговують наголошення – із сабінянців: Gaius Cassius Longinus (від імені якого і сама школа, як було сказано вище, – називається ще cassiani) Caelius Sabinus, Javolenus, з прокулянців: Nerva – батько і Nerva – син, Pegasus, Neratius Priscus. Найбільше значення мали такі три:

1) P. Juventius Celsus; він згадується серед змовників проти імператора Доміціана в 95 р.; потім був претором, двічі консулом – востаннє в 129 р. – членом consilium principis за Адріана. Належав він до школи прокулянців; його головним доробком є Digesta в 39 книгах. Римське право зобов'язане йому деякими новими ідеями, причому специфічною особливістю є різкість його критичних зауважень (у fr. 27 D. 28).

2) Salvius Iulianus, про якого вже було сказано вище як про редактора Адріанівського edictum perpetuum. Юліан належав до школи сабінянців; був з міста Hadrumentum в Північній Африці (нині – Susa, в Тунісі), де в 1899 р. була знайдена колона, споруджена на честь Юліана його рідним містом) (8).

Як відомо з напису на цій колоні, Юліан займав багато різних державних посад, був членом consilium імператора Адріана і взагалі, мабуть, був впливовою в державі особою. Помер незадовго перед 169 р. Як юрист, Юліан посідає одне з перших місць у класичній юриспруденції; з творів найбільше значення мали Digesta в 90 книгах. Його учнем – Африканом – були видані потім Quaestiones.

3) Sextus Pomponius, якого вже неодноразово цитували, відомий як автор, що дав зведення з історії римського права, особливо з історії римської юриспруденції. Про його життя нічого невідомо. Можливо, Помпоній стояв осторонь державної кар'єри і присвятив себе виключно викладанню та літературі. Кількість його творів величезна; заслуговують на згадку коментар ad edictum, що обіймав близько 150 книг, коментар ad Sabinum, variae lectiones і liber singularis enchiridii, уривок з якого в Юстиніанівському зведенні містить ті історичні відомості, що про них зазначено вище. Як юрист він постає не стільки оригінальним мислителем, творцем нових ідей, скільки ґрунтовним, добросовісним копілятором.

Наприкінці II – на початку III ст. розвиток класичної юриспруденції досягає кульмінації, причому до цього часу вже остаточно зникає поділ юристів на прокульянців і сабіньянців. Найвище піднесення юриспруденції пов'язують з іменами трьох юристів епохи Северов.

На окрему увагу заслуговує *Aemilius Papinianus*, безперечно, найвидатніший юрист і одна із чудових осіб. Родом із Сирії, він був пов'язаний узами товариства, дружби і навіть спорідненості (по другій дружині імператора) з Септімієм Севера, за якого він обіймав посаду *praefectus praetorio* і взагалі мав величезний вплив. Після смерті С. Севера він прагнув підтримувати мир між двома братами – Каракаллою і Гетою. Це накликало на нього гнів Каракалли. Коли після вбивства Гети Каракалла зажадав від Папініана, аби він склав промову на виправдання цього вбивства, Папініан, за переказами, відмовився це зробити і за це був страчений 212 р.). Для юристів пізнішого часу Папініан був першим і незаперечним авторитетом. Найбільше значення з його праць мали *Quaestiones* в 37 книгах і *Responsa* в 19 книгах.

Двома найближчими сучасниками Папініана були Павел і Ульпіан. *Julius Paulus* був спочатку асесором за Папініана, потім членом *consilium principis* разом з Папініаном за Септімія Севера Каракалли, нарешті – *praefectus praetorio* за Олександра Севера. Павел – один з найплідніших письменників: він написав понад 300 *libri*, причому однією з особливо улюблених ним форм літератури були критичні зауваження до творів його попередників (*notae*). Одна з робіт Павла, а саме його *Sententiae*, набула згодом особливого значення.

Domitius Ulpianus – родом з Тиру у Фінікії; спочатку разом з Павлом був асесором за Папініана, потім – членом ради і *praefectus praetorio* за Олександра Севера (знову разом з Павлом). Як *praefectus praetorio* він замислив, мабуть, низкою заходів приборкати розбещеність преторіанців, але це йому не вдалося: після неодноразових замахів був убитий ними на очах у імператора в 228 р. Ульпіан також написав велику кількість творів, найбільш обширними з яких є коментарі *Ad edictum* (83 книги) і *Ad Sabinum* (51 книга). Найбільша кількість цитат в Юстиніанівських *Digesta* (майже одна третина всього) узята саме з Ульпіана.

Після цих корифеїв класична юриспруденція швидко занепадає. З юристів пізніших слід назвати Модестіна (учень Ульпіана),

Тертуліана і Гермогеніана, але це – вже не «зірки першої величини».

Такий швидкий занепад юриспруденції пояснюється різними причинами, але дві з них найважливіші:

а) після Севера настає для Римської держави епоха безперервної смути (протягом 50 років змінювалося 17 імператорів), під час якої спокійне заняття правом було немислиме; нестійкість суспільного життя призводить до загального зниження культурного рівня;

б) всі ті, хто ще мислив, шукали виходу із загальної кризи в християнстві, яке все більше поширюється і опановує громадську думку.

З обширної літератури Риму до нас дійшло (порівняно до всієї маси) дуже мало. Окрім згаданих Інституцій Гая і уривків з деяких інших творів (*sententiae* Павла й ін.), в Юстиніанівському зведенні збереглися численні цитати з творів різних юристів. Спроба зібрати всі ці розрізнені цитати і систематизувати їх виявила, що від кожного цитованого видання маємо здебільшого лише декілька незначних уривків, не зв'язаних між собою. Втім, і те, що маємо, становить справжню юридичну скарбницю, яка не вичерпана до кінця і дотепер.

Головна перевага римської юриспруденції полягає в тонкій розробці практичної сторони права, і щодо цього вона дала блискучі зразки юридичного аналізу, виявила глибоке розуміння практичних потреб цивільного процесу. Основний зміст положень – це майстерне вирішення всіляких випадків життя, причому саме тут повною мірою виявляються переваги римських юристів. Їх мало цікавила історія права: їх історичні повідомлення випадкові і уривчасті. Їх мало цікавила також теорія права; лише зрідка вони намагаються дати відомому положенню те або інше філософське обґрунтування, причому далеко не завжди таке обґрунтування буває вдалим. Реальна сфера римського юриста – в аналізі правових норм і у визначенні юридичної природи конкретних правовідносин.

У республіканський період діяльність юристів мала практичний характер і виражалася в редагуванні формальних актів (*cavere*), в керівництві ведення судових справ (*agere*), наданні порад. За уривками творів республіканських юристів, що дійшли до нас, і посиланнями на них пізніших юристів варто визнати, що вже тоді юридична техніка досягла досить високого рівня.

У I ст. н. е. юрист Клавдій Сатурній розробив на допомогу суддям сім пунктів судового провадження: причина злочину, особистість злочинця і потерпілого, місце, година, якість, кількість, наслідки. Однак судді (чиновники) дотримувалися обвинувального ухилу і не завжди вважали за потрібне підкорятися цим рекомендаціям. При оцінці злочину чи правопорушення в судовому розгляді вважалося дуже важливим виявити намір, наявність злої волі, обмежити провину (від злочинної недбалості, необережності, впливу нездоланих сил тощо) «Де є провина, там є відплата». Велике значення надавалося наміру, злій волі. Цицерон писав: «Погрішить дух, а не тіло, де немає наміру, там немає провини. З цього можна дійти висновку: чим зліша воля, тим сильніше має бути покарання. Добровільне визнання пом'якшує провину. Відомий вислів «Без закону немає злочину, немає покарання» став прислів'ям. Закон, на думку юристів, має бути насамперед, націлений на майбутнє, суддя ж розглядає минуле, тобто факт, що здійснився. З цього висновок: правосуддя ефективно там, де існує справедливий і швидкий суд, правосуддя не може зупинитися на півдорозі, усяке зволікання, тяганина є різновид відмовлення від правосуддя. Правосуддя розглядалося як постійне і вічне бажання держави забезпечити кожному громадянину його права.

Авторитет закону вбачався в неухильному його виконанні. Велику популярність мала формула: «Хай звершиться правосуддю, чого б це не було варте, хоча б світ загинув». Водночас показань для рішення суду найчастіше домагалися від рабів найжорстокішими катуваннями. Свідки, вільні громадяни, перед допитом давали присягу.

Римські юристи зробили великий внесок у розроблення загальних принципів цивільного і преторського права. Це дозволило владі дати офіційну згоду на зближення двох джерел права. Величезну дослідницьку роботу із систематизації преторського права здійснив Сальвій Юліан. Його теоретичні розробки стали основою для офіційного зближення двох джерел права. Сальвій Юліан систематизував найбільш вагомі в юридичному плані норми преторського права, забезпечивши його остаточну редакцію. Складений ним збірник, в якому 90 книг, дістав назву «Постійній едикт». Йому було надано обов'язкової сили. Пізніше знамениті правознавці Павло, Ульпіан написали до цього збірника безліч коментарів, що згодом також були прирівняні до джерел римського приватного права. Багато положень «Постійного едикту» ввійшли

до Зводу цивільного права. Великою популярністю користувалися короткі елементарні посібники – *institutiones*. Найбільш відомі – Інституції Гая, але наприкінці класичного періоду з'явилися Інституції Марціана, Калістрата, Павла й Ульпіана. Втім, вони не могли затьмарити старих Інституцій Гая, що послужили надалі зразком інституційної системи. Їхню своєрідну систему можна назвати доктринальною. Інституції Гая мали значне поширення у юристів і граматиків наступної епохи, а в VI ст. н. е., у перекрученому і переробленому виді, були внесені у кодифікації Юстиніана.

Із середини III ст. н. е. почався занепад юриспруденції. Якщо в епоху принципату юристи були потрібні імператору – як один з каналів для проведення і підтримки імператорської політики, то за домінування ця їхня роль виявилася вже вичерпаною. Імператорська влада стала абсолютною, і воля імператора виявилася єдиним джерелом права. *Ius respondenti* більше не дається, юристи працюють головним чином як чиновники імператорської канцелярії. Однак висновки класичних юристів зберегли значення джерел римського права. У 426 р. імператором Валентініаном III був виданий закон «Про цитування юристів», що визнавав обов'язкове значення творів Папініана, Павла, Ульпіана, Гая, Модестіана і тих юристів, твори яких цитували ці автори. У разі незбігу думок цих юристів пропонувалося дотримуватися думки, за яку висловлювалася більшість юристів, а за рівності голосів віддавалася перевага думці Папініана.

Робота невідомого автора VII–XI ст. *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* подає зіставлення законів Мойсея і римського права в 16 главах, що стосуються переважно кримінального права.

Збірник *Consulatio veteris cuiusdam iurisconsulti* містить думки і поради невідомого юриста головним чином у галузі договірного права.

Leges saeculares – сирійсько-римський законник, що мав великий вплив на Сході і не був витиснутий законодавством Юстиніана. Книга викладає римське право дуже неповно, часто не розуміючи і спотворюючи зміст, шляхом доповнення, вочевидь з місцевого права. Робота була написана спочатку грецькою, потім перекладена сирійською мовою, а переклад піддано переробці арабською та вірменською мовами. Розроблені римськими

юристами формули і визначення сягають рівня мистецтва. Чіткість, лаконізм, афористичність захоплювали сучасників.

Внесок римських юристів у розвиток юриспруденції, безсумнівно, – величезний.

7. Кодифікація імператора Юстиніана

У першій половині VI ст. у Східній Римській імперії була здійснена систематизація римського права. Вона була продиктована змінами, які відбулися у суспільно-економічному і політичному житті суспільства та держави. Право Риму вже не відповідало умовам Візантії. Необхідність систематизації диктувалася також правовими аспектами: треба було зібрати докупи всі юридичні тексти, прибрати застарілі норми, усунути суперечності у правових приписах та надати їм однакової форми.

Імператор Східної Римської імперії Юстиніан I (527–565 рр.) в 528 р. заснував комісію у складі десяти осіб на чолі з магістром Трибоніаном та константинопольським професором права Тоефілем з метою систематизації імператорських конституцій, яка до 534 р. підготувала т. зв. Звід законів Юстиніана. Він складався з трьох різних за обсягом, принципами упорядкування й, частково, за характером розглянутих у них питань частин, а саме: Дигести, власне Кодекс й Інституції.

1) **Дигести**, або **Пандекти**, – найбільш значна за обсягом частина Зводу. Це – систематизована компіляція цитат – у скороченому або навіть у детальному викладі – з робіт класичних римських юристів. Всього в Дигестах 9142 фрагменти з майже двох тисяч творів, що належали перу 39 римських правознавців I–V століть. У більшості випадків упорядники зробили певні посилання на назви й навіть на розділи використаних праць. Це сприяло тому, що Дигести стали свого роду юридичною енциклопедією римської юриспруденції, особливо важливою тим, що про більшість юристів, їхні праці й погляди відомо тільки з цих уривків. Проте компіляція відбивала пріоритети імператорської юстиції пізніших часів: найбільша частина тексту припала на витяги з творів Ульпіана (2462 уривки), Павла (2083), Папініана (595), Помпонія, Гая, Модестіна, Юліана (по декілька сотень).

Дигести розподілялися на 50 книг з різних юридичних тем, усередині книг – на титули й на фрагменти. Фрагменти також

розподілялися не довільно. Спочатку систематизувалися уривки, що коментували юридичні питання, описані в класичному творі юриста Сабіна з цивільного права, а також тлумачення на преторський постійний едикт, потім – практичні рекомендації й розбори казусів за творами Папініана. У деяких титулах Дигест був і особливий *appendix* – додаток. Важливою особливістю змісту Дигест стало те, що упорядники нерідко наводили різні точки зору на одне й те ж юридичне питання або на одну і ту ж правову норму стародавнього права, а використані казуси розбиралися з позицій двох найбільш визначних юридичних шкіл класичної юриспруденції – сабініанців і прокульянців. Це охороняло наведені уривки від зайвого догматичного до них підходу і сприяло тому, щоб право не омертвіло надалі.

У цілому Дигести були також систематизовані за сімома умовними частинами:

- у першій (книги 1–4) розглядалися загальні питання права і вчення про права осіб;
- в другій (книги 5–11) – йшлося про право осіб на свої власні і на чужі речі, про захист права власності;
- у третій (книги 12–19) – про зобов'язання двох сторін або зобов'язання, що виникають із взаємної довіри;
- у четвертій (книги 20–27) – про забезпечення зобов'язань, витрати й позови із зобов'язань, про обов'язки з сімейних і опікунських прав;
- у п'ятій (книги 28–36) – про заповіти;
- у шостій (книги 37–43) – наводилися різні питання, що дозволялися за суддівським розсудом;
- у сьомій (книги 44–50) мова йшла головним чином про карне й публічне право.

Найбільш цікавою є заключна, 50-та книга Дигест, у якій були систематизовані не стільки юридичні оцінки або роз'яснення вузькоправових інститутів, скільки давні юридичні правила, прислів'я і зафіксовані класичними юристами ще більш давні звичаї (які мали своїм корінням священні римські закони).

2) Другою частиною Зводу був **Кодекс**. Його основою став ранній Кодекс Феодосія, і, так само, як у попередньому, тут систематизувалися тільки чинні імператорські конституції – усього понад 4 тисячі. Кодекс складався з 12 книг і 765 титулів, тексти конституцій наводилися, як правило, у повному обсязі та із вказівками на час і імператора, за правління якого були видані. На

відміну від Дигест, присвячених в основному приватному праву, Кодекс систематизував норми публічного права й церковних справ.

У першій книзі кодифікувалися постанови, що стосувалися церковного католицького права, джерела права недержавної служби;

у книгах другій–восьмій – акти імператорів про цивільні права і судочинство;

у дев'ятій – з кримінального права;

у десятій–дванадцятій – з державного управління, фінансів і т. ін.

3) **Інституції** подавали систематизований виклад загальних правових принципів, як вони розумілися в римській юридичній традиції, і основних інститутів, переважно, приватного права. Формально вони мали служити офіційним джерелом для початкового вивчення права, але, беручи до уваги те значення, яке надавав Юстиніан проведеній кодифікації, узагальнені догматичні визначення набули сили закону.

Основними джерелами при упорядкуванні Інституцій стали однойменний твір класичного юриста Гая, а також твори юристів Флорентина, Марсіана, Павла й Ульпіана. За традицією, упорядники поділили Інституції на чотири книги.

У першій книзі даються загальні відомості про правосуддя й право, про правовий статус осіб, про вільновідпущеників, про шлюб, про батьківську владу, про опіку й піклування.

Друга книга присвячена речовому праву. У ній докладно розглядаються нові засоби розподілу і придбання речей, їх властивості. Тут же йдеться про заповіти й легатів.

У третю книгу включені титули, що стосувалися успадкування без заповіту, ступеня когнатського родичання тощо. У цій же книзі викладалися загальні положення про зобов'язання й обставини укладання договорів, висвітлювалися окремі їх види.

На відміну від Інституцій Гая, зобов'язання з деліктів включені до четвертої книги, де особливо докладно розглянуто закон Аквілія про відшкодування збитків. Далі розглядаються питання захисту прав (різні види позовів й інтердиктів).

У заключній частині Інституцій Юстиніана додано два титули, де перелічено обов'язки людей і різні види злочинів, які особливо були розроблені в імператорському законодавстві (образа його величності, прелюбодіяння, батьковбивство, підробки тощо).

За загальним керівництвом Трибоніана професори Теофіл і Доротей для навчальних цілей уклали елементарний підручник з цивільного права, який дістав назву Інституції Юстиніана. У

збірнику викладалися основні положення про осіб, речі, форми процесу. Інституції вступили в дію у листопаді 529 р.

Кодекс, виданий у 529 р., багато в чому вже застарів, і, щоб узгодити з новими частинами Юстиніанівського Зводу, комісія його переробила, і в листопаді 534 р. Кодекс опубліковано в новій редакції.

Після офіційного оприлюднення Зводу в трьох частинах подальший розвиток законодавства Юстиніана не зупинився. Ще було прийнято чимало актів, у яких закріплювалися істотні зміни у сфері церковних справ, спадкового права, сімейного права. Після смерті імператора його законодавчу спадщину зібрано також під загальною назвою новел, що згодом розглядалися як четверта частина Юстиніанова Зводу, хоча ніколи не мали такого офіційного значення.

Імператорські конституції, прийняті після роботи комісії (534–565 рр.), становили четверту частину кодифікації Юстиніана і дістали назву **Новел**.

Усі названі частини кодифікації Юстиніана з XVI ст. у виданні Діонісія Готофреда вийшли під загальною назвою, яка зберігається донині, – *Corpus iuris civile* – **Звід цивільного права**.

Питання для самоконтролю

1. Виділіть основні джерела змісту права.
2. Що таке джерела правоутворення?
3. У чому сутність закону про цитування?
4. Які види імператорських конституцій Вам відомі? Охарактеризуйте їх.
5. Які Ви знаєте джерела пізнання римського права?
6. Що таке Корпус юріс цивіліс?

Тема 3

СУБ'ЄКТИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

---

1. Поняття особи та її правоздатність

Система римського права складається з *ius publicum* та *ius privatum*. Приватне право, своєю чергою, поділялося на дві основні правові групи: перша регулювала питання правоздатності та дієздатності суб'єктів права як учасників суспільного та приватного життя римського суспільства, тобто статус, становище особи, друга – правове становище окремих осіб у сім'ї. Тому приватне право прийнято поділяти на статусне і сімейне право.

|| **Статусне право** – це система правомочностей (права та обов'язки в дії), яка регулювала питання правоздатності і дієздатності суб'єктів права.

Будь-яке становище (статус) особи може бути оскаржене. Тому, у зв'язку з необхідністю вирішення питань: людина є вільною чи рабом, особа свого права чи чужого, – були створені **статусні суди**. Це – суди, в яких вирішувалися питання правового становища фізичних осіб.

Існувало три види судів, які в процесуальному порядку розглядали статус особи:

- 1) суд, в якому потрібно було довести, що певна особа, яка живе як раб, насправді є вільною;
- 2) суд, де потрібно було довести, що певна особа, яка живе як вільна, за своєю суттю є рабом;
- 3) суд, в якому потрібно було довести, що певна особа є вільною від народження чи вільновідпущена.

Римляни широко використовували термін «*persona*» (образ, маска) для позначення людини взагалі. Римлянам було притаманне розуміння особистості як відособленої сфери юридичних відносин, які характеризуються визначеністю, розпізнаваністю і постійністю.

У римському праві особами або суб'єктами права могли бути

як окремі люди – фізичні особи, так і об'єднання фізичних осіб або заклади – юридичні особи.

|| **Особа (persona)** – в юридичному розумінні – це є той, хто має права, може бути суб'єктом права.

Здатність бути носієм права не є вродженою, а є результатом соціально-культурного розвитку суспільства, що робить можливим виділення в соціальній структурі осіб, наділених правами, та людей, позбавлених прав. Для римської дійсності цілком закономірним був поділ усіх людей на суб'єктів права та об'єктів права. Здатність бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків римські юристи позначали терміном *caput* (правоздатна особа). Щоб людина могла бути повноправним суб'єктом права, необхідною була єдність двох чинників: вона мала бути людиною з позицій природного права (мати тіло з усіма ознаками статевої приналежності і розумну душу), а також мала представляти особу (персону) з точки зору цивільного права.

Людина стає суб'єктом права у тому разі, якщо об'єктивне право (закони, звичаї, постанови тощо) визнає за нею здатність мати право і нести юридичні обов'язки, об'єктивне право також визначає межі цієї здатності у різних категорій осіб. Ця здатність має назву – **правоздатність**.

|| **Правоздатність** – це можливість особи бути носієм закріплених у правових нормах суб'єктивних прав та обов'язків.

У зв'язку з тим, що права та обов'язки стосувалися різних речей, було прийнято розрізняти: правоздатність у публічному праві і правоздатність у приватному праві.

Правоздатність у галузі публічного права (публічно-правова правоздатність) полягала в можливості окремих суб'єктів права брати участь у громадському житті Римської держави (служити в римських легіонах, обирати і бути обраними, брати участь у світських і релігійних святах), тобто мати можливість впливати на хід державних справ.

Правоздатність у галузі приватного права (приватно-правова правоздатність) полягала у можливості окремих суб'єктів права бути носіями часткового або повного права у приватному житті, тобто мати можливість (право) користуватися нормами сімейного, речового, процесуального права (право на судовий захист).

Не маючи правоздатності, неможливо бути суб'єктом прав і нести юридичні обов'язки. Але, на відміну від сучасного права, римське право не вважало можливим визнавати правоздатними всіх людей, воно відрізняло здатність мати права і здатність бути носієм юридичних обов'язків. Наприклад, римське право вважало рабів здатними нести обов'язки, але неспроможними мати права.

Правоздатність суб'єкта права в Давньому Римі починалася з моменту народження, тобто була безпосередньо пов'язана з феноменом життя, але не в суто біологічному розумінні, а з моменту єдності біологічного і соціального начал в людині, тобто життя людини. Можна провести розмежування між природним та соціальним життям: соціальне життя можливе лише тоді, коли реалізується ряд передумов – народження людини і перебування людини у суспільстві. У Римі право визнавало дитиною того новонародженого, який був живим, мав людську подобу і повністю був відділений від материнської утробы. Натомість ненароджений або народжений мертвим дитиною не визнавався. Ненароджена дитина (*nasciturum*) сама по собі не існує і визнається частиною жінки, але в деяких випадках над ще ненародженою дитиною у зв'язку з імовірністю юридичних наслідків, встановлювалася опіка. Саме тому навмисно викликаний викидень кваліфікувався як збиток, завданий правам батька або матері. Допускалася можливість визнання спадкоємцем дитини, народженої після смерті батька: претор у таких випадках призначав володільником майна матір від імені дитини в утробі (*ventris nomine*), якщо дитина закликала до спадку. Про ненароджених Давньоримський юрист Павло писав: *«Хто перебуває в утробі, охороняється, так, як би він перебував серед людей, у випадку якщо справа іде про вигоди самого плоду, однак до його народження нікому іншому ніякої вигоди не буде»* (Д. 1.5.7).

Римські юристи не дійшли до спільної точки зору щодо того, який момент народження людини вважати юридичним фактом: прокуліанці стверджували, що доказом народження є крик дитини, а сабініанці доказом народження визнавали дихання дитини або будь-які її рухи. Загалом же життєздатність дитини вираховувалася на основі терміну вагітності, яка, відповідно до поглядів Гіппократа і Піфагора, мала тривати від шести до десяти місяців⁴³. Археологічні знахідки свідчать про те, що на початку

---

⁴³ Римляни користувалися місячним календарем.

нашої ери в Єгипті (одній із римських провінцій) існувала офіційна реєстрація новонароджених: закони Елія Сенція і Папія Поппея, прийнятих Августом, вимагали заявити магістрату про народження дитини; Марку Аврелію приписують розпорядження, відповідно до якого батько в обов'язковому порядку повинен був зробити офіційну заяву впродовж 30 днів з моменту народження дитини.

До народження і виникнення правоздатності прирівнювалися також і такі події: здобуття свободи рабом, що розцінювалося як народження вільної людини; зачислення до курії, усиновлення.

Правоздатність припинялася з настанням смерті або у випадках, прирівняних до смерті: так звана соціальна смерть (полонення, продаж у рабство, засудження за скоєння тяжких злочинів тощо). Відмова від правоздатності, як акт власної волі, не мала ніякої юридичної сили.

Правоздатність як юридичне явище складалася із трьох основних складових (статусів). У Дигестах (Д. 4.5.11) зазначається, що «ми володіємо трьома (якостями) – свободою, громадянством, приналежністю до сім'ї». Таким чином, мова йде про необхідні елементи правоздатності (*caput*) в римському праві. Бути правоздатним позначалося терміном «*caput habere*». Правоздатність передбачала наявність трьох статусів особи: 1) статусу свободи (*status libertatis*) – потрібно бути вільним, а не рабом; 2) статусу громадянства (*status civitatis*) – належати до римських громадян, а не до чужинців; 3) сімейного статусу (*status familiaris*) – не бути підвладним домовладці.

За статусом свободи всі жителі Римської держави поділялися на вільних і рабів. Статус громадянства стосувався лише вільних і поділяв їх на п'ять груп: вільні римські громадяни, латини, переїзники, вільновідпущеники, колоні. Сімейний статус стосувався лише римських громадян. За статусом сімейного становища особи в сім'ї поділялися на: **осіб свого права** (*persona sui iuris*) – голова родини (*pater familias*) та **осіб чужого права**, або **підвладних** (*persona aliena iuris*).

Зміни в будь-якому статусі тягли за собою припинення або зміни в обсязі правоздатності. Гай виділяє три зміни в правоздатності (*capitis deminutio*):

– найбільші зміни – це зміни в статусі свободи (повна втрата прав);

– середні – зміни в статусі громадянства (часткова втрата або набуття прав);

– найменші – в сімейному статусі (несуттєві зміни у правоздатності).

Повна правоздатність у вільної людини наставала за наявності певних умов: свободи, римського громадянства і сімейного стану глави сім'ї (*pater familias*).

2. Дієздатність фізичних осіб

Римські юристи вважали, що все право встановлено для людей. Але не всі люди володіють здатністю бути суб'єктом права. Юридичне становище людини як суб'єкта права і члена громадянського суспільства, з огляду на певні об'єктивні обставини, може бути змінено.

Юридичні відносини виникають головним чином через дії осіб, які беруть участь у цивільному обігу. Дії, у юридичному розумінні, – це зовнішній вияв акту волі. Але з юридичної точки зору діяти може лише той, хто спроможний приймати рішення, зважувати мотиви і брати до уваги зовнішні наслідки своїх дій. Тому діти (до 7 років) та душевнохворі не можуть діяти у юридичному сенсі слова. За особами, які можуть діяти, право визнає здатність викликати своїми діями певні юридичні наслідки. Ця здатність має назву дієздатність.

|| **Дієздатність** – це здатність суб'єкта права самостійно виступати в правовому процесі, тобто самостійно користуватися власними правами і самостійно виконувати власні обов'язки.

Дієздатність поділялась на здатність чинити делікти і здатність здійснювати юридичні угоди. Для того, щоб повною мірою користуватися благами права, однієї правоздатності було замало. Адже правоздатність – тільки наявність прав, скористатися якими особа може самостійно тільки за наявності дієздатності. Якщо *правоздатність* – це здатність бути адресатом об'єктивного права, то *дієздатність* – це здатність виявляти свою волю, яка має юридичні наслідки, тобто здійснювати юридичні дії та особисто відповідати за власні протиправні дії.

На обмеження дієздатності суттєво впливали:

– стан громадянської честі. Громадянська честь – це повага, що нею користується людина у своїх співгромадян завдяки належній їй правомочності й моральним якостям. Втрата особою поваги у своїх співгромадян має назву безчестя. Безчестя може бути за законом або за фактичних обставин. Безчестя за законом настає на підставі розпорядження закону або цивільного права. Наприклад: ганебна відставка солдата, фіктивне банкрутство, лжесвідчення, двоєженство, розлучення, недоброчесне опікунство, невиконання обов'язків, донесення. Умалення (приниження) честі мало такі різновиди: а) *infamia* – стосувалася осіб з сумнівною репутацією; б) *intestabilitas* полягала в позбавленні права бути свідком і стосувалася осіб, які, будучи ваговщиком або свідком, потім відмовлялися підтвердити дійсність угоди, а також осіб, які поширювали наклепи (пасквілі); в) *turpitude* – пониження честі, його зазнавали люди деяких професій (актори, звідні, повії); г) певних обмежень у дієздатності зазнавала жінка, яка не витримувала траурного року (10 місяців) і повторно вступала у шлюб. Також умалювався в честі її батько, якщо він свідомо видавав її заміж.

Фактичне безчестя наставало з моменту осудження суспільством морального обличчя людини (наприклад: невпійманий злодій, картковий шулер, п'яниця, розпусник).

На відміну від правоздатності, дієздатність наставала у людини не з моменту її народження, а з досягненням певного віку, коли вона ставала здатною правильно оцінювати свої дії, усвідомлювати їх, відповідати за вчинені правопорушення, тобто вільно виявляти свою волю.

Не відмовляючи жінці у правоздатності, римське право, втім, обмежує її у дієздатності. Давньоримська традиція замикає жінку в межах фамілії, де проходило все її життя, котре суттєво відрізняється від життя чоловіка за родом занять, об'єктом праці, дозволяям, нормами поведінки. Римська культура визнавала основне призначення жінок у вихованні дітей у власне римських традиціях.

Все населення Римської держави поділялося на такі вікові групи. Перша – це діти: хлопчики і дівчата віком до 7 років, які вважалися абсолютно недієздатними, а тому від їх імені діяв опікун. Друга – дівчата віком 7–12 років і хлопці від 7–14 років.

Давньоримський актор

Представники цієї групи вважалися частково дієздатними, могли здійснювати незначні угоди (купівлю-продаж, дарування, обмін). Третю групу становили особи (з 12 років до 25 років – дівчата, з 14 до 25 років – хлопці), що визнавалися неповністю дієздатними. Повноліття наставало з 25 років (повна дієздатність), якщо вони були фізично та душевно здорові.

На обмеження дієздатності осіб впливали: незадовільний фізичний стан, душевні хвороби (божевілля); фізичні вади (відсутність якогось органу, неможливість зовнішнього сприйняття або неправильне функціонування якогось органу, наприклад, глухі, сліпі, німі, кастрати).

Обмежувалися в дієздатності також марнотратники – особи, які через слабкість характеру витрачають своє майно, а тому виникає загроза повного його знищення. Марнотратникам призначався піклувальник, який ніс відповідальність за їхній майновий стан.

Дієздатність не завжди збігається із правоздатністю. Є правоздатні особи, які визнаються недієздатними; у такому становищі – діти, недорозвинуті, згідно з теорією римських юристів, – також юридичні особи. Натомість, є неправоздатність особи, яка володіє дієздатністю: раб не тільки може чинити делікти, але він вважається також здатним укладати юридичні угоди.

У сучасному законодавстві різновидом дієздатності є деліктоздатність.

|| **Деліктоздатність** – це здатність нести юридичну відповідальність за здійснене правопорушення (делікт).

Нести юридичну відповідальність, зокрема, означає виступати суб'єктом юридичних обов'язків, зазнавати тих юридичних санкцій, які передбачені юридичними нормами.

3. Правове становище окремих категорій населення

Правове становище рабів. Поняття про особу в рабовласницькому суспільстві не було тотожним з поняттям людини, і не кожна людина визнавалася фізичною особою. Раб визнавався не

персоною, а річчю. Звичайно, з плином часу фактичне становище раба могло змінюватися, але незмінним залишався юридичний принцип: «*servi res sunt*» – раби суть речі⁴⁴. У Давньому Римі становище рабів було більш тяжким, ніж в Афінах (в демократичних Афінах в V–IV ст. до н. е. не дозволялося ані бити раба, ані убивати його⁴⁵).

У Римі ж раб був повною власністю господаря, який мав право робити з ним що завгодно. А тому основною тезою римського права було: «Все, що належить рабу, належить його власнику». Раб був специфічною річчю: він був наділений свідомою волею і був здатним служити інтересам господаря через вияв цієї волі. Раби не належали до громадянського суспільства, а тому не могли, з точки зору римлян, виконувати якісь функції, а були власністю власників, хоч би це були фізичні особи, міста чи держава, щоправда, в двох останніх випадках на рабів покладалися громадські обов'язки. І хоча формально раби в структуру суспільств не входили, все ж таки фактично вони становили важливу частину цього суспільства, беручи участь в його житті – від виробництва матеріальних благ до заняття адміністративних посад⁴⁶.

Експлуатація рабської праці в Римі мала надзвичайно різноманітні форми. Існували, наприклад, так звані державні раби. Це були, зазвичай, слуги при магістратах, жерцях; виконували такі функції, які вважалися негідними вільної людини і громадянина: обов'язки тюремників, катів тощо. Число державних рабів у Римі було порівняно невелике, переважна їх більшість перебувала в приватному володінні. Раби, які належали окремим особам, поділялися зазвичай на дві нерівноцінні групи: сільська фамілія (*familia rustica*) і міська фамілія (*familia urbana*)⁴⁷.

З правової точки зору, раб не міг служити в римських легіонах, не міг виконувати повинності на користь держави, не мав майна,

---

⁴⁴ Сьогодні піддається гострій критиці саме таке формулювання юридичного статусу рабів. Див.: Человек и общество в античном мире / Л. П. Маринович (ред.). – М. : Наука, 1998. – С. 482–487.

⁴⁵ Федорова Е. В. Люди императорского Рима. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – С. 14.

⁴⁶ Штаерман Е. Древний Рим: проблемы экономического развития. – М. : Наука, 1978. – (220 с.) С. 176.

⁴⁷ Утченко С. Л. Цицерон и его время. – М. : Мысль, 1972. – С. 50.

не міг мати сім'ю. Але раб як об'єкт права (як річ) міг стати предметом будь-якого приватноправового правочину: його можна було продавати, дарувати, брати у заставу, встановлювати на нього сервітут, обмінювати тощо.

На рабів покладался обов'язок піклуватися про свого власника. Постанова сенату 10 р. до н. е. (Силантіїв сенатус-консульт) містила положення: всі раби, які на момент вбивства свого власника перебували з ним під одним дахом, піддавалися допиту і страчувалися, за винятком тих, хто міг довести свою неспроможність допомогти власникові. Раб, який видавав вбивцю власника владі, здобував свободу.

Інститут рабства в Римі пройшов певні етапи розвитку. Першопочатково, в часи архаїчного і докласичного права, раби вважалися членами сім'ї, причетними до родинних культів. Класичне право, у зв'язку із зростанням кількості рабів (за історичними даними, Павло Емілій продав у рабство 150 000 епіротів, Юлій Цезар продав понад мільйон галлів, у часи II Пунічної війни 50 000 карфагенян стали рабами), змінює своє ставлення до цінності раба. Якщо в давнину раб – це знаряддя праці, яке наділене здатністю говорити, то в нових економічних умовах стало очевидно, що за допомогою раба господар може розширити коло своїх правових відносин. За рабом почали визнавати здатність вступати в майнові угоди (*ex persona domini*), створюючи за допомогою цих угод права для своїх власників. Власник міг пред'являти позови з таких угод, ніби він сам їх укладав, але при цьому зобов'язання із здійснених рабом угод для власника не виникали.

Основними джерелами рабства в Римі були:

1. У Римі війна як джерело відтворення і збільшення рабства відіграла більшу роль, аніж на Сході чи Греції.

2. Другим джерелом рабства була заборгованість, але варто зауважити, що стосовно римських громадян боргове рабство було фактично знищено законом Петелія і Папірія. Положення вказаного закону не стосувалися тих жителів Римської держави, які не мали римського громадянства.

3. Піратство в римську епоху було потужним джерелом рабства, в останні три століття існування Республіки пірати навіть створили власні держави з укріпленнями і флотом (Іллірія, Кілікія, Кіпр).

4. Природний приріст рабів. Діти рабинь ставали рабами, тому власники були зацікавлені у тому, щоб раби народжували якомога більше дітей. Раби, народжені і виховані у власника, цінувалися, оскільки вважалося, що вони більш слухняні і навчені працювати. Рабовласники застосовували різні заходи заохочення народжуваності рабів: звільнення від робіт, відпуск на волю тощо. Діодор⁴⁸ (у 34 книзі своєї «Історичної бібліотеки») свідчить, що рабовласники організовували спеціальні рабські розплідники, зокрема такі заклади існували на Сицилії в II столітті.

Існували й такі (другорядні) джерела, як, зокрема, самопродаж у рабство вільної людини з метою одержання частини покупної ціни, хоча преторський едикт установлював, що вільна людина, яка продавала себе в рабство для того, щоб потім поділити покупну ціну з особою, яка вчинить позов про визнання цієї людини вільною (*pretii participandi gratia*), залишиться рабом; у період Імперії траплялися випадки повернення в рабство уже на території Риму у зв'язку з присудом вільного до певних покарань (*servi poenae*): поверталися в рабство ті особи, які були засуджені до смертної кари (*in ferrum ab bestiis*) або довічної каторги, яка відбувалася на рудниках (*in metallum*); імператорський едикт 52 р. н. е. встановлював, що вільна жінка, яка вступила в зв'язок з рабом і не розірвала його на вимогу власника раба, також ставала рабинею.

Рабів набували, зазвичай, двома способами. Раби були безпосередньо військовою здобиччю. Але найбільш поширеним способом набуття рабів була їх купівля на невольницьких ринках. До другорядних способів набуття рабів можна віднести: успадкування, одержання в подарунок, обмін тощо.

Ціни на рабів як товар впродовж всього існування Римської держави коливалися. Різке падіння цін на рабів спостерігалося в періоди значних військових завоювань (в I ст. під час завоювання Понтійського царства рабів продавали за 4 денарії за голову, тоді як середня ринкова ціна була від 300 до 500 денаріїв; за свідченнями Плінія Молодшого⁴⁹, найвищою

---

⁴⁸ Діодор Сицилійський – бл. 90–21 рр. до н. е., історик, виходець із Сицилії; автор «Історичної бібліотеки» (40 книг).

⁴⁹ Пліній Молодший – відомий римський натураліст I ст. н. е., автор «Природної історії».

відомою йому ціною на раба була ціна граматики Дафніса – 700 тисяч сестерцій)⁵⁰.

У класичному праві з'являється ряд законів, які обмежують свавілля власника у ставленні до раба. Це пояснюється такими чинниками, як: дешевизна рабів та їх велика кількість; легкість у заміні старого або хворого раба на здорового і молодого. Едикт імператора Клавдія передбачав, що власник, який вигнав або покинув старого чи хворого раба, позбавлявся права власності на нього; закон Петронія, за Августа, передбачав покарання для тих власників, які віддавали рабів для циркових вистав з тваринами; сенатус-консульт 83 р. н. е. карав за кастрацію раба; Клавдій та Андріан карали за вбивство свого або чужого раба.

Покарання раба

Класичне право визнавало за рабом певні людські здібності та ознаки:

- раб міг дотримуватися своїх релігійних культів і відправляти їх, поклонятися своїм божествам;
- могила раба мала статус священного місця (*diis minibus servilibus*);
- зв'язок між рабами визнавався співжиттям, але обов'язково враховувався з метою уникнення кровозмішування;
- за рабом зберігалася здатність здійснювати певні юридичні дії, які здатні принести користь власникові;
- відносини рабів з третіми особами породжували т. з. натуральні зобов'язання;
- власник раба відповідав за приватні правопорушення раба і завдані ним збитки.

У посткласичному праві Юстиніана жорстоке поводження власників з рабами каралося і засуджувалося. Право втручалося у внутрішні стосунки між рабовласниками і рабами, коли мало місце жорстоке поводження власника з рабами. Говорячи про жорстокість у ставленні до рабів, Ульпіан зазначав, що «при цьому обов'язки намісника слідує із рескрипта божественного Пія...

⁵⁰ Ковалев С. И. История Рима: курс лекций.– Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986.– 742 с.

проконсула Бетіки» (Д. 1.6.2). За рескриптом, проконсул⁵¹ повинен провести розслідування і, якщо скарги рабів підтвердяться, слід примусити власника продати їх у другі руки⁵². Якщо дії власника призводили до смерті раба, то перший карався як за вбивство. Є свідчення, що законодавчо розроблялися засоби боротьби з проституцією рабинь.

Закований раб

У всі часи правом дозволялося дарувати рабу свободу (*manumissio*). Манумісія мала дві сторони: перша була негативною, оскільки зводилася до виходу раба з-під влади свого власника, і була приватною; а друга – позитивна – давала свободу і диктувала в подальшому статус вільного (вона визначалася громадянською общиною, її надавали претори, проконсули або інші посадові особи).

Римському архаїчному праву відомі три форми відпуску власником раба на свободу:

– манумісія через віндикту (римський громадянин, тримаючи в руках віндикту, оголошував раба вільним). Пізніше достатньо було лише оголосити про те, що раб вільний, у присутності магістрата. Манумісія на основі через віндикту «полягала у фіктивному застосуванні процесу про свободу», в результаті якого «претор оголошував про присудження рабу вільного стану і той ставав, таким чином, вільною людиною і римським громадянином»⁵³. Повторна процедура відпуску на волю через віндикту була неможливою. Одного разу застосована манумісія через віндикту забезпечувала вільновідпущеника римським громадянством. Тобто, така форма відпуску на свободу могла бути застосована на користь одного раба лише один раз і лише однією приватною особою, а не декількома. *Manumissio vindicta* була виключним правом римського громадянина, тільки він міг користуватися нею для звільнення власного раба⁵⁴;

⁵¹ Проконсул – одна із виборних посад, яку міг зайняти той, хто колись був консулом.

⁵² Смышляев А. Л. Няня-кормилица в суде римского наместника // Вестник древней истории.– 2001.– № 3.– С. 43.

⁵³ Франчози Дж. Институционный курс римского права / Пер. с итал.– М., 2004.– С. 207.

⁵⁴ Спиченко Н. К. Правовое положение городского вольноотпущенника

– **манумісія через ценз** означала, що власник вносив ім'я раба в цензорські списки як громадянина;

– **манумісія через заповіт**. За квіритським правом, раб, який одержав свободу через заповіт, здобував права громадянства. Манумісія через заповіт здійснювалася у таких формах: а) заповідач міг прямо вказати на те, що раб має бути вільним; свободу раб здобував з моменту смерті власника, тобто з моменту вступу заповіту в силу; б) заповідач міг покласти на спадкоємця обов'язок звільнити раба (раб ставав вільним з того моменту, коли спадкоємець вчиняв одну з дій, яка звільняла б раба за життя власника); в) заповідач міг звільнити раба під суспенсивною (відкладальною) умовою, тобто раб міг набути свободу тільки після виконання рабом певної дії (сплати комусь певної суми, надання певних послуг).

У більш пізні часи раби, яких відпускали на волю, поділялися на три категорії:

– перегрини-дедиції, ті, кому був закритий шлях до римського або латинського громадянства;

– латинське громадянство набували ті, хто був відпущений на свободу без будь-яких формальностей (таке правило було започатковане за Тіберія). До часів правління Тіберія ця категорія вільновідпущеників вважалася рабами, які перебувають на свободі за бажанням власника і звільнені лише від «рабського страху». Таке положення не визначалося в приватному порядку, а охоронялося претором;

– вільновідпущеник міг стати римським громадянином, тобто одержати квіритське право, але для цього необхідною була наявність триєдиної умови: 30-літній вік самого раба, приналежність власникові за правом квіритів, законна (*insta ac legitima*) манумісія. Якщо одного із чинників бракувало, раб набував латинське громадянство, з якого потім міг перейти в римське⁵⁵.

У другій половині Республіки з'явилися нові (неформальні) способи звільнення з рабства; на основі заяви власника в присутності свідків; через складання власником відпускнуго листа. Але звільнений у такий спосіб раб не набував свободи в розумінні

в епоху Римської імперії // Вестник древней истории.– 2006.– № 3.– С. 38.

⁵⁵ Смирин В. М. Свобода раба и рабство свободного // Вестник древней истории.– 2000.– № 2.

права. Для цього існували засоби преторського захисту свободи раба, які забезпечували так зване «перебування в стані свободи», тобто ті, хто одержав свободу, не набували прав громадянства. Підтверджував це і закон Юнія Норбана (19 р. н. е.). Відповідно до положень цього закону, неформально звільнені раби перебували на становищі латинів (володіють майновою правоздатністю лише впродовж свого життя, але не можуть розпоряджатися своїм майном у формі спадку – майно вільновідпущеника переходило до попереднього власника). Лише за Юстиніана неформальне відпущення на волю надає вільновідпущенику римського громадянства, якщо воно було здійснено в присутності п'яти свідків.

На початку Імперії в результаті масового звільнення рабів з'явився ряд законів, які обмежували манумісію. Виділяються два закони. В 2 р. до н. е. закон Фуфія Канінія вимагав чіткої вказівки імені раба в заповіті і ставив кількість манумісій у залежність від загальної кількості рабів конкретного власника (якщо у власника було до 3-х рабів, то він мав право звільнити не більше 2-х; хто мав до 10 – не більше половини; до 30 – не більше 1/3, до 100 – не більше 1/4, до 500 – не більше 1/5; і загалом не більше 100).

Закон Елія Сенеція (4 р. н. е.) вимагав, щоб раби, які були тавровані⁵⁶, після звільнення прирівнювалися до чужинців і висилалися з Риму. Нікчемним проголошувалося таке звільнення, яке здійснювалось на шкоду кредиторам. Якщо звільнявся раб молодше за 30 років або його звільняв власник молодше за 20 років, то це потребувало особливого судового розгляду.

Юстиніан скасував закон Фуфія Канінія, а із закону Елія Сенеція залишив лише вимогу про необхідність дозволу звільнення рабів власнику, який не досягнув 20 років, а також заборону звільнення таврованих.

Період пізньої Імперії вніс свої корективи в практику манумісій. Так, в IV ст. н. е. з'являється церковна форма звільнення з рабства – як урочисте оголошення перед єпископом та іншими церковними особами. Особливим видом звільнення з рабства стало набуття свободи за давністю (раби, які вступали в

---

⁵⁶ *Таврованими* були раби із полонених, які зі зброєю в руках чинили опір римським воїнам. Такі раби за жодних обставин не могли набувати римського громадянства.

релігійні ордени і не були витребувані своїми власниками в установленій термін, ставали вільними).

Існувала ще одна категорія рабів – *statyliberi*, тобто таких рабів, які повинні були одержати свободу за заповітом за умови настання певних умов. Таких рабів називали умовно звільненими. Перша згадка про таких рабів сягає часів Законів XII таблиць: «... відпускаю раба на волю за умови, що він заплатить моєму спадкоємцю 10 000 сестерцій, і хоча б цей раб був відчужений від спадкоємця, він все ж таки повинен одержати свободу при сплаті покупцеві вказаної суми» (VII, 12). Юристам республіканського періоду також було відоме умовне звільнення рабів, про що свідчить аналіз юридичних джерел. Можна дійти висновку про те, що основними способами умовного звільнення були: **сплата певної суми** (передача на користь спадкоємця суми, вказаної у заповіті) і **надання звітів** (раби часто займалися фінансовими справами своїх власників і одержували свободу за умови надання звітів про свою діяльність).

Певне поліпшення становища рабів у період Імперії пов'язується зі зростанням ролі рабських **пекулій**⁵⁷.

|| **Пекулій (peculium)** – майно, яке глава сім'ї умовно передавав у власність особам, які перебували під його владою.

Пекулій означав те, що власник виділив частину зі свого майна і передав її рабу з тим, щоб раб, а не він сам, вів щодо неї прибутково-видаткові книжки (Д. II.1.4). Раб, який володів пекулієм в такому значенні, виділявся з інвентарю власника як сторонній колон (Д. 33.7.12; 320.1)⁵⁸. Із законодавства Юстиніана відомо три види пекулія: лагерний пекулій, квазілагерний пекулій і цивільний пекулій. Перший вид пекулія здобув визнання в часи принципату і стосувався власності, яку набував на військовій службі син, який перебував під владою батька. Другий набув поширення за часів імператора Константина і був власністю, набутою внаслідок заняття посади при імператорському дворі або при церкві. Цивільний пекулій уперше з'являється в часи

---

⁵⁷ *Пекулій* – етимологічно походить від слова скотина (худоба). Можливо, першопочатково предметом пекулію була худоба.

⁵⁸ *Штаерман Е.* Древний Рим: проблемы экономического развития.– М. : Наука, 1978.– (220 с.) С. 180.

Юстиніана і означає *звичайний пекулій*, тобто власність, одержану сином або рабом від домовладки.

Формально пекулій залишався власністю рабовласника, який міг коли заманеться забрати його назад, проте раб уже міг укласти натуральні зобов'язання в обсязі майна пекулія, нести за нього відповідальність, набувати додатково майна. Після смерті власника пекулій підлягав спеціальному спадковому регулюванню.

Пекулій був вигідний рабовласникам, оскільки раби безпосередньо не були задіяні в господарських роботах; це був один із способів стимулювання праці рабів; спосіб розширення господарства і підвищення його ефективності. У свою чергу, пекулій давав рабу відносну самостійність, був одним зі способів заробити.

Класичні юристи не сумнівалися в тому, що раб був держателем (*detentor*) пекулія, оскільки особа, яка сама є предметом власності, не може щось набувати. У першій половині I ст. до н. е. з'явився преторський едикт про пекулій, який вивільняв економічну діяльність раба, засновану на володінні пекулієм, від стримуючих принципів римського права, тобто надавав певну економічну свободу рабові.

Правове становище римських громадян. Римські громадяни (*cives Romani*) – це члени римської общини, які володіли всією повнотою політичних і громадянських (у вузькому значенні слова) прав. Римські громадяни першопочатково проживали на території Риму, а пізніше оселялися на землях, які безпосередньо належали римській общині (*ager Romanus*) на правах завоювання. Римські громадяни розподілялися за трибами (в III ст. було 35 триб), вони входили до майнових класів і центуріїв, мали право брати участь у римських народних зібраннях тощо.

Громадянами (*cives*) були вільні жителі міста Риму, яких першопочатково називали **квіритами**. Відповідно до теорії синоїкізму⁵⁹ (злиття), римський

Римські громадянки

⁵⁹ *Синоїкізм* – наукова теорія, відповідно до якої відбувається злиття,

народ утворився в результаті об'єднання трьох сусідніх племен – латинян, сабіян та етрусків. У подальшому новоутворений народ почав називати себе квіритами⁶⁰.

До римських громадян також належали і члени громадянських колоній (*colonial civicum Romanorum*). Колоністи зберігали римське громадянство: вони причислялися до триб, брали участь у комісіях, могли обиратися на будь-яку державну службу, платили податки і мали право служити в легіонах.

У Римі також існувала категорія громадян **муніципій** (*municipia civicum Romanorum*). Це – жителі колишніх іноземних общин, які одержали повні права громадянства. Муніципії ще називалися общинами з правом голосування (*civitates cum suffragio*). На відміну від муніципій, існували общини без права голосування (*civitates sine suffragio*). Такими були общини, підкорені Римом, але вони зберегли самоврядування. Першопочатково Рим не наділяв громадян цих общин повними правами громадянства: вони могли укладати законний шлюб з римськими громадянами, їх власність захищалася римськими законами, але вони були позбавлені права брати участь у комісіях та обиратися на римські державні посади; військову повинність відбували не в легіонах, а в особливих допоміжних військах. Пізніше громадяни общин без права голосування були прирівняні до громадян муніципій.

Римське громадянство вирізнялося замкнутістю та особливістю навіть тоді, коли громадянські права фактично були поширені на великі маси населення та великі території. Замкнутість громадянської общини спостерігалася і після проголошення едикту Каракалли у 212 р. н. е., який номінально урівнював у громадянських правах усіх вільнонароджених жителів Римської держави, але зберігав «персональний» характер дарування прав римського громадянина. Тобто урівняння в правах всього населення Римської

Римлянин у тозі

з'єднання.

⁶⁰ *Квірін* (від лат. Quirinus) – у римській міфології – один із найдавніших богів Італії, який був пізніше витіснений богом Марсом (у грецькому пантеоні – Арес). Занесений до Риму сабіянами, на честь Квіріна щорічно проводилися свята – квіринарії.

імперії відбулося не у формі створення певного загальноімперського права, а за принципом виборного включення. Другою особливістю римського громадянства було те, що йому не була притаманна ідея повного рівноправ'я. Громадянин знав і цінував свої права, але не прагнув до повного зрівняння у правах з іншими громадянами, звідси – наявність великої кількості юридичних статусів, верств і прошарків у соціальній структурі римського суспільства.

Римське громадянство набувалось у таких випадках:

– у момент народження дитини в законному римському шлюбі. Дитина, яка народжувалася незаміжньою жінкою, також мала римське громадянство, хоча батько міг бути не-римлянином. Але не навпаки: римським громадянином не ставав той, хто був народжений незаміжньою не-римлянкою від римлянина. В I ст. н. е. в законодавство були внесені серйозні зміни, які передбачали, що дитина, народжена римлянкою поза шлюбом, не набуває римського громадянства, якщо батько був не-римлянином;

– як наслідок звільнення римським громадянином раба (за римськими законами раб, відпущений на свободу, успадковував громадянський статус свого колишнього власника);

– надання римського громадянства окремим особам, общинам і провінціям особливими державними актами.

Римський громадянин був наділений всією повнотою публічно-політичних і приватних прав. Серед приватноправових правомочностей римського громадянина слід виділити: право укладати законний римський шлюб (*ius connubii*); право участі в торгово-

му обороті (*ius commercii*); право бути учасником судового процесу (*ius legis actiones*); право на заповіт (*ius testamenti factio*); право на ім'я (*tria nomina*), яке складалося із трьох основних частин: особисте, родове, фамільне (*nomen, nomen gentilicium, cognomen*), в подальшому вже згадуватимуться ім'я триби і прізвисько. Наприклад, повне ім'я Цицерона було: Marcus (*proemonen*) Tullius (*nomen*) M[arci] f[ilius] Cornelianus (*triba*) Cicero (*cognomen*).

Правове становище латинів. Першопочатково латинами називали жителів географічної області – Лаціума. Пізніше так почали називати жителів «латинських колоній» (*colonial Latinae*), тобто колоній військового типу, які входили до складу латинської

федерації. Своє існування латинські колонії продовжили і після розпаду латинського союзу в 338 р. до н. е. Найчастіше латинські колонії склалися із римських громадян, інколи право латинської колонії діставали і нелатинські колонії. Латинські колонії мали особливу автономію, яка діставала свій крайній вираз у праві чеканки власної монети (але це право було обмежене в 60-х роках III ст.). Латини відбували військову повинність не в легіонах, а в особливих військових одиницях (когортах), якими командував римський воєначальник. Платню латинам виплачувала не державна казна, а община, яка виставляла людей.

Латинами також називалися звільнені з рабства власником-латином. За законом Юнія Норбана (19 р. до н. е.), латинами ставали звільнені з рабства за певних умов.

Набуття правового становища латина було можливим такими способами:

– за правом народження (діяло те саме правило, що і для набуття римського громадянства: народжена у шлюбі дитина набуває правового статусу батька; народжений незаміжньою жінкою наслідує стан матері);

– латинське громадянство могло бути присвоєне актом державної влади;

– звільнення з рабства власником-латином;

– звільнення з рабства власником-римлянином, але за умов, передбачених законом Юнія Норбана;

– добровільний перехід римського громадянина в число латинів з метою одержання земель у колоніях.

За своїм становищем у публічному і приватному праві латини розрізнялися залежно від того, до якої групи латинів належали: *latini veteres*, *latini coloniarum*, *latini juniani*. У межах приватного права латини були дуже близькими до римських громадян. Латини мали право укладати законний шлюб (*ius conubii*), а також мали право торгівлі (*ius commercii*). Латини-колоністи були позбавлені *ius conubii*, але мали *ius commercii*. А Юліанові латини були позбавлені і цих прав, тому про них казали: «живуть як вільні, а помирають як раби», оскільки вони були позбавлені права заповідати, за законом їх майно ніхто не успадковував, оскільки воно повністю переходило колишньому власникові. Усі майнові суперечки латинів розглядалися в тому ж порядку і в тих же судах, що і суперечки римських громадян.

Latini veteres – це «давні латини», ті, хто отримав цей статус до III ст. до н. е., а також їх нащадки. Латини, будучи близькими за правовим становищем до римських громадян, мали відносно спрощену процедуру набуття римського громадянства. Серед найпоширеніших способів слід виділити:

а) «давній латин» міг набути римського громадянства в результаті переселення на постійне місце проживання до Риму. Але в подальшому цей привілей був обмежений у зв'язку з тим, що чисельність жителів латинських міст почала різко скорочуватися. Вперше таке обмеження було застосовано до латинської колонії Аріміна, яка була заснована в 268 р. до н. е.;

б) права римського громадянина набували і ті латини, які обиралися на державну посаду у себе вдома і перебували на ній не менше року;

в) за законом Елія Сенеція, римського громадянства могли набути: *«раби, відпущені на волю у віці, молодшому тридцяти років, і які стали латинськими громадянами, набувають римського громадянства, після того, як вони одружуються або на римських громадянках, або на латинках, які поселилися в колоніях, або на жінках такого ж стану, які і самі, і засвідчують шлюб в присутності повнолітніх римських громадян, в кількості, не менше семи, і після того, як сину, якого вони приживуть, виповниться рік»* (Гай. 1.29);

г) Юліанські латини могли набути римського громадянства як винагороду за послуги Римській державі (охорона доріг, поставка провіанту тощо);

г) шляхом постанов владі, які присвоювали римське громадянство певним категоріям латин або латинським общинам;

д) едикт Клавдія постановляв, що латин може набути римського громадянства, якщо буде доставляти провіант в Рим на своєму, побудованому, або куплених суднах;

е) за едиктом Нерона, римським громадянином ставав латин, який, одержавши спадок в 10 000 сестерців, побудує в Римі будинок вартістю не менше половини спадку;

є) за постановою Траяна, латину надавалося римське громадянство, якщо він утримував в Римі млин, який щодня давав не менше 100 мір хліба.

Правове становище перегринів. Іноземці в Римі спершу називалися ворогами (*hostis*), про що зауважував Цицерон: *«Нам і предки називали ворогами тих, кого ми зараз звемо чужинцями»*.

Пізніше іноземця почали називати **перегрином** або **подорожнім**, на відміну від варвара, який не входив до римського світу. Перегрини поділялися на дві категорії: *peregrini alicuius civitatis* – жителі підкореної Римом общини, але яка зберігає свій устрій; *peregrine dediticii* – жителі поселень, які здалися Римові у війні і які не мали власного устрою (на становищі *dediticii* перебували деякі племена південної Італії). Ця категорія була особливо поширеною після II Пунічної війни⁶¹, коли племена, які перейшли на бік Ганнібала, були покарані позбавленням самостійності.

Статус перегрини набувався:

а) населенням завойованих Римом територій, але таким, що не було обернено в рабство;

б) у разі народження в сім'ї перегринів або незаміжньою перегринкою;

в) у часи Імперії за присудження до заслання у перегринські провінції;

г) за Республіки – за скоєння тяжких злочинів.

Перегрини були позбавлені політичних прав. У сфері приватного права вони підкорялися своїм національним системам права. Перегринам (окрім *dediticii*) надавалося право торгівлі, в окремих випадках – право законного шлюбу. З 242 р. до н. е., після введення посади перегринського претора, за перегринами було визнане право учасників судових процесів.

Правове становище вільновідпущеників. Вільновідпущеник, або лібертин, формально за певних обставин ставав римським громадянином, але фактично користувався урізаними громадянськими і приватними правами.

Ставлення патронату відображалися і в структурі громадянського імені вільновідпущеника (зазвичай, він носив *praenomen* і *nomen* патрона). Наприклад, звільнений Цицероном раб Гермодор називався: *Marcus Tullius Marci libertus Hermodorus*⁶².

Клієнти одержували родове ім'я патрона, земельні наділи, виконували сільськогосподарські і військові повинності на користь

---

⁶¹ Пунічні війни (264–146 рр. до н. е.) – боротьба Риму із Карфагеном за панування у західному Середземномор'ї. Римляни називали карфагенян і фінікійців пунами.

⁶² Римское частное право : Учебник / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. – М. : Юрист, 2000. – С. 97.

Клієнт

патрона. Раб, після здобуття свободи, залишався пов'язаним зі своїм власником правами патронату. У відносинах патрон (колишній власник раба) – вільновідпущеник (колишній раб) останній був пов'язаний з першим зобов'язаннями морального і матеріального порядку, за невиконання яких він міг позбутися свободи. Цей зв'язок був за суттю обов'язком поваги і надання послуг (*obsequium*) своєму патрону. Найбільш поширеними були такі обов'язки: виконання конкретних робіт у визначену кількість днів, допомога патрону в разі його хвороби і турбота про його сімейну гробницю. Патрон

мав право успадковувати майно того вільновідпущеника, який не мав синів або не залишив заповіту.

Патрон мав певні обов'язки щодо вільновідпущеника: він зобов'язаний був забезпечити захист колишньому рабові, надавати йому перший сніданок⁶³, а також запрошувати його на всі бенкети, влаштовані у домі патрона. В разі відмови надати допомогу вільновідпущенику патрон позбувався влади над ним, так само, як і у випадках здавання в оренду послуг вільновідпущеника. Патрон також втрачав свої права, якщо порушував проти вільновідпущеника судове обвинувачення, яке загрожувало останньому смертю.

Правове становище колонів. Час і причини виникнення колонату і сьогодні ще не цілком з'ясовані. Можливо, колонат був результатом розпаду рабовласницького способу виробництва. Колумелла у праці «Про сільське господарство» вказує на особливо помітне значення колонів для сільського господарства (таких згадок ми не знаходимо у Катона і Варрона). Судячи з усього, в часи Колумелла в результаті скорочення зовнішніх війн різко скоротилася кількість рабів, до того ж стала очевидною дороговизна і малоефективність рабської праці, що і послужило поштовхом до пошуків нових форм оброблення землі. Рабський обробіток землі був витіснений працею колонів.

---

⁶³ Перший сніданок влітку – приблизно о 6 год., а взимку – о 7 год. ранку – це доїдання вчорашньої вечері.

|| **Колони** – це дрібні вільні орендарі землі, які були економічно залежними від багатих землевласників.

Е. Ліфшиц, один із яскравих представників радянської історичної школи, пов'язував виникнення колонату із суттєвими соціо-економічними труднощами у римському суспільстві перших століть нашої ери: зокрема, для III ст. н. е. характерним було загальне розорення, руйнування міст, продовольча криза, недостатність хліба, матеріалів, людей, розлад торгівлі, натуралізація господарства і спустошення полів. Натомість у III ст. н. е. спостерігається певне піднесення, яке забезпечило можливість нового розвитку продуктивних сил. Величезні масиви орних земель потребували обробітку, що і стало, власне, економічною потребою виникнення нової продуктивної сили – економічно залежного землероба-колона⁶⁴. У період Республіки і за принципату колон – це орендар чужої землі, юридично незалежний від орендодавця, з яким його пов'язують лише договірно-зобов'язальні відносини. У часи Імперії практикувалося орендувати землі за натуральний обробок. Із часом колони потрапили в економічну залежність від землевласників (через заборгованість за обробком і грошовими позиками). В епоху Антонінів колон мав сплачувати від 1/4 до 1/3 врожаю і відпрацьовувати 6 днів щорічно на користь власника землі. Документи II ст. н. е. свідчать про погіршення становища колонів в імператорських сальтусах (маєтках). Наприклад, у скарзі колонів Бурунітанського сальтуса імператорові Коммоду (180–192 рр.) колони скаржаться на утиски кондуктора (головний орендар), який порушує статут, самочинно збільшує платежі і відпрацювання, застосовує насилля.

Конституція 322 р. приписувала примусове повернення колонів на ті землі, які вони самочинно залишили, а закон 357 року забороняє продаж земельної ділянки без колонів, які на ній живуть. Таким чином, колони стали залежними людьми, і хоча не були позбавлені правоздатності у сфері приватноправових відносин, проте були прикріплені до землі і мали обробити її. В разі самочинного залишення землі колоном землевласник мав

---

⁶⁴ *Лифшиц Е. Э.* Проблема падения рабовладельческого строя и вопрос о начале феодализма в Византии // ВДИ.– 1955.– № 4.– С. 70–71.

право здійснювати його віндикацію, подібно до віндикації раба. З іншого боку, землевласник не мав права вигнати колона із земельної ділянки, не міг продати землю без колонів і колонів без землі.

Землевласник усупереч праву міг прогнати колона із земельного наділу, також він міг збільшити повинності; за звичаєм, але не за законом міг розраховувати, що його підтримають колони як озброєна сила. Землевласник також міг установлювати або змінювати межі населених колонами сіл, оскільки вони розташовувалися на його землі, міг вирішувати суперечки, які виникали між колонами, але ці рішення не мали законної сили. Колон, якщо не мав боргів, міг піти із земельної ділянки, оскільки не був юридично підлеглий землевласникові.

Право повернення колона, закріплене за землевласником, суттєво нагадує право рабовласника на повернення свого раба. «У кого б то не був знайдений колон чужого права, той не тільки нехай поверне його на місце його походження, але нехай виплатить за час його відсутності подушину подать. (1) Самих же колонів, які затівають втечу, слід закувати залізом в рабське положення, щоб вони за заслугами присуджені до рабського покарання, виконували обов'язки, які належать вільним» (CTh. V.17.1)⁶⁵ [1, 279]. Дана норма по суті передбачала для колона, який не бажав добровільно повертатися на місце свого народження, обернення його в рабство.

Слід зазначити, що термін давності для повернення колона встановлювався у 30 років, що в цілому збігається з типовим терміном позовної давності: *«Якщо колон буде віднайдений упродовж тридцяти років, то він повертається власникові разом з дітьми, які належать йому за законом, і всім пекулієм. Якщо колон помре, його сини повертаються власникові разом зі своїми або покійного батька прибутками. Колона ж не може бути витребувана попереднім власником, якщо перебувала під чужою владою і правом двадцять років; якщо ж вона буде віднайдена впродовж двадцяти років і народила дітей від чужого колона, вона повертається разом з третьою частиною свого потомства, тоді як дві треті потомства належать колону...» (CTh. V.18.1).*

---

⁶⁵ CTh означає, що цитується Кодекс Феодосія.

У праві Юстиніана виділялись такі підстави виникнення колонату:

- 1) за народженням (якщо хоч один із батьків був колоном);
- 2) угода між вільною людиною і землевласником про те, що вільний поселяється на землі як колон;
- 3) проживання впродовж 30 років на чужій землі.

Окрім того, в колонів оберталися працездатні особи, які були схильні до жебрацтва.

Римському праву були відомі лише два шляхи звільнення з колонату: а) колон повинен був придбати земельну ділянку, яку обробляє, або б) зведення колона в сан єпископа.

Правове становище поселенців. Статус поселенця в Римській імперії оформився в II–IV ст. Навіть після дарування едиктом Каракалли римського громадянства майже всьому вільному населенню держави юридичною основою того чи іншого статусу особи залишалося місцеве громадянство. Міське громадянство визначалося походженням – *origo*, місцем проживання – *incolatus*, володільницьким становищем – *possidenti condicio*. Полісне облаштування Давнього Риму передбачало єдність цих трьох складових через територіальну локалізацію. Але географічне розширення меж Римської держави потягло за собою і суттєві зміни в цій сфері. Імператорське законодавство особливу увагу приділяло фіксації *origo*, про що свідчить одна із постанов Діоклетіана: «Очевидно, що ніхто не може за власним бажанням позбутися свого походження».

У текстах правових пам'яток згадуються *incolae* – «поселенці», тобто ті, хто через причини відірвався від своєї батьківщини. Поселенці як категорія вільного населення була відома здавна, хоча римські законодавці наполягали на збереженні місця проживання за тим місцем, де особа народилася. Але в реальності проживання не за місцем народження зазвичай було пов'язане з поглибленням та розширенням господарчого і культурного обміну між містами і провінціями Імперії⁶⁶.

На думку І. Єрмолової, юридичне оформлення статусу поселенця в державному масштабі можна віднести до часів правління Адріана⁶⁷. Визначення *incolae* було дане в II ст. юристом

---

⁶⁶ Колосовская Ю. К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура Древнего Рима. – М., 1985. – Т. 2. – С. 175.

⁶⁷ Ермолова И. Incolae в Дигестах и Кодексе Юстиниана // Древнее

Помпонієм: *«Поселенець – це той, хто переніс своє місце проживання в іншу область, кого греки називають паройк».* Умови набуття статусу поселенця були суперечливими, за часів імператора Діоклетіана вони були уточнені і розроблене таке формулювання: *«Якщо громадянами робить походження, відпуск на свободу, обрання або усиновлення, як своїм едиктом чітко оголосив божественний Адріан, то поселенцями – місцеперебування. (1) Безсумнівно, що кожний має осілість в тому місці, де він розміщує лара⁶⁸ і сукупність своїх речей та майно. Нехай звідти він не йде назад, якщо ніщо його не відкличе; а коли він звідти пішов, то є іноземцем, а якщо туди повернувся, то вже перестав бути чужим»⁶⁹.*

Дигести містять вказівку про те, що поселенцем можна було бути у багатьох місцях. Про це свідчить, зокрема, сентенція Юлія Павла: *«Лабеон вказує, що той, хто в багатьох місцях однаково торгує, ніде не має місця проживання. Не важливо, що деякі говорять, що він в багатьох місцях є поселенцем або має осідлість, що правильніше»* (Д. 50.1.5).

Поселенці і далі вважалися громадянами тих міст, звідки походили, що призводило до подвійного виконання повинностей – передбачених містом, громадянином якого залишався поселенець, і тієї області, в якій проживав. Загальнодержавна повинність поселенців нести подвійний тягар муніципальних повинностей і податків склалася не відразу. Спочатку з'явилися особливі постанови окремих міст⁷⁰.

4. Юридичні особи

Римське приватне право визнавало як власника юридичних осіб. Римськими юристами не було розроблено поняття *«юридична особа»*, хоча у правовій дійсності Риму мали місце об'єднання осіб, які були організовані певним чином і володіли майном.

право.– 1998.– № 1 (3).– С. 102.

⁶⁸ *Лари* – боги, які охороняли будинок і сім'ю.

⁶⁹ Див.: *Коптев А. В.* От прав гражданства к праву колоната: формирование крепостного права в поздней Римской империи.– Вологда, 1995.– С. 34.

⁷⁰ *Ермолова И.* Цит. праця.– С. 104.

Юридична особа – організація, об'єднання громадян, установа або підприємство, що має своє майно і може бути учасником цивільно-майнових відносин; це союзне утворення, яке об'єднує людей і майно і користується самостійною правоздатністю та визнається суб'єктом права.

До юридичних осіб Давнього Риму належав римський народ: (*populus Romanus*), він має власну особистість і вважалось, що переживе всіх інших осіб, які його складали на різних історичних етапах. Римський народ мав майнову правоздатність у сфері публічного права, до якого відносили і ті функції та дії, що їх здійснювали римські магістрати від імені римського народу. Римський народ мав також власне майно, володів рабами, які набували для нього майно. З часів Республіки римський народ міг бути призначений спадкоємцем, а також одержувати вигоди від залишених йому легатів і фідейкомісів⁷¹.

У широкому розумінні, юридичними особами були також міста, муніципії та колонії, кожний з яких мав свій внутрішній устрій, володів власним майном і міг діяти самостійно в діловій сфері через посередництво договорів. Вони також могли бути вигодоодержувачами за легатами та фідейкомісами, а в межах посткласичного права мали право одержувати спадок⁷².

Поняття «юридичні особи», у вузькому значенні, – це організації людей, діяльність яких була спрямована не лише на задоволення індивідуальних інтересів, а тривала в часовому вимірі більше, аніж термін індивідуального людського життя.

Формування юридичних осіб в Римі пройшло декілька етапів. Для давнього права характерним було існування приватних корпорацій (релігійні союзи, професійні об'єднання ремісників). Історична традиція приписує другому римському цареві Нумі створення таких ремісничих союзів: флейтистів, золотих справ майстрів, столярів, красильщиків, кравців, мідників і гончарів (Плутарх, Нума VIII). Про союзи йдеться і в Законах XII таблиць: «Закон надає членам товариств вступати в які завгодно домовленості одне з одним, лише б

⁷¹ *Форми* заповідальних відказів. Про ці правові інститути докладно у Темі 9.

⁷² *Гарридо Г. М. Х.* Цит. праця. – С. 231.

вони не порушували чогось із державного законодавства» (VII, 27).

За часів Республіки формуються нові корпорації: корпорації служителів при магістратурах, об'єднання взаємодопомоги (похоронні корпорації тощо), відкупні колегії (об'єднання підприємців, які брали на відкуп державні прибутки, управляли за договорами державними маєтками, проводили великі будівельні роботи для держави).

Звичайно, що для ефективної роботи такі об'єднання (союзи, колегії, корпорації) повинні були вступати в цивільно-правові відносини з третіми особами і мати чималі матеріальні статки.

У межах розвинутого римського права було визнано, що:

1) корпорація, з точки зору приватного права, може розглядатися як фізична особа;

2) юридично корпорація продовжує існувати після виходу з її складу декількох членів;

3) майно корпорації відособлене від майна її членів (майно належить корпорації як особливому суб'єкту права);

4) у правові відносини з іншими особами корпорація вступає через посередництво фізичних осіб, уповноважених на те у встановленому порядку.

Колегії, як важливий елемент міської структури і міського життя, досягли особливого розвитку в часи Імперії. Зазвичай колегіями називали місцеві об'єднання людей однієї і тієї ж професії або союзи, які мали якусь спільну мету. Термін колегія (*collegium*) передбачає об'єднання рівних. Ульпіан у коментарях до цивільного права пояснює значення терміна «колега»: «Назвою «колега» охоплюються ті, хто наділені однаковою владою» (Д. 50.16.173). Схожим за змістом є і визначення товариства, дане тим же Ульпіаном: «Адже товариство певним чином заключає в собі права братства» (Д. 17.2.63.pr).

В архаїчному Римі, за свідченням Плутарха (Numa. 17), цар Нума Помпілій створив колегії ремісників і дав їм право на збори. Цар Сервій Туллій, провівши реформи, поділив весь римський народ на класи, декурії і колегії.

З юридичної точки зору колегії поділялись на **дозволені** (*colegia licita*) і **недозволені** (*illicita*). Перші були офіційно дозволені і з часів Імперії набули статусу юридичної особи; організація других переслідувалася за законом.

Колегії мали свої приміщення для проведення зборів, мали своє майно, обирали посадових осіб, у них був свій прапор, статут, свята, а також у кожній колегії – бог-покровитель і патрон з числа впливових людей. Члени союзів повинні були сплачувати внески до своєї каси.

Для створення юридичної особи необхідним було:

- дозвіл влади;
- першопочаткова кількість членів не менше трьох;
- виділення самостійного майна;
- наявність статутних документів.

У період Імперії з'являється ще одна категорія юридичних осіб – установи, а з поширенням і утвердженням християнства юридичними особами визнаються церковні установи (*ecclesiae*) та приватні благодійні установи. Значно пізніше статус юридичної особи був визнаний за *riae causae* – лікарнями, притулками тощо.

Ставлення законодавчої влади до об'єднань не було однозначним. Закони XII таблиць дозволяли будь-які об'єднання громадян за умови, щоб вони не суперечили закону. Обмежувальні постанови щодо об'єднань були прийняті Цезарем та Августом. «Содали – це ті, хто належав до однієї і тієї ж колегії, які у греків називаються гетерія. Закон (XII таблиць) надавав їм право укладати між собою будь-які угоди, якщо тільки вони не порушують цим якийсь із публічних законів. Закон цей, мабуть, був запозичений із законодавства Солона. Адже там сказано так: «Якщо ж дем⁷³ або братств по священних жертвоприношеннях або по мореплаванству, або братства по сіссітіям⁷⁴ або пов'язані спільними могилами, або співтовариші по культу або ті, хто йде (разом) за здобиччю, або товариші по торгівлі укладуть між собою якийсь договір, то нехай це буде правом, якщо тільки цього не забороняють державні акти» (Gai. Ab. leg. Tab. D. 47.22. 4(=XII Tabl. XIII.27).

Щоб вважатися утвореним, союзне об'єднання повино було налічувати не менш як трьох осіб, а також мати майно та уповноважену особу, яка діяла б від імені об'єднання. Вищим органом юридичних осіб вважалися загальні збори всіх членів об'єднання, на яких рішення приймалися більшістю голосів.

---

⁷³ Демі – територіальні округи в Аттиці, встановлені архонтом Клісфеном; на чолі дему стояв демарх, якого обирали на рік.

⁷⁴ Сіссітії – обов'язкові громадські обіди у Спарті.

Римські юристи розробили принципи, які характеризують юридичну особу. Це такі принципи:

1) незалежність існування юридичної особи від зміни або вибуття її окремих членів (вихід з об'єднання, як і вступ нових осіб, аж до повного оновлення, не впливає на його правовий статус);

2) наявність власного імені, під яким ведуться справи юридичної особи;

3) наявність особистого майна, яке перебуває у власності юридичної особи, а не у власності його окремих членів. Майно юридичної особи існує як відокремлене майно, а не як спільна власність фізичних осіб;

4) наявність самостійних прав та обов'язків;

5) можливість юридичної особи та окремих її членів вступати в цивільні правовідносини в якості суб'єктів;

6) належність усього, що юридична особа отримує зі своїх клієнтів, їй самій, а не окремим її засновникам;

7) можливість юридичної особи самостійно вести справи і відповідати в суді.

Юридична особа *припиняла* свою діяльність:

– зі смертю або вибуттям осіб зі складу юридичної особи;

– якщо державна влада позбавляла її характеру юридичної особи за протиправні дії;

– у випадку ліквідації майна;

– на загальних зборах засновників у разі прийняття рішення про припинення діяльності;

– за умови досягнення мети, заради якої створювалася юридична особа;

– у разі закінчення терміну, на який було створено юридичну особу.

За статусом і повноваженнями розрізняли такі юридичні об'єднання:

– держава;

– імператорський престол;

– політичні союзи: общини, міста, колонії, провінції;

– вільні союзи (релігійні колегії, похоронні колегії, політичні клуби, союзи ремісників);

– церковні інститути (церкви, храми, монастирі, богоугодні дома, лікарні).

Питання для самоконтролю

1. На які групи поділялися жителі римської держави?
2. Хто визнавався суб'єктом права в римському праві?
3. Розкрийте юридичний зміст понять «правоздатність» і «дієздатність»?
4. Назвіть основні умови обмеження дієздатності.
5. Опишіть правове становище перегрин, латина, вільновідпущеника і колона.
6. Який правовий статус мали раби?
7. Чи можливим було звільнення раба за вказівкою закону (*ipso jure*)?
8. Чи могли вільновідпущеники перегринів стати римськими громадянами?
9. Чим відрізняється опіка від піклування?
10. Що таке юридична особа?

Тема 4

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

---

1. Поняття здійснення права

Римські юристи вперше перенесли процедуру захисту порушених прав зі сфери самосуду, кривавої помсти у юридичну площину, виробили механізми, які роблять судові розгляди справ максимально справедливими та результативними. Досягалося це за допомогою таких послідовних юридичних дій та процедур:

– довготривале з'ясування всіх обставин, пов'язаних з порушенням прав;

– надання римськими юристами консультацій та роз'яснень щодо суті справ;

– з'ясування та поновлення порушених прав, тобто була створена сукупність обов'язкових і послідовних дій під час судового розгляду.

З форм об'єктивного права (звичай, закон) для громадян виникають суб'єктивні права. Вони надавалися приватним особам для того, щоб за допомогою суб'єктивних прав ті могли задовольняти свої практичні, життєві інтереси. Кожний громадянин може користуватися своїм приватним правом або відмовитися від нього, але у межах визначених нормами об'єктивного права. *«Ніхто не вважається зловмисником, якщо він користується правом, що йому належить»* (Д. 50.17.55). Дуже часто особи розпоряджаються своїм правом шляхом його здійснення.

|| Під здійсненням права розуміється реалізація тих можливостей, які надаються законом або договором власникові суб'єктивного права.

Отже, здійснити своє суб'єктивне право – це значить реально використати ту юридичну свободу, яка була гарантована суб'єктові

державою. Суб'єктивні права здійснюються за допомогою активних юридично значимих дій. Наприклад, власник може сам користуватися своїм майном, може віддати його в оренду, обміняти, продати. В усіх цих випадках і реалізується право на власні активні позитивні дії, за допомогою яких і задовольняються інтереси особи. За загальним правилом, кожний громадянин за своєю волею може користуватися чи не користуватися своїм цивільним правом. Іноді суб'єкти права здійснюють свої права з порушенням їх меж, тоді, як характеризується в літературі,— це зловживання правом. Зловживання правом є особливим цивільним правопорушенням. З цього приводу Гай висловився так: «*Ми не повинні дурно користуватися своїми правами*». Але існують фактичні обставини, коли хто-небудь перешкоджає суб'єкту права користуватися своїм правом. Тоді виникає необхідність у захисті своїх прав від порушників. Цей захист суб'єктивних прав передбачає дві мети: установити вже здійснене порушення права, тобто необхідно зафіксувати порушене право, та запобігти можливості порушення прав у майбутньому.

Тому важливо не тільки знати, чи має особа суб'єктивне право, важливішим було питання: чи є у суб'єкта права можливість, користуючись судовим шляхом, домагатись здійснення свого суб'єктивного права. У римському праві це виражалось так: чи є у певної особи право на позов (*actio*)? Лише в тих випадках, коли орган держави в особі претора встановлював можливість пред'явлення позову, можна було вести мову про право, яке захищалося державою.

2. Поняття і класифікація римських позовів

Нормальний порядок речей, за якого здійснюється право у разі оскарження чи порушення з боку інших осіб, полягає у зверненні до суду. Передусім суд вирішує, чи існує суперечлива справа, і в разі необхідності вживає примусових заходів для здійснення правосуддя. Але для цього потрібне пред'явлення позову з боку заінтересованої особи. Протилежна сторона в цей час подає свої заперечення і т. ін. Далі потрібно довести ті суперечливі факти, які свідчать про правоту або неправоту сторін, після чого приймається постанова суду. Дії позивача і відповідача визначалися як право вимагати і право заперечувати (*agere, negere*).

Позов – це звернення до суду за захистом своїх порушених прав.

Позивач – це особа, яка пред'являє через суд позов до відповідача.

Відповідач – сторона, якій пред'являється позов.

У римському праві позов (*actio*) є правом домагатися через суд того, що належить особі: «Позови є не що інше, як право особи здійснювати в судовому порядку вимоги, які їй належать» (Д. 44.7.51; I.1.4.6pr).

Формування позовної вимоги становило дуже суттєву частину римського судочинства в галузі приватного права. Позивач повинен був висловити свої вимоги у суворій відповідності до законних приписів з конкретного приводу. Від судової влади (претора) залежало, дати право на позов з пред'явленого приводу чи відмовити у ньому. Була розроблена ціла система позовів. У преторських едиктах постійно публікувалися формули окремих позовів, розроблених щодо відносин, які набували правового захисту з боку претора.

Г. Гарридо зазначає, що значення терміна *actio* набувало різного змістового наповнення у процесі розвитку римського права: позови могли становити собою ритуальні і формальні заяви сторін перед магістратом; позови були зверненням до претора із проською надати конкретну формулу або бути можливістю вимагати і одержувати судовий захист з боку представника публічної влади⁷⁵.

Римські юристи розробили такі види позовів:

1) за системою римського права розрізняли: **цивільні позови**, які ґрунтувалися на приписних цивільного права (*ius civile*), та **гонорарні позови**, які були введені в систему правосуддя судовими органами;

2) **позови суворого права**, відповідно до яких суддя повинен був дотримуватися суворого припису закону, та **позови доброї совісті**, за яких суддя мав широкі можливості при винесенні рішень, які базувалися на принципах чесності і справедливості;

3) **позови особисті** (персональні), спрямовані проти особи, яка була зобов'язана здійснити на користь позивача певну дію (наприклад, виплата боргу);

---

⁷⁵ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 154.

4) **речово-правові** позови (реальні), спрямовані на визначення права стосовно отримання речей, тобто ці позови були спрямовані на захист речових прав (наприклад, позов про повернення своєї речі від особи, у якої ця річ знаходиться). Якщо об'єктом суперечки є дія – має місце особистісний позов, а якщо об'єктом суперечки є річ – це речовий позов.

Речово-правові позови поділялись на:

а) **рекуператорні позови**, за допомогою яких позивач вимагав від суду відновлення порушеного стану майнових прав, намагався отримати те, що було відібрано у нього відповідачем (позов про повернення грошей);

б) **штрафні позови**, спрямовані на часткове покарання відповідача. В них позивач вимагав від суду покарати відповідача штрафом;

в) **змішані позови**, спрямовані і на відновлення порушеного майнового права, і на покарання у виді штрафу;

5) **публічні (популярні) позови**. Ці позови пред'являлися для захисту громадських інтересів (пред'являлися тим, хто щось підвісив або поставив, щось вилив або викинув на вулицю);

6) **фіктивні позови (позови з фікцією)**. Ці позови містили певну фікцію про те, що певна умова закону збережена, хоча цього насправді не було;

7) **ноксальні позови** – це позови про відшкодування збитків при деліктах, учинених особами чужого права або рабами без відома *pater familias*;

8) **позови спадкоємців** – використовувалися при розподілі спадкового майна;

9) **позови проти осіб** – це позови, які впливали на чужих рабів у такий спосіб, щоб погіршити їхні трудові і моральні якості;

10) **позови тимчасові та постійної дії** – тимчасові позови могли бути пред'явлені лише в межах певного часового відрізка (зазвичай преторські позови зберігали свою чинність упродовж року), право пред'явлення позову постійної дії не обмежувалося певним терміном;

11) **позови приватні і загальнодоступні** – приватними позовами були такі позови, якими зазвичай могла скористатися лише заінтересована особа (наприклад, віндикаційний позов). Позови, які могли пред'являтися від імені кожного, називалися загальнодоступними (позов проти осіб, які утримують

небезпечних тварин без прив'язі; позов проти осіб, які потривожили захоронення або пошкодили гробницю)⁷⁶.

Деякі цивільно-правові відносини були захищені кількома позовами. Тоді наставала *колізія* (розходження) позовів: позивач міг вибрати позов, який був більш зручним, але при тому використовував можливість виключення інших позовів. Як виняток, допускалося, щоб позивач пред'являв проти відповідача декілька позовів. У таких випадках існувала *комуляція* позовів.

3. Захист і заперечення проти позовів

Римське право давало можливість і відповідачеві захищатися проти пред'явленого до нього позову. Пред'явлений позов відповідач міг визнати або оскаржити. В тих випадках, коли відповідач визнавав існуючі вимоги за позовом, тоді, на думку римських юристів, боржник виносив рішення нібито за власним бажанням. *«Той, хто зізнався, вважається присудженим, нібито – присудженим за власним рішенням»* Д. 42.21). Але якщо відповідач не визнавав позову, він міг направити заперечення проти його підстави. Тоді виникали такі ситуації:

а) відповідач заперечував ті факти, на яких базувалося право позивача. Довести наявність цих фактів було обов'язком позивача;

б) відповідач наводив свої докази. Довести наявність цих фактів – обов'язок відповідача. Відповідач, який необґрунтовано заперечував позов, сплачував штраф, який і присуджувався в подвійному розмірі. На позивачів, що необґрунтовано пред'являли позов, були встановлені міри, застосування яких залежало від суддів:

1) відповідач міг вимагати від позивача спеціальної штрафної stipуляції;

2) відповідач міг просити позивача, щоб той присягнув на тому, що діє добросовісно.

4. Особливі засоби преторського захисту

Крім звичного позивного порядку розгляду приватних справ (приватноправове судочинство), існував досудовий захист

---

⁷⁶ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 158–159.

цивільний прав. Особливим засобом захисту суб'єктивного права було будь-яке втручання преторів. Претор брав активну участь у судовому процесі, в його створенні, побудові на підставі своєї *iurisdictio*, яка була надзвичайно велика. Крім того, він мав право видавати велику кількість юридично важливих актів. Це був вияв адміністративної влади преторів. Користуючись владою, що їм належала, претори здійснювали захист спеціальними юридичними засобами для поліпшення, доповнення та усунення недоліків цивільного процесу. Претор здійснював ці юридичні акти за допомогою стислого розгляду обставин справи (*cognitio*), щоб гарантувати законну процедуру ведення судового процесу або щоб розглянути можливість запобігти судовому процесу у майбутньому. Претор ці дії здійснював самостійно, не перекладаючи цю справу на суддю.

До основних засобів преторського захисту були віднесені: інтердикти, стипуляція, реституція, введення у володіння.

Інтердикти (*interdictum*) – за своєю формою, – це короткі вказівки, які претори направляли особами на вимогу заінтересованих осіб з метою створити нові, зберегти старі або відновити порушені фактичні відносини.

Інтердикт, за своїм характером, – це накази претора, які могли бути спрямовані на заборону незаконних актів або дій насильницького характеру, або, навпаки, передбачали здійснити певні дії, наприклад: надати суду деякі документи або повернути деякі речі, які були втрачені внаслідок насилля.

Позивач повинен клопотати перед претором про надання інтердикту, а претор видає інтердикт після ретельного аналізу юридичних фактів, які слугували підставою пред'явлення прохання позивача. І якщо претор вважав прохання позивача справедливим, він видавав декрет – наказ про заборону або про надання бажаного.

Якщо відповідач або відповідачі не виконували накази претора, тобто не підкорялися йому, тоді відкривався новий судовий процес щодо виконання приписів претора. Ця судова процедура була тривалою і складною.

Існувало декілька груп інтердиктів:

- а) якими заборонялись будь-які насильницькі порушення;
- б) якими наказувалося відновлення порушеного стану;
- в) за допомогою яких здійснювалось заснування нових відносин;

г) видання яких мало за мету відновлення стану володіння.

Гай стверджував, що існують прості та подвійні інтердикти: *«Прості інтердикти будуть ті, в яких одна зі сторін – позивач, інша – відповідач, якими є всі відновлювальні або пред'явительні інтердикти. Адже позивач той, хто вимагає видачі або відновлення, відповідач той, від кого вимагається видача або відновлення»* (Гай. 4.147), подвійні ж інтердикти – це інтердикти *«щодо становища обох, котрі судяться, яке переважно в цих інтердиктах є однаковим, ніхто із них не вважається позивачем або відповідачем, оскільки обидва однаково є в ролі позивача і відповідача, так, як і претор відносно обох вживає одні і ті ж вирази»* (Гай. 4.160).

Стипуляція – це публічна обіцянка сплатити певну суму або зробити щось. Це вербальні (усні) контракти, які уклалися за вимогою претора та в його присутності між двома особами або заінтересованими сторонами.

Види стипуляції:

- 1) стипуляція, яка слугувала для регулювання правильного проведення спору;
- 2) стипуляція для забезпечення безперешкодного проведення судового процесу.

Сучасний іспанський цивіліст Г. Гарридо вказує на існування двох видів преторських стипуляцій:

- процесуальні, тобто такі, які уклалися у разі нормального ходу судового процесу;
- позапроцесуальні, тобто стимуляції, які були можливі у контексті конкретних життєвих ситуацій⁷⁷.

Реституція – це повернення, відновлення попереднього правового стану. В особливо важливих випадках претор дозволяв знищувати юридичні наслідки, які наставали у зв'язку з тим, що він визнавав несправедливим застосування в подібних випадках загальних норм права. За допомогою цього правового засобу претори усували збиток, завданий особою, яка виконувала обов'язки, тому що претор вважав це справедливими за *ius civile*, але це суперечило добрим правовим звичаям.

Реституція мала місце як до, так і після судового рішення. Для застосування реституції потрібна була наявність трьох умов:

- наявність майнової або немайнової шкоди;

---

⁷⁷ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 206 с.

– наявність у прохача реституції серйозної підстави: 1) щодо віку, стосовно осіб до 25 років, за наявності несправжнього опікуна. Тобто претор надавав неповнолітньому реституцію проти недоброзичливих опікунів: *«допомога надається також особі молодше 25 років хоча б вона і знала (що той, хто втручається, не був її опікуном»* (Д. 27.6.4); 2) внаслідок відсутності особи за державної необхідності, якщо за своєї відсутності на судовому процесі ця особа зазнала шкоди; 3) реституція надавалась, якщо угода була здійснена під впливом страху, загрози, омани, лихого наміру тощо;

– прохання про реституцію мало бути подане у встановлений термін⁷⁸. Наприклад, у випадку, коли реституцію просила особа, яка не досягла 25-літнього віку, таким терміном був рік з моменту укладання угоди.

Введення у володіння здійснювалося за розпорядженням претора для збереження певного майна або для виконання певних дій. Введення у володіння – це правовий акт, яким претор надавав одній особі право ввійти у володіння майном іншого. Введення у володіння могло бути стосовно як всього майна так/або і його окремих частин.

5. Форми захисту суб'єктивних прав

Захист суб'єктивних прав у Давньому Римі здійснювався, як правило, через суд, який являв собою державний орган для встановлення справедливості та відновлення порушеного права. Діяльність суду з розгляду конкретної життєвої ситуації називається *судовим процесом*.

|| Під **судовим процесом** розуміють діяльність суду з розгляду конкретної справи; це – певні послідовні дії, які розпочинаються з пред'явлення позову і які завершуються судовим рішенням.

Залежно від характеру справи, яка розглядалася, в Римі вирізняли кримінальний та цивільний судовий процеси. У свою чергу, за формою, цивільні судові процеси поділялися на

---

⁷⁸ Римское частное право: Учебник. Цит. праця.– С. 74.

двостадійні (розгляд справи відбувається у два етапи – спочатку у претора (*in iure*), а потім у судді – *apud iudicem*) та одностадійні.

Цивільний процес становив систему юридичних норм, що регулюють питання про засоби і дії, які застосовуються носіями суб'єктивного права для активізації державного примусового апарату з метою захисту своєї правомочності, якщо сторони не бажали добровільно виконувати покладені на них певним судом зобов'язання. В ході цивільного процесу відновлювалися форми захисту чинних прав. «Сторонами» у судовому процесі називалися особи, які змагалися між собою з метою отримання сприятливого судового рішення (*actosbi reus bigar*). Позивачем (*actor*) вважався той, хто надає позов (*action*), а відповідачем (*reus*) – той, проти якого цей позов спрямований. Сторони мали право брати участь у судовому процесі і через представників, які називалися *cognitor* і *procurator*.

У Римській державі захист порушених суб'єктивних прав здійснювався в трьох історично змінюваних формах процесу: легісакційному, формулярному, екстраординарному. У давньому праві існував лише легісакційний процес. У класичному періоді діяв формулярний процес, а в посткласичному – функціонував екстраординарний процес. У легісакційному і формулярному процесах існували додаткові елементи, які передбачали участь у них приватних осіб, тому ці судові процеси називалися «*приватне судочинство*». В екстраординарному процесі приватний елемент був відсутній, оскільки все правосуддя здійснювалося державними органами.

Легісакційний процес (*legis actiones*). Виданий у 389 р. до н. е. декрет забороняв самоуправство, яке з цього часу почало вважатися кримінальним злочином. Цивільне судочинство стало єдиним засобом захисту прав громадян. Право державних судових органів організувати для вирішення спору судовий розгляд, який вирішував справи по суті, називалося *юрисдикцією*. Суддя, який міг вирішити справу на власний розсуд, називався *арбітром* (*arbiter*). Легісакційний процес був заснований на законі як протипага застарілим формам приватної саморозправи. *Legis actio* в перекладі з латинської мови означає законні дії. Легісакційний процес, за твердженням Гая (4.12), міг здійснюватися в п'яти різних формах: в сакраментальній формі, як вимога про призначення судді, шляхом кондикції, закладанням руки, взяттям застави. На думку Гая, можливі і п'ять типів *legis actiones*: три

перших становили «змагальні позови», оскільки їх наслідком був спір між позивачем та відповідачем; останніх два можна назвати «виконавчими» – вони мали забезпечити ефективність судового рішення⁷⁹.

Легісакційний процес відзначався обтяжливим формалізмом і складною процедурою. Процес розгляду спору починався звертанням позивача зі своєю вимогою до претора. Спеціально встановлена форма звернення зобов'язувала позивача починати її словами закону, на який він посилався для підтвердження своїх вимог. Не завжди позивачеві вдавалося точно дотримуватися форми звертання до претора, оскільки жерці зберігали позовні форми у суворій таємниці і запам'ятати їх було непросто. Найменший відступ від форми звертання призводив до втрати права на позов, і, як наслідок, процес припинявся.

Легісакційний процес передбачав дотримання деяких правил:

- 1) передбачалася обов'язкова участь позивача і відповідача;
- 2) судовий процес був публічним, проходив просто неба і тільки на римських форумах;
- 3) забезпечення присутності відповідача було справою позивача.

Гай (4.11-30) виділяє такі характерні ознаки легісакційного процесу: обов'язковим було урочисте проголошення позовних заяв; у процесі мали право брати участь лише римські громадяни; позови можна було пред'являти лише у формі *legis actiones*; цей процес вирізнявся строгістю і формалізмом.

Легісакційний процес складався з двох стадій: *in iure* – підготовка до винесення рішення та *in iudicium (apud iudicum)* – винесення рішення. Перша стадія – виголошення претензії перед магістратом (претором). Діяльність претора полягала у визнанні права позову і призначенні судді. Завершальним етапом першої фази було засвідчення спорів (*letis contestatio*) і спрямування спірної справи до судді для винесення рішення. Друга стадія – це формальний розгляд справи, де органами судового процесу були судді, арбітри, рекуператори.

У другій стадії встановлювалася достовірність фактів, наводилися докази, виносився **вирок** (*sententia*). Існували різні види вироків:

---

⁷⁹ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 167.

- **деклараторний**, який визначав існування будь-якого права;
- **кондемнаторний** (обвинувачувальний), якщо приймалися позовні вимоги;
- **абсолютарний** (виправдовувальний), коли позовні вимоги відхилялися.

Вироки на другій стадії легісакційного процесу були кінцевими та остаточними, вони не могли оскаржуватися і погашали як матеріальне, так і позовне право.

Легісакційний процес передбачав внесення грошової застави своєї правоти кожною із сторін – сакраменту. Розмір сакраменту встановлювався Законами XII таблиць: якщо спірна річ коштувала менше тисячі ассів, то сторони мали внести по 50 ассів; якщо ж спірна річ вартувала понад тисячу ассів, то – по 500 ассів.

Формулярний процес. Суворість, консерватизм давнього права, дія якого поширювалася лише на римських громадян, ставали гальмом у розвитку римського правового порядку. У II ст. до н. е. була створена законна база для нового виду цивільного процесу. В 160 р. до н. е. був прийнятий закон *Aebutio*. Цим законом було введено новий судовий процес, який мав назву формулярний.

В основу формулярного процесу була покладена діяльність претора, що вів справи перегринів. Його діяльність здійснювалась на принципах доброї совісті і справедливості.

Як і легісакційний, формулярний процес складався з двох частин: *in iure*, *in iudicium*.

Основною характеристикою формулярного процесу була неформальність, оскільки сторони вже у вільній манері висловлювали свої претензії перед претором. Претор, вислухавши і зрозумівши юридичну суть спору, давав правову кваліфікацію сутності спору і складав коротку записку (**формулу**) в кінці першої фази. Формулу в присутності свідків претор передавав позивачеві, а позивач – відповідачеві. Якщо відповідач приймав формулу, то встановлювалося засвідчення спору, а також обов'язок відповідача стати перед суддями.

Формула була викладенням юридичної суті справи і встановлювала ті рамки, в яких повинен проходити судовий розгляд у другій фазі. Формула завжди починається з найменування судді, якому направлялась справа (*nominatio*) з

наказом, яким чином вирішити спір. У формулі розрізнялися чотири основні частини: інтенція (*intentio*), демонстрація (*demonstratio*), кондемнація (*congemnatio*), ад'юдикація (*adiudicatio*).

Інтенція (обвинувачення) – виклад претензій позивача (суть спору, позовні вимоги).

Демонстрація (опис) – частина формули, яка слугувала для більш конкретного викладу вимог позивача. Вона існувала в зобов'язальних позовах.

Кондемнація (звинувачення, осудження) – частина формули, яка уповноважувала суддю звинуватити або виправдати відповідача.

Ад'юдикація (присудження) – ця частина формули переважно мала місце в судовому процесі при розподілі загального майна, поділі спадщини, у спорах про відновлення меж на земельних ділянках.

Існували додаткові частини формули, які вносились претором на вимогу заінтересованих осіб: *exertio*, *prescriptio*.

Exertio (протест, заперечення) – заперечення відповідача, яке направлялося проти вимог позивача.

Prescriptio (застереження) – частина формули, що вносилася на початку формули і могла бути використана з різною метою, зокрема для додаткового висвітлення підстав вимоги, для уточнення вимоги, пред'явленої позивачем. Найчастіше прескрипцію використовували для того, щоб підкреслити, що в цьому разі позивач має намір повернути собі не все, що йому належить, а тільки частину, залишаючи інші вимоги з цих правовідносин до майбутнього часу.

Складена претором формула була інструкцією для судді. Суддя був зобов'язаний керуватися формулою при винесенні рішення, а в разі преторської помилки, він повторював її у вирокі.

Складові частини постанов сучасних судів відповідають основним елементам преторської формули.

Екстраординарний процес. Назва цього процесу походить від латинського *extra ordine*, що буквально означає надзвичайний порядок. У кінці класичного періоду формулярний процес був витіснений екстраординарним. У 294 р. конституція імператора Діоклетіана виголошувала кінцеву судову реформу у виді екстраординарного процесу. У своїй конституції імператор вказував на те, що правителі провінцій зловживають тим, що

перекладають всі судові справи на нижчих чиновників, і вніс у цю конституцію запис про те, щоб правителі провінцій самі, особисто, вирішували всі судові справи.

У цьому процесі змінюється процедура виклику до суду, і ця процедура набуває офіційного письмового характеру. Преторська формула йде в минуле, а позов перетворюється на скаргу позивача, яка заноситься до протоколу суду.

Характерною рисою екстраординарного процесу є зосередження судової та адміністративної функцій в руках одного і того ж адміністратора. З'являються спеціальні судові інстанції з військових, фінансових, духовних справ для окремих осіб. Скарга позивача заносилася до протоколу судового засідання, а потім офіційно повідомлялася відповідачеві. Виклик до суду здійснювався офіційно за участю представника державної влади.

Відповідач не був зобов'язаний у той же час з'являтися до суду. Для явки відповідача назначався будь-який день за бажанням позивача, але не раніше ніж за чотири місяці після пред'явлення позову (для збору доказів і заперечень позивача).

Якщо відповідач не з'являвся до суду, то, за правом Юстиніана, можна було розглянути судову справу і винести вирок. Сторони після їх явки до суду обов'язково присягалися. Відмова від клятви призводила до можливого припинення судового процесу. Судове засідання проводилося лише за зачиненими дверима. Присутніми могли бути тільки сторони, свідки, помічники судового магістра, а також особливо почесні особи.

Все, що робилося в суді, фіксувалося в судовому протоколі. З'явилась також система винагороди судового чиновника, тобто процес переставав бути об'єктивним. Сторони зобов'язані були вносити судові мито.

В *extra ordine* вперше вводиться **апеляція** (*appellatio*), тобто повторне надання можливості апеляції на рішення судді у вищій інстанції. Право на апеляцію мали право не лише сторони судового процесу, а й будь-яка заінтересована сторона. Подача апеляції могла бути усною або письмовою, протягом двох чи трьох днів, якщо це стосувалося чужих осіб. З часом імператор Юстиніан дозволяв подавати апеляції впродовж десяти днів.

Апеляція – це прохання, з яким особа, після винесення судового рішення, зверталася у вищестоящі суди, вимагаючи перегляду рішення суду нижчої інстанції.

Існувала така процедура подання апеляції: після винесення судового рішення незадоволена сторона повинна була до встановленого терміну оголосити судді про своє рішення подавати апеляцію. Суддя після цього вирішував питання про допустимість апеляції. Якщо вона визнавалася можливою, то апелююча сторона просила у судді свідчення з викладом обґрунтування своєї апеляції. Суддя виносив своє рішення з приводу цього питання. Подачею апеляції призупинялося виконання судових рішень. Не було права на апеляції в осіб, судові рішення щодо яких було винесено заочно, і в осіб, які відмовлялися давати присягу.

У судових процесах брали участь особи, які називалися свідками. Римське право поділяло свідків на дві категорії. До першої категорії відносилися особи, явка яких *in iudicio* була обов'язкова під страхом конфіскації майна. Виняток передбачався для осіб, які користувалися привілеями, а також для клієнтів, когнатів і родичів відповідача. Другу категорію складали добровільні свідки: не лише приватні, але і службові особи (магістрати, якщо вони перебували у місці, де відбувався суд; у справах про подружню зраду свідчення давав претор). За приписом імператора Константина за *denuntiatio* (письмове повідомлення про початок спору, яке робив позивач відповідачеві, з одночасною вказівкою оснований для пред'явлення позову) в якості свідків повинні були виступати не приватні особи, а нижчі чиновники.

Римське право пред'являло до свідків такі вимоги:

- розумова та фізична повноцінність свідка;
- заборона свідчити у власній справі, а також у справах родичів

- не могли бути свідками засуджені судовим вироком; обвинувачені у вчиненні злочину; непотребні жінки; особи, які не досягли 20-літнього віку; особи, яких привели із будинку обвинувачувача; ліберті проти свого патрона; особи нижчої верстви проти представників вищих прошарків; особи, яких

примусили свідчити у конкретній справі; ті, хто раніше уже свідчив проти того ж самого відповідача;

- заборонялося виступати в якості свідків адвокатам у справах осіб, чиї інтереси вони захищали; особи, які управляли чийось справами;

- сумнівними свідками були: неповнолітні; ті, хто перебував у дружніх або ворожих стосунках з обвинувачуваним; особи, які підозрювалися в зацікавленості у результаті процесу; клятвопреступники; ті, хто був умалений в честі за легковажну поведінку; греки та азіати.

6. Позовна давність

Особа, право якої порушено, мала право на позовний захист – на відновлення свого права. При цьому їй надавали можливість самій вирішувати, пред'являти позов до винного чи ні.

|| **Позовна давність** – це встановлений законом
|| максимальний термін, після закінчення якого
|| погашалась можливість процесуального захисту
|| порушеного права особи.

До V ст. у римському праві існувало поняття **законного строку** пред'явлення позову. Як і в межах законного строку пред'явлено позову, так і в межах позовної давності, особа могла здійснювати захист порушених прав і пред'являти позов, але після закінчення законного строку виключалась можливість процесуального захисту права особи.

За позовної давності закінчення часу погашалося право особи, якщо це право не використовувалось особою протягом відомого часу. Тобто причиною, що знищувало право, було не закінчення часу, а бездіяльність суб'єкта права протягом установленого законом часу.

Законні терміни встановлювалися для окремих позовів, наприклад, для позовів з договору купівлі-продажу, у зв'язку з недоброякісністю речі було встановлено термін шість місяців. Позови, пов'язані зі спадщиною, могли подаватися протягом п'яти років.

В епоху імператора Юстиніана з появою позовної давності строк установлювався 30 років.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні причини виникнення державного суду?
2. Що таке саморозправа?
3. Які види судових процесів існували у Стародавньому Римі?
4. Чим зумовлювалася легітимність суду в Римі?
5. Які основні види позовів?
6. У чому сутність преторського захисту і чим він відрізняється від судового захисту?
7. Хто не мав права на судовий захист?
8. Хто такий свідок і яка його роль в судовому процесі?
9. Що таке позовна давність?
10. У чому полягає сутність законних строків?

Тема 5

ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОРИМСЬКОГО СІМЕЙНОГО ПРАВА

---

1. Поняття сімейного права

Розгляд цієї теми охоплює загалом три групи питань: по-перше, питання відносин між чоловіком і дружиною (шлюбне право); по-друге, питання відносин між батьком як носієм батьківської влади (*pater potestas*) і дітьми; по-третє, питання, що пов'язані з турботою і представництвом для людей, які не можуть належним чином турбуватися про свою особу і майно (право опіки і піклування).

Встановлення шлюбного права, батьківської влади, право опіки і піклування становило зміст міркувань римських юристів щодо вивчення правового стану осіб з погляду їх становища у сім'ї. Згідно з приписами римського права, статус осіб у сім'ї мав важливе значення для затвердження право- і дієздатності римських громадян. Тому розгорнуті правила організації сім'ї і взаємовідносин її членів становили особливу гілку римського приватного права і вивчалися під назвою «сімейне право».

|| **Римське сімейне право** – це зібрання правових положень, які регулюють відносини у римській сім'ї, а саме: відносини між подружжям, між батьками і дітьми, а також відносини між опікуном чи піклувальником та їх підопічними.

2. Римська сім'я: агнатське і когнатське споріднення

Сімейне право в Римі тривалий час зберігало свою автономність від державного регулювання і підпадало під контроль блюстителів моралі – цензорів, оскільки в Давньому Римі сім'я впродовж

тривалого часу визнавалась більше моральним явищем, аніж юридичним союзом осіб. Суто сімейні відносини виключали примусовий вплив права, вони вважалися виявом кохання, відданості і поваги. Особливістю сімейно-шлюбних відносин була також і наявність так званого сімейного суду: в межах своєї фамілії глава сімейства – домовладика мав право карати за проступки членів сім'ї.

Римська спільнота мала специфічні форми споріднення: агнатське і когнатське. Ставлення держави до сім'ї виявлялося в юридичному формулюванні особистої влади глави сімейства (*pater familias*). Тільки домовладика був повноправним громадянином Риму, всі інші члени сім'ї перебували під його владою і були підвладними (особами чужого права). Термін *familia* (сім'я) означав не тільки колектив людей (дружина домовладика, діти, інші родичі), а й усю сукупність майна, рабів, худоби та інші матеріальні ресурси цього колективу. Це об'єднання засновувалося не на правовій спорідненості його членів, а на владі домовладика. Хто підпадав під цю владу, той був членом сім'ї і родичем. Влада домовладика спочатку називалася *manus* і об'єднувала всі елементи сім'ї в одне ціле, але поступово ця влада диференціювалася законодавством і, зрештою, була поділена на *manus mariti* (влада над дружиною), *patria potestas* (над дітьми) та *dominica potestas* (влада над рабами).

Отже, першопочатково споріднення у давньоримському праві затверджувалося не за кров'ю і походженням, а фактом спільного проживання і базувалося на підпорядкуванні владі домовладика. Це було так зване **агнатське споріднення** (*agnatus* – народжений після), в якому всі підкорялися владі одного домовладика і вважалися родичами, тобто агнатами. Кровний зв'язок не мав правового значення. Агнатське споріднення визнавалося тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства.

Споріднення агнатів розрізнялося за лініями і ступенями. Агнати одного спільного предка були родичами по боковій лінії (наприклад, брат і сестра, дядько й племінники), а послідовно один від одного – родичами по прямій лінії (прадід – дід – батько – син і т. д.). Ступінь споріднення по прямій лінії визначався числом народжень, що утворювали це споріднення (син – агнат батька першого ступеня, внук – агнат другого ступеня). Ступінь споріднення по боковій лінії також обчислювався кількістю

народжень від спільного предка. Так, брат і сестра – агнати другого ступеня, оскільки їх розділяє одне народження від спільного предка.

Зміни у римському суспільстві, розвиток продуктивних сил активізували цивільний обіг, зростання приватної власності, що зумовило зародження нової, **когнатської сім'ї** (*cognatus* – народжені разом). Когнатське (кровне) споріднення – природне споріднення, тобто безпосереднє походження одного від другого – спільного батька або прабатька. Когнатська сім'я незалежно від факту спільного проживання і праці була союзом кровних родичів, що походять від спільного предка. Агнатське споріднення базувалося на правових відносинах і могло змінюватись, когнатське ж споріднення – природне і постійне. Кровне споріднення і тепер покладено в основу сімейно-правових відносин. Воно також визначається за лініями і ступенями споріднення. Розрізняють дві лінії – пряму і бокову. Пряма поділяється на висхідну і низхідну. Якщо родичі походять послідовно один від одного (батько, син, онука, правнук), – це родичі по прямій лінії. Родичі по прямій лінії, від яких походить конкретна особа, називаються родичами по прямій висхідній лінії (батько, дід, прадід тощо). Родичі, що походять від цієї конкретної особи, становлять пряму низхідну лінію (діти, внуки, правнуки). Родичі, які походять від одного спільного предка, є родичами по боковій лінії (брат – сестра, дядько – племінник).

Близькість або ступінь споріднення по прямій і боковій лініях визначалися числом народжень між тими особами, між якими бажано було з'ясувати ступінь споріднення. Наприклад, батько і син перебувають у першому ступені споріднення, брат і сестра – у другому. Бокові родичі, які мали спільного батька і матір, називались повнорідними. Повнорідні брати і сестри називались в Римі *germani*; брати і сестри, які мають спільного батька, називались єдинокровними; а ті, які мали спільну матір, – єдиноутробними. Якщо ж у них різні батьки і різні матері, вони не перебувають у кровному спорідненні і називаються зведеними.

Від родинної спорідненості слід відрізнити свояцтво. Свояцтво – це відносини між чоловіком і родичами жінки, і, навпаки, між жінкою та родичами чоловіка, а також між родичами жінки і чоловіка. Цей зв'язок мав особливе значення для цивільного законодавства у двох аспектах. По-перше, наявність більш близького ступеня споріднення усувала від спадкування за

законом віддалених родичів. По-друге, ступінь споріднення мав важливе значення при вступі у шлюб: пряме споріднення повністю виключало можливість шлюбу, бокове – робило неможливими шлюби між родичами до шостого ступеня спорідненості.

3. Поняття шлюбу та його види

Сім'я як елемент соціальної організації суспільства виявляється у правовому регулюванні в двох аспектах: це союз чоловіка і жінки та наявність у сім'ї дітей.

Не кожна сім'я, не будь-які відносини між чоловіком і жінкою визнавалися римським правом шлюбом, який породжує правові наслідки у взаємовідносинах між учасниками цього союзу.

|| **Шлюб (*matrimonium*)** – «союз чоловіка і жінки, поєднання всього життя, спільність божого і людського права» (Д. 23.2.1).

У цьому розумінні, яке було сформульовано класичним юристом Модестиним, відобразилося підкорення регулювання шлюбно-сімейних зв'язків правовим нормам подвійного походження: як виявлення вимогань «людського права» шлюбний союз підпорядковується установленням цивільного права, як виявлення вимог «божого права» шлюбний союз повинен відповідати вищим вимогам морального і релігійного характеру. У канонах римської приватної культури шлюб не був тільки приватною справою, оскільки люди не владні самі та за особистою вигадкою визначати, яким повинен бути шлюб, чого в ньому слід додержувати, а чого уникати.

Неоднакове правове походження інституту шлюбу в цілому визначило складність його юридичної конструкції в римському праві. Можна виділити два елементи римського розуміння шлюбу:

1) суб'єктивний або інтенціональний елемент (*consensus* або *affectio*);

2) об'єктивний, матеріальний.

Церемонія укладання шлюбу

Римські юристи вважали, що початком шлюбного життя є обряд введення дружини в дім чоловіка. Допустимим було укладання шлюбу за відсутності чоловіка, лише за фактом введення дружини в його дім, але ніколи – за відсутності дружини.

Римське право розрізняло два види шлюбу: **правильний римський шлюб** (*matrimonium iustum*) і **незаконний** (неправильний) шлюб.

|| **Правильний шлюб** – це шлюб, укладений чоловіком і жінкою однієї правової якості, згідно зі спеціальними, визнаних законами формами, і який породжував усі передбачені правові наслідки для подружжя.

Римський правильний шлюб, у свою чергу, історично поділявся на два види:

- шлюб з чоловічою владою (*cum manu mariti*);
- шлюб без чоловічої влади (*sine manu mariti*).

Правильний шлюб укладався відповідно до норм цивільного права і був можливим лише між римськими громадянами, які володіли *ius conubio*.

Неправильним шлюбом визнавався союз між партнерами різного права (між римським громадянином і жінкою іншого громадянства, між переґринами).

У тих випадках, коли між чоловіком і жінкою існував постійний союз, але вони не володіли необхідними особистими якостями щодо визнання їх сімейного союзу правом, римляни вважали, що такий союз становить **конкубінат** (*concupinatus*) – природний шлюб. Йшлося про встановлене законом стійке (а не короткочасний тимчасовий зв'язок) співжиття чоловіка і жінки з наміром у подальшому створити сім'ю. Конкубінат практично не мав ніяких правових наслідків. Конкубіна не могла поділяти правове становище свого співмешканця. Діти, народжені в конкубінаті, набували статусу матері. За певних умов вони мали право на утримання батьком і могли успадкувати частину його майна, хоча і не вважалися законними. Проте відрізнялися від незаконних і називалися природними дітьми (*liberi naturales*).

До виникнення коґнатського споріднення сімейні відносини між рабами не мали ніякого значення. Але з того часу римляни певною мірою визнавали і родинні зв'язки рабів, які виявлялися в сімейних союзах рабів – **контуберніумах** (*contubernium*).

У ранній період римської історії правильний (законний) римський шлюб називався *cum manu mariti* (шлюб з чоловічою владою). За цим шлюбом жінка потрапляла в повну залежність від чоловіка чи домовладки, якщо чоловік сам перебував під владою батька. Вона була на становищі дочки у батьків свого чоловіка, втрачала родинні зв'язки зі своїми батьками і родичами. Влада чоловіка в цьому шлюбі була безмежною.

Існували спеціальні форми укладання римського шлюбу. Давнім способом або давньою формою укладання шлюбу за згодою була **коємція** (*coemptio*), або купівля чоловіком дружини. Коємція – суто світський спосіб укладання шлюбу, відповідно до якого дружина купувалася чоловіком у її батька чи інших родичів по чоловічій лінії в манципній формі, у присутності п'яти свідків і ваговщика. Чоловік під час ритуалу промовляв: «*Я заявляю, що ця жінка належить мені по праву квіритів...*». У давні часи коємція була реальною купівлею, тоді як в II ст., за свідченнями Гая, коємція мала характер мнимої купівлі.

Другою передбаченою законом формою укладання шлюбу була так звана *confareatio*. **Конфареація** – особливий спосіб укладання правильного шлюбу; релігійна церемонія, в якій чоловік і дружина беруть участь стоячи. Дана церемонія вважалася обов'язковою для того, щоб діти мали право займати жрецькі посади. Наприклад, Тацит свідчив про те, що в часи Тіберія було дуже важко знайти патриціїв, які були б народжені в конфареційному шлюбі, і з яких обирали фламину Юпітера.

Це була релігійна форма, яку застосовували патриції, за якою в присутності десяти свідків і жерців, з дотриманням певного церемоніалу і виголошенням визначених урочистих слів, приносили Юпітеру жертву.

Найбільш поширеною і простою формою укладання шлюбу був *usus*, тобто шлюб унаслідок безпосереднього проживання жінки у домі чоловіка протягом року. Але вже Закони XII таблиць допускали можливість укладання шлюбу, за яким дружина не підпадала під повну владу чоловіка. Жінка мала право перешкодити встановленню влади чоловіка, залишаючи дім чоловіка на три доби поспіль (*usurpatio trinociti*), цим самим перериваючи перебіг давності володіння. У такий спосіб вона зберігала незалежність. Поступово на зміну шлюбу *cum manu mariti* приходив новий шлюб без влади чоловіка – *sine manu*

mariti, і вже в класичний період римського права він остаточно витісняє шлюб з чоловічою владою. У шлюбі без чоловічої влади дружина виходить з-під необмеженої влади свого чоловіка. Вона або зберігала за собою статус особи свого права, або продовжувала перебувати під владою свого батька. Чоловік за умов шлюбу *sine manu* не мав влади над жінкою, яка зберігала особисту і майнову незалежність.

Римське право детально розробило умови вступу в шлюб. Для того, щоб шлюб вважався дійсним, необхідна була одночасна наявність деяких суттєвих і обов'язкових передумов. Від наречених вимагалось володіти *ius conubio* (право вступати в шлюб), мати *affectio maritalis* (намір подружжя жити саме у шлюбі), бути статевозрілими та укладати шлюб у передбаченій правом формі. Римський шлюб могли укладати тільки особи, за якими було визнано право вступати в шлюб (*ius conubio*) – як необхідний елемент цивільної правоздатності. Цим правом були наділені тільки римські громадяни.

Римський шлюб міг укладатися тільки тоді, коли союз чоловіка і жінки будувався з наміром жити у шлюбі. У давньому праві *affectio maritalis* не був обов'язковим для наречених, важливим було, щоб цей намір виявив домовладика відповідної сім'ї. У класичному праві наявність *affectio maritalis* був необхідним і нареченим, і домовладикам їх сімей, а у посткласичному праві такий намір вимагався лише від осіб, які вступали у шлюб.

Римський шлюб могли укладати тільки особи, які були спроможні здійснювати природну мету шлюбу, тобто особи, які були статевозрілими: жінки – з 12 років, а чоловіки – з 14 років. Вважалось, що чоловікам, які досягли 60-річного віку, а жінкам – 55-літнього віку, шлюб є обов'язково-бажаним інститутом. Натомість, укладання шлюбу в старечому віці засуджувалось (в епоху рецепції римського права укладання шлюбу після 70 років визнавалось підставою для визнання цього шлюбу нікчемним).

Крім існування конститутивних умов, при укладанні шлюбу враховували так звані шлюбні перешкоди, тобто обставини, наявність яких могла призвести до припинення шлюбу.

Не кожний союз чоловіка і жінки міг претендувати на статус шлюбу, оскільки для цього необхідною була наявність у подружжя-партнерів відповідних особистих та соціальних якостей. Передбачалось, що не всі люди, які живуть на території Риму,

мають право вступати у шлюб, зокрема, не мали такого права неповнолітні, божевільні, кастрати, раби. Серед римських громадян позбавлялися права укласти законний римський шлюб умалені в честі: колишні проститутки із числа вільних римських громадян; жінки, які не витримали траурного року.

Перешкодами для одруження римське право визнавало:

– перебування у шлюбі нареченого чи нареченої на момент укладання шлюбу. Римське право визнавало тільки моногамний шлюб. Ніяких перешкод, за загальним правилом, для вступу у другий шлюб після розірвання першого римське право не передбачало;

– душевна хвороба, якщо на неї захворів один з наречених до укладання шлюбу. Коли хвороба наставала після укладання шлюбу, шлюб міг бути збережений або розірваний;

– споріднення. Кровне споріднення не допускало шлюбу. Споріднення по прямій лінії у всіх випадках було перешкодою для вступу у шлюб. По боковій лінії в найдавніші часи не допускались шлюби між родичами включно до шостого ступеня, в період Республіки і на початок Імперії – до другого – третього ступенів. Перешкодою до вступу у шлюб було також близьке свояцтво. Так, шлюби між усиновителями і усиновленими були заборонені; молодший брат не міг брати за дружину вдову старшого брата і навпаки. Не дозволялися шлюби між дядьком і племінницею, тіткою і племінником, між опікуном і підопічним. Із поширенням християнства вимоги щодо необхідності відсутності близького споріднення зросли;

– траурний рік. Після смерті чоловіка вдова повинна була залишатися самотньою не менше 10 місяців. Метою цього обмеження було, з одного боку, вияв поваги до пам'яті покійного, а з другого – усунення сумнівів у визначенні батьківства дитини, що народжувалася за цей час. Якщо вдова порушувала цю умову, вона піддавалася безчестю;

– обітниця безшлюбності і духовний сан. Весталки в язичницьку епоху не могли одружуватись до 30-літнього віку. Після прийняття християнства на все духовенство римокатолицького обряду було поширене обітництво целібату, тобто безшлюбності.

У сімейне законодавство імператора Августа (27 р. до н. е.– 14 р. н. е.) були введені деякі інші обставини, які заперечували укладання шлюбу. Зокрема, заборонялися шлюби між

вільнонародженими та вільновідпущеницею з поганою поведінкою, а особливо був заборонений шлюб між сенаторами і актрисами. Провінційний магістрат не мав права вступати у шлюб з громадянкою даної провінції. Ця заборона мала двояку мету: виключити можливість тиску на волю нареченої й перешкодити виникненню сімейного впливу на державні інтереси через магістрата. Воїнам взагалі заборонялося вступати у шлюб.

Римське право передбачало також умови припинення шлюбу. Шлюб як постійний зв'язок між чоловіком і жінкою міг припинитися лише під дією юридичних фактів – природних та людських подій.

Шлюб припинявся внаслідок смерті одного з членів подружжя або втрати свободи (громадянська смерть), втрати громадянства, розлучення (юридична формула розлучення – *a menca et toro* – від столу і ложа відлучити).

Втрата свободи мала місце внаслідок взяття у полон або повернення в рабство. Жінка не мала права вступати у новий шлюб протягом п'яти років. Якщо чоловік повертався до Риму з полону до закінчення п'ятирічного терміну, правильний шлюб тривав. У разі втрати громадянства шлюб вважався дійсним тільки згідно з правом народів (*ius gentium*).

Розлучення в Римі були дозволені законом, але заборонені релігією та мораллю. Розрив шлюбу розглядався як безчесне діяння; жерці відлучали чоловіка, і він жертвував частину свого майна, щоб умилювати тих богів, під заступництвом яких укладався шлюб. Правильний шлюб (з чоловічою владою) можна було розірвати тільки з ініціативи чоловіка і тільки тоді, коли був факт перелюбства або пияцтва з боку дружини. У правильному шлюбі не можна було лише за примхою розлучитися з дружиною, але тільки у разі необхідності і за розпорядженням домовладки; на розлучення потрібний був дозвіл сімейного суду.

Ще один момент римського сімейного права заслуговує на увагу – йдеться про розлучення та шлюборозвідну ініціативу і роль жінки в цій сфері. В архаїчному Римі розлучення були досить рідкісним явищем, оскільки сам інститут шлюбу мав магічно-релігійні риси⁸⁰. Хоча і тут простежувалася активна позиція жінки щодо припинення шлюбу, зокрема: за конфарреаційного шлюбу розлучення було

---

⁸⁰ За свідченнями римського письменника I ст. Валерія Максима, перше розлучення в Римі датується 307 р. до н. е.

можливе через здійснення ритуалу *diffarreatio*, який передбачав відрікання дружини від сімейних культів і богів свого чоловіка.

У кінці Республіки розлучення стали досить частим явищем. Для розлучення не було потрібним дотримання формальностей, достатньою вважалася поведінка, яка свідчила про небажання зберігати шлюб. У цей період шлюб залежав виключно від взаємного бажання подружжя перебувати в ньому, якщо цього бажання не було, воно зникало, це вважалось підставою для неперешкоди у шлюбних відносинах.

У посткласичному праві шлюб трактується як першопочаткове волевиявлення чоловіка і жінки. Законодавство імператорських часів було спрямоване проти розлучень, чим суттєво відрізняється від класичного законодавства. Відомими є спроби Октавіана Августа щодо зміцнення сім'ї та підвищення народжуваності (ряд законів, прийнятих у період від 18 р. до н. е. до 9 р. н. е.). Найбільш відомим був «Юліїв закон проти перелюбства» (*lex Julia de adulteriis coercendis*), який, видозмінюючи староримські звичаї, надавав у деяких випадках батькові право вбивати свою незаміжню доньку разом з її коханцем, а також право убивати коханця своєї дружини діставав ображений чоловік. Найсуттєвішим моментом цього закону було те, що він виносив подібного роду справи за межі сім'ї і робив їх об'єктом прилюдного розгляду перед судом. Право порушення справи щодо обвинувачення у подружній невірності першочергово мали чоловік і батько винуватої, а через 60 днів це право надавалося будь-якому чоловікові, якому виповнилося 25 років.

Досить рідко використовувались такі причини для розлучення, як: нездатність чоловіка до виконання подружніх обов'язків (упродовж трьох років); п'ять років дружина немає ніяких відомостей про чоловіка (пізніше цей термін був збільшений до шістнадцяти років); заслання чоловіка.

Закон Августа про шлюб (*lex Julia de maritandis ordinibus*) був спрямований на боротьбу з безшлюбністю та бездітністю. Перша редакція його текстуально не збереглася, але, на думку вчених, цей закон узаконював шлюби між вільнонародженими та вільновідпущениками (за винятком шлюбів сенаторів). Батькам заборонялося чинити перепони шлюбом дітей. Передбачалося, що чоловіки у віці від 25 до 60 років і жінки – від 20 до 50 років повинні перебувати у шлюбі. Порушення цієї вимоги каралося тим,

що винним було заборонено вільно заповідати своє майно. Незаміжні жінки сплачували податок з майна в розмірі 1%, але цей податок скасовувався з моменту вступу у шлюб і народження дітей.

Друга редакція закону була прийнята в 9 р. н. е. і дістала назву «закон Папія і Поппея» (*lex Papia Poppaea*). У ньому пом'якшувались жорсткі вимоги першої редакції і посилювались заходи заохочення народжуваності. Цей закон збільшував терміни, в межах яких розлучена жінка або вдова повинна була знову вийти заміж. Бездітні набували право передавати у спадок половину тієї суми, якою вони могли б розпоряджатися, якби у них були діти. Були чітко прописані переваги для багатодітних батьків при проходженні громадської служби і для багатодітних матерів – при розпорядженні своїм майном⁸¹.

Імператор Константин в 331 р. н. е. зробив спробу ввести нові правила для розлучень, особливо для розлучень в односторонньому порядку, обмеживши можливість шлюборозвідної ініціативи трьома моментами (як для жінки, так і для чоловіка). Дружина могла розлучитися з чоловіком, якщо він був винним у вбивстві, отруєнні або паплюженні могил. Якщо чоловік розривав шлюб з інших причин (не було з боку дружини подружньої зради, отруєння або звідництва), він повинен був повернути придане і не мав права укладати новий шлюб. У разі порушення другого припису дружина мала право вторгнення в його дім і заволодіння приданим нової дружини⁸².

Законодавство Юстиніана також залишає за жінкою право ініціювання розлучення на законних підставах, до яких віднесено: втеча чоловіка з дому, провокація з боку чоловіка, неправдиве звинувачення в подружній невірності з боку чоловіка, звідництво або сексуальний зв'язок чоловіка з іншою жінкою в будинку подружжя або поза ним. До можливостей розлучення з однаковим ступенем суб'єктивного бажання кожного із подружжя Юстиніан відносить розлучення за взаємною згодою (*communi consensus*).

Одним із основних принципів римського сімейного права було дотримання абсолютної свободи розлучення в усі часи Римської держави. У шлюбі *sui tunc* вимагати розлучення мав право тільки чоловік. Така свобода розлучення мала певні негативні наслідки. Згодом законодавство визначило підстави для

---

⁸¹ Див.: Ковалев С. І. Цит. праця.

⁸² Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 272.

розлучення, які істотно обмежували право чоловіка на розлучення. Такими підставами слугували: порушення подружньої вірності, чаклунство на дітей, постриження в ченці, вчинення перешкод чоловікові до вживання вина тощо.

У шлюбі *sine manu* розлучення (*divortium*) відбувалося за односторонньою заявою як з боку чоловіка, так і жінки, а також за взаємною згодою обох сторін. В імператорський період, особливо з утвердженням християнської релігії, були встановлені істотні обмеження розлучення. За Юстиніана було заборонене розлучення за спільною згодою сторін. Що стосується розлучення за заявою однієї зі сторін, то воно допускалося лише у випадках, які прямо були вказані в законі. Наприклад: порушення подружньої вірності; посягання одного із подружжя на життя іншого; нездатність до дітонародження, до шлюбного життя; відхід до монастиря одного з подружжя; державна зрада одного з подружжя.

Розлучення не потребувало ніякої урочистої форми, однак законодавство наказувало, щоб про розлучення повідомлялося публічно у присутності семи свідків з метою внесення ясності у сімейне становище громадян.

4. Особисті та майнові відносини подружжя

Відносини подружжя у шлюбі *cum manu* істотно відрізнялися від відносин у шлюбі *sine manu*. Це були два суттєво різних види шлюбних зв'язків.

Відносини подружжя у шлюбі з чоловічою владою (*cum manu*) в архаїчній сім'ї передбачали, що дружина за своїм юридичним становищем прирівнювалася до становища доньки (*loco filiae*) і визнавалася *persona alieni iuris*, тобто неправоздатною у сфері приватного права. Особливо це стосувалося спадкових прав дружини. Цікавими є свідчення Діонісія щодо закону Ромула про становище дружини у шлюбі: «Цей закон змушував... чоловіків – володіти жінками як необхідною і невідчужуваною власністю... Дружина була нарівні з чоловіком панною в домі, а по його смерті ставала спадкоємницею частини майна, подібно дочці у батька. Якщо ж він помирав бездітним і без заповіту, дружина ставала господинею всього залишеного майна, якщо ж у них було потомство, вона одержувала рівну з дітьми долю» (Dionys. II. 25.4–5). Перебування дружини під владою чоловіка (*manus*) характерне для

архаїчних часів, а період імператорів зникає, тому у «*Corpus iuris*» Юстиніана не знаходимо згадки про *manus*.

Жінка цілком підпорядковувалася владі свого чоловіка. В особистому плані жінка підлягала юридично необмеженому праву чоловіка, який міг вимагати (в разі викрадення, укладення нею повторного шлюбу за відсутності чоловіка) її від кожної третьої особи, її родичів і проти її волі. Однак жінка отримувала родове ім'я чоловіка і поділяла його громадянське становище, місце проживання чоловіка було обов'язковим для неї, вона потрапляла у число спадкоємців після смерті чоловіка нарівні з дітьми.

Жінка була позбавлена правоздатності в галузі майнових відносин, тому не могла самостійно укласти цивільно-правові угоди і виступати в суді. Все майно, яке жінка мала до шлюбу або набувала будь-яким чином за час шлюбу, автоматично ставало власністю чоловіка.

Відносини подружжя у шлюбі без чоловічої влади (*sine manu*).

Шлюби *sine manu* були типовими у класичний і післякласичний період розвитку римського права. Жінка зберігала правовий статус, який мала до вступу у шлюб. Влада чоловіка на неї не поширювалася. Тому саме укладання шлюбу *sine manu* не впливало на її правоздатність і дієздатність. У шлюбі *sine manu* принцип підлеглості поступився місцем принципу рівності:

– подружжя було зобов'язане допомагати і поважати одне одного, а також утримуватися від будь-яких дій, які загрожували їхньому союзу;

– жінка мала ім'я чоловіка;

– жінка мала однакове місце проживання з чоловіком, поділяла його громадянське становище;

– чоловік повинен був утримувати жінку;

– чоловік був захисником жінки та її представником в суді; між подружжям не допускалися штрафні позови;

– чоловік мав право вимагати від жінки ведення домашнього господарства.

Правова активність жінки у шлюбі без чоловічої влади виражалася в наявності обов'язків і прав дружини, хоча завжди зберігалася свобода не виконувати або не користуватися ними. У шлюбі без чоловічої влади *дружина повинна*:

- з повагою ставитись до чоловіка та надавати йому послуги, коритися чоловікові;
- бути вірною чоловікові;
- допомагати чоловікові в його турботах про благо сім'ї;
- слідувати за чоловіком, якщо він змінює місце проживання (якщо дружина не слідувала за чоловіком, шлюб розривався);
- *дружина мала право*:
- набувати звання і громадянське становище чоловіка;
- бути власником приданого;
- вимагати повернення майна;
- мала право на 1/2 скарбу, знайденого чоловіком.
- *Чоловік повинен*:
- бути вірним дружині упродовж всього існування шлюбу;
- утримувати дружину відповідно до розміру одержаного приданого;
- оплатити всі витрати на похорони дружини, яка не залишила по собі спадку і якщо вона не принесла приданого;
- *чоловік мав право*:
- вимагати повернення дружини від батька (і завжди з третіх рук);
- бути законним представником дружини (виступати за неї в суді);
- бути хранителем приданого.

Майно подружжя залишалося у роздільній власності. Жінка мала право самостійно володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном, але вона могла передати чоловікові право управління своїм майном. Майнова правоздатність жінки зростала в міру того, як ставала слабшою агнатська опіка і визнавався рівноправний характер обох складових (чоловічої і жіночої) економічної основи сім'ї⁸³. Існування інституту *bona recepticia* свідчив про наявність у жінки майна із її приданого, яке перебувало у її власності і яким вона управляла. В класичному сімейному праві існували особливі майнові норми, які діяли в інтересах дружини, утворюючи традиційне «право дружин» – *ius uxorium*, – яким володіла лише дружина, і на яке не могла розраховувати співмешканка (конкубіна).

До майнових відносин подружжя належать посаг (придане – *dos*) і дошлюбне дарування (*do natio*).

---

⁸³ *Peppè L. Posizione giurudica e ruolo sociale della donna romana in eta repubblicana.*– Milano : Giuffrè, 1984.– P. 69.

Зміна форми шлюбу потягла за собою і суттєві зміни у майнових відносинах подружжя. З часів виникнення шлюбу без чоловічої влади утвердився звичай давати за нареченою особливий посаг *dos mię*, для полегшення чоловікові забезпечувати утримання сім'ї. *Dos* міг установлюватися трояко (або патерфаміліас дружини, або самою дружиною, якщо вона була особою свого права, або третьою особою), але завжди у формі особливого акту: *dos aut dicitur aut promittitur*. *Dos* після укладання шлюбу ставав власністю чоловіка. У разі припинення шлюбу без чоловічої влади у зв'язку зі смертю дружини придане залишалося чоловікові і, навпаки, якщо шлюб припинявся внаслідок смерті чоловіка, придане поверталось жінці. Придане поверталось жінці й тоді, коли шлюб припинявся розлученням за ініціативою чоловіка або з його вини. А якщо жінка вимагала розлучення без будь-якого приводу з боку чоловіка або якщо розлучення сталося внаслідок її поведінки, придане залишалося чоловікові.

Кінець Республіки характеризувався появою «законної» можливості спекуляції з *dos*: чоловіки могли вступати у шлюб з метою одержання *dos* після розлучення. Тому дружина або встановлювач *dos* дістали право позову про повернення приданого (*actio rei uxorial*). Юристи стверджували: дружина, яка повертає своє придане, одержує своє (Д. 23.5.8).

У разі смерті дружини придане залишалося чоловікові, але могло бути і повернене батькові дружини, якщо *dos* (посаг) був ним установлений. Якщо помирав чоловік, то *dos* повертався дружині, або переходив у спільне володіння з її батьком. *Dos* залишався чоловікові в разі розлучення, якщо шлюбозлучна ініціатива належала дружині або поведінка дружини ставала причиною розлучення. Навпаки, *dos* повертався дружині, якщо шлюб розривався за ініціативою чоловіка або з його вини.

Ще одним способом зміцнення майнового становища дружини у шлюбі і після розлучення було так зване дошлюбне дарування (*donatio ante nuptias*), хоча воно могло мати місце і під час шлюбу (*donatio propter nuptias*), і зазвичай – це була сума, яка приблизно дорівнювала сумі *dos*, яку чоловік зобов'язувався виплатити дружині в разі розлучення з його ініціативи. Це явище шлюбного життя не було правовою нормою, а, швидше, суворою вимогою суспільної моралі. За своєю сутністю дошлюбне дарування насправді не було даруванням у прямому сенсі, оскільки чоловік у шлюбі

залишався власником і володільником майна, яке обіцяв дружині на заміну посагу. Але після розлучення з вини чоловіка це майно переходило у власність дружини.

Дарування майбутнього чоловіка майбутній дружині увійшло у звичай за часів правління імператора Константина (306–337 рр.). Чоловік виділяв частку майна, що дорівнювала приданому, та дарував майбутній дружині. Спочатку майно передавалося перед укладанням шлюбу, за часів правління імператора Юстиніана (527–565 рр.) допускалося дарування і під час шлюбу. Законодавством Юстиніана було встановлено:

- а) *donatio* за своїм розміром повинно було відповідати *dos*;
- б) батько чоловіка повинен був давати *donatio*, так само, як батько жінки повинен був давати придане;
- в) нерухоме майно, яке входило до *donatio*, не підлягало відчуженню;
- г) під час існування шлюбу жінка не могла вимагати видачі дару.

Під час шлюбу шлюбний дар був у власності жінки. Якщо шлюб припинився з вини жінки, вона передавала на користь чоловіка придане і не могла вимагати передачі *donatio*. Якщо шлюб припинився з вини чоловіка, то він повинен був повернути жінці *dos* і передати їй *donatio*.

Стосовно ж дарування між подружжям упродовж тривалості шлюбу, то воно було заборонено. *«З огляду на наші звичаї прийнято, що дарування між подружжям не мають сили. Це введено для того, щоб через взаємну любов (подружжя) не віднімали шляхом дарування (майна) одне у одного, не дотримуючись міри в даруванні і (діючи) з легковажним марнотратством стосовно себе»* (Ульпіан Д. 24.1.1). Заборона дарування між подружжям була зумовлена існуючою сімейною практикою, яка характеризувалася легкістю розривання шлюбу без чоловічої влади та суперечок під час поділу майна. Щоправда, римське право залишає можливість робити подарунки подружжю, чітко окресливши діапазон подарунків: *«тільки ті дарування є забороненими, які дарувальника роблять біднішим, а того, хто одержав подарунок, багатшим»* (Д. 24.1.3). Тому дозволялося дарувати речі похоронного культу (земельні ділянки для захоронення, надгробні пам'ятники); якщо чоловік, будучи спадкоємцем, відмовиться від спадку на користь дружини, то це теж є законним даруванням; якщо чоловік подарував дружині шерсть на одяг, то це теж законне

дарування. Дозволеними також були подарунки дружині в березневі іди⁸⁴ та на день народження. Дружина мала право дарувати чоловікові предмети і речі, які слугували його просуванню по службі (пурпур на тогу тощо).

5. Батьківська влада

Римське право визнавало за домовладикою широкий спектр владних повноважень щодо членів своєї сім'ї та інших залежних від нього груп людей (раби, колони і клієнти).

У межах римського сімейного союзу існував специфічно національний правовий інститут – *батьківська влада*, яка передбачала двоєке становище дітей: по-перше, діти перебували в межах сімейної влади батька; по-друге, вони потрапляли під владу особливого роду, яка передбачала додаткові правові можливості батька стосовно дітей. Сукупність правових установлень, яка забезпечувала владу домовладики над членами своєї сім'ї, становило римське батьківське право. Римське право визнавало практично необмежену владу батька над дітьми. Така позиція зумовлювала майже повну відмову від особистих і майнових прав підлеглих. Першопочатково батьківська влада була необмеженою і передбачала право розпорядження життям дитини будь-якого віку. За переказом, Ромул вперше ввів обмеження, заборонивши батькам убивати своїх дітей, які досягли трилітнього віку і не мали явних ознак потворства.

Мати щодо дітей ніяких батьківських прав не мала і лише з поступовим визнанням когнатського споріднення її становище щодо своїх дітей набуло деякого правового значення (взаємне утримання і опіка). виправлення такої односторонності римських правових установлень щодо організації та змісту батьківської влади здійснювалося надзвичайно повільно. Тільки за часів імператора Юстиніана *patria potestas* багато в чому змінює свій характер.

Батьківська влада встановлювалась трьома способами:

- 1) законнонародженістю дитини у римському шлюбі;
- 2) узаконенням;

---

⁸⁴ Ідами у римському календарі називалася середина місяця; у більш широкому значенні – перша половина місяця. За переказом, 1 березня сабіняни і римляни уклали мирний договір.

3) усиновленням.

Законнонародженими визнавалися діти, які народилися під час існування правильного римського шлюбу, а також і ті, що народилися не раніше ніж через 181 день після одруження і не пізніше 300 днів після смерті чоловіка. Діти, що народилися раніше 181 дня, також вважалися законнонародженими, якщо чоловік їхньої матері визнавав їх своїми. Про народження дитини сповіщали вивішеними вінками на дверях. Цікавою була процедура визнання батьком народженої дитини своєю: якщо він піднімав дитину, покладену перед ним на землю, то це означало, що він визнав своє батьківство. Якщо не визнавав, то дитину викидали (тільки в III ст. н. е. викидання було проголошене злочином). Як правило, немовлят приносили на овочеві ринки і клали біля колон. Вони гинули або ставали рабами тих, хто їх підбирав.

Узаконення (*legitimatio*) – встановлення законної батьківської влади над власними дітьми, народженими поза шлюбом. Узаконення могло бути здійснено:

– при одруженні (відношення конкубіату переходять у законний шлюб), в цьому випадку діти вважалися народженими ніби

в законному шлюбі;

– шляхом отримання імператорського рескрипту за проханням батька, якщо одруження було неможливим або недоречним і за відсутності своїх дітей;

– зарахування сина у члени муніципального сенату або до декуріонів⁸⁵.

Усиновлення – встановлення законної батьківської влади над чужою особою. Римське право закріплювало дві форми усиновлення: аррогація (*arrogatio*) та адопція (*adoptio*).

Аррогація застосовувалася для усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних у правовому відношенні, здійснювалася у стародавньому праві народними зборами, а пізніше – на підставі грамоти імператора.

Аррогація була неможливою у таких випадках: «однак *ані сирота, ані жінка, яка перебуває під владою батька (parentis potestate), не можуть аррогуватися, тому що і з жінками немає*

---

⁸⁵ Декуріони – члени міських сенатів або курій, які займалися розподілом і збором податків, передачею в оренду міських земель тощо.

ніякого зв'язку у коміціїв, і опікунам не подобає мати стільки ж авторитету і влади (*auctoritatem potestatemque*), щоб вони голову вільної людини, ввіреної їх попечінню, прирекли б на зміну [свого] становища на чуже» (Gell. 19.10).

Адопція застосовувалася для усиновлення осіб чужого права, тобто тих, що перебували під владою домовладки. На підставі Законів XII таблиць адопція здійснювалася у формі манципації шляхом удаваного триразового продажу сина будь-якій сторонній довірєній особі, після чого син повертався до батька. Потім усиновитель для форми пред'являв віндікаційний позов проти довірєної особи, яка не заперечувала проти цього. *«Аррогуються діти, коли вони після третьої манципації офіційно передаються від батька, у чийї владі (in potestate) вони перебувають, і коли вони переходять до того, хто їх всиновлює законним чином»* (Gell. 19.3). Згода усиновителя була обов'язковою. Усиновлення тягло за собою і зміни в імені всиновлюваного. Наслідком цієї процедури була передача претором усиновленого усиновителеві.

Відмітною рисою римського права було те, що батьківська влада тривала до смерті батька і могла припинятися тільки за його волею. Отже, батьківська влада припинялася внаслідок:

- 1) смерті домовладки або підвладного;
- 2) втрати свободи домовладикою або підвладними;
- 3) набуття підвладними деяких почесних звань (жрецьких звань, посади консула, претора тощо);

4) звільнення сина самим батьком, що має назву **емансипації** (*emancipatio*). Емансипація у виді манципації (як трикратний продаж батьком свого сина) була відома ще з часів Ромула, яка майже незмінною була перенесена у Закони XII таблиць. Діонісій так описує емансипацію: *«І римський законодавець... дозволив батькові продавати сина, не звертаючи уваги, якщо хтось (із батьків) буде запідозрений в незрілому і тим більше тяжкому рішенні або прийнятому по природній схильності... він дозволив батькові збагачуватися за рахунок сина аж до третього його продажу, давши батькові владу над дитиною більшу, аніж власникові над рабом. 2. Адже проданий із (числа) слуг, набувши потім свободу, в подальшому уже був паном самому собі. Син же, проданий батьком, якщо і народжувався вільним, знову підпадав під батьківську владу, навіть будучи повторно*

проданим і звільненим і перебував під владою батька подібно рабові. Але після третього продажу він звільнявся від батьківської влади. 3. А після знищення монархії ... децемвіри накреслили їх разом з іншими законами, і ці закони містяться в четвертій із так званих XII таблиць, які вони виставили на форумі» (Dionys. II. 27:1).

У законодавстві Юстиніана емансипація могла здійснюватися за заявою домовладки; наданням підвладному протягом тривалого часу самостійного становища; отриманням імператорського рескрипту.

Допоки сини перебували під владою батька, ніякої власності за весь час дії римського права вони мати не могли. Винятком був лише лагерний пекулій, тобто те, що сини одержували на військовій службі. Все інше, набуте сином, належало батькові. Батько мав право виділити пекулій, але подарунок синові не визнавався законним, оскільки це був подарунок самому собі. За всі угоди сина відповідав батько, навіть якщо син відправляв почесні міські магістратури. І він же розпоряджався робочою силою сина. Наприклад, Цицерон зазначав, що батьки-землевласники примушують синів трудитися у помістях, щоб приучити їх до праці (Pro. S. Ross. 15)⁸⁶.

Глава сім'ї міг бути позбавлений батьківської влади в разі примушування ним своєї доньки до занять проституцією або в разі продажу новонародженого. Але в останньому випадку батько міг бути виправданий, якщо цей вчинок був спричинений злиденністю сім'ї.

6. Опіка і піклування

У римському праві не за кожною особою визнавалася здатність здійснювати юридичні дії. Римські юристи вважали, що особисто можуть користуватися власними правами та особисто відповідати за власні протиправні дії тільки ті особи, які за своїм віком, моральним та фізичним станом можуть гарантувати, що вони чинять як розумні люди. Тому в межах римського приватного права досить ґрунтовно було розроблено механізм опіки і піклування.

---

⁸⁶ Штаерман Е. Цит. праця.– С. 73.

Опікою є турбота і представництво, встановлені правом для таких людей, які не можуть належним чином турбуватися про свою особу і майно.

Досить відомим є визначення опіки, що його дав Сервій: *«Опіка є сила і влада над вільною особою, дозволена і встановлена цивільним правом для захисту того, хто через вік не може захищатися самотійно»* (Д. 26.1.1.pr). В архаїчні часи визнавалося існування осіб, які номінально є вільними та особами «свого права», а насправді потребують захисту у випадку, якщо виступають як володільники майна і не можуть управляти ним самотійно. До таких осіб належали: неповнолітні, жінки (через свою стать), божевільні, марнотратники через їх недієздатність.

Опіка над неповнолітніми могла встановлюватися за законом, за заповітом і могла бути встановлена претором; вона передбачала існування двох класів цієї категорії осіб:

а) діти, які ще нездатні розумно говорити (молодше п'яти або семи років), вони не можуть зобов'язуватися за цивільним правом і бути відповідальними, тому стосовно таких дітей опікун був наділений справжньою батьківською владою, щоб мати можливість повністю вести всі їхні справи;

б) діти старшого віку, які могли брати участь у юридично значимих діях, але за підтримки опікуна, через посередництво його права стверджувати дії опікуваного.

Стосовно божевільних і марнотратників існувало піклування – про це згадується ще в Законах XII таблиць. У посткласичному праві піклування прирівнювалося до опіки, і норми опіки поширюються на піклувальника. Щоб урівняти ці два інститути – опіку і піклування – було встановлено принцип повної дієздатності лише після досягнення 25 років, хоча в 20 років можна було просити в імператора визнання повної дієздатності⁸⁷.

У римлян не існувало принципової відмінності між опікою і піклуванням. Опіка призначалася над недієздатними особами, і опікун мав право від імені підопічних укладати всі правочини.

Опікунська влада, як влада сімейна, встановлювалася і в інтересах тих осіб, які були позбавлені сімейного піклування. Опіка встановлювалася над малолітніми обох статей і над жінками будь-якого віку.

---

⁸⁷ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 295.

Інститут піклування з'явився пізніше. Розрізняють такі види піклування:

- над душевнохворими;
- над марнотратцями;
- над неповнолітніми, які не досягли 25 років;
- над особами, які у зв'язку з фізичними дефектами (глухота, німота, сліпота та ін.) потребують мати захисників;
- над деяким майном, що призначалося до певного часу (піклування над майном спадкоємця, який ще не народився; над майном особи, яка потрапила у полон, над лежачою спадщиною та ін.).

Звільнення з-під опіки агнатів правоздатних жінок відбулося в період Принципату. Воно пов'язане із прийняттям Клавдієва закону, який скасував цей інститут (*tutela mulieris*). Хоча ще в кінці Республіки для ряду угод, які здійснювалися жінками, формальним було схвалення опікуна. Для республіканських часів характерним було надання чоловіком дружині права вибору опікуна (*optio tutoris*): в заповіті дружині дозволялося вибрати собі опікуна. Юридична практика того часу розробила спосіб досягнення того ж результату через посередництво купівлі для уникнення опіки (*coemptio tutelae evitandae causa*).

Законодавство часів Імперії містить ряд положень, спрямованих на нівелювання інституту опіки над жінками. Август звільнив з-під опіки жінок з «правом трьох дітей» (*ius liberorum*), а Клавдій скасував опіку за законом. Хоча опіка зберігається для захисту жінок, які були згадані у заповіті батька. Жінка дістає право вимагати від магістрата *tutela dativa*, але опіка відтепер має лише формальний характер, а Гай зауважує, що немає достатніх підстав для встановлення опіки над повнолітніми жінками, оскільки вони самі займаються своїми справами, і в деяких випадках опікун тільки для форми виявляє свою згоду⁸⁸.

Опіка і піклування встановлювалися за заповітом, законом і за розпорядженням влади.

Питання для самоконтролю

1. Які види споріднення існували в Римі?
2. Чому зміни в сімейному статусі найменше впливали на укладання шлюбу?

---

⁸⁸ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 293.

3. Чи дозволялося дарування між подружжям у Римі?
4. Пригадайте основні статуси правоздатності.
5. Назвіть основні способи положення *lex Julia et Papia Poppaea*.
6. За яких умов можливим було припинення шлюбу?
7. Розкрийте зміст батьківської влади.
8. У чому полягав юридичний зміст емансипації?
9. Чим відрізняється адопція від адоптації як основних способів встановлення батьківської влади?
10. Що таке пекулій? Які види пекулію Ви знаєте?

Тема 6

РЕЧОВЕ ПРАВО (ПРАВО ВОЛОДІННЯ, ПРАВО ВЛАСНОСТІ, ПРАВО НА ЧУЖІ РЕЧІ)

---

1. Поняття, система та ознаки речових прав

У цивільному праві одним з найважливіших завдань є розподіл майнових благ, насамперед речей, якими володіє дане суспільство, між окремими особами. Речі є або можуть бути предметом юридичного панування особи.

|| **Сукупність правових норм, які надають суб'єкту права у своїх інтересах постійно і безпосередньо, цілком або частково юридично забезпечити панування над будь-якою річчю, називається речовим правом.**

Суб'єкт, який володіє будь-яким речовим правом, завжди сильніший від усіх інших осіб, хоч би які права на цю річ вони мали. Кожне із речових прав має власний зміст і свою функціональну визначеність, що виражається у відмінності засобів захисту, а також ці права мають властиві лише їм сфери дії.

Римські юристи класичного періоду виявили групу правових норм, котрі регулювали такі речево-правові відносини:

1. Норми права, які регулюють майнові відносини протягом життя людини:

а) норми права, які надають конкретним особам право використовувати у своїх інтересах деякі речі (право володіння, право власності, право на чужі речі);

б) норми права, які надають окремим особам право вимагати від інших осіб учинення конкретних дій (зобов'язальне право).

2. Норми права, які регулюють майнові відносини, пов'язані зі смертю суб'єкта (спадкове право).

Звідси – речове право за змістом і обсягом поділяється на:

1. Право володіння.
2. Право власності.
3. Право на чужі речі:
  - а) право користування чужою річчю (сервітути);
  - б) право розпорядження чужою річчю (заставне право).
4. Спадкове право.

Ознаки речового права: речове право має безстроковий характер; об'єктом речового права є річ; вимоги за речовим правом потребують першочергового задоволення; речовому праву притаманне право наслідування.

Оскільки речове право має об'єктом річ, матеріальний предмет, а на річ може посягнути будь-хто і кожний, речове право захищається позовом проти всякого порушника права. Тому речове право користується абсолютним захистом – *actio in rem* (тобто проти будь-якого порушника).

2. Поняття і класифікація речей

Людське життя безпосередньо пов'язане зі світом речей, які оточують людину і виготовляються нею, або використовуються у своїй природній даності. Безпосередня взаємодія людини і світу речей породжує ряд специфічних відносин, чільне місце серед яких займають саме юридико-правові відносини. Римські юристи досить активно працювали з поняттям «річ», розуміючи її як матеріальний або духовний об'єкт зовнішнього світу, який має особливу значимість для людини⁸⁹, хоча і не виробили єдиного уявлення про річ як про специфічний об'єкт прав суб'єкта.

Відповідно до інтересів правового регулювання в межах римської правової традиції річ могла характеризуватися двоюко: по-перше, річчю міг бути окремий матеріально-самостійний феномен, з чітко визначеними просторовими і фізичними якостями, який наділений визнанням юридично самостійної цілісності; по-друге, річчю може бути будь-який матеріальний або духовний предмет, комплекс юридичних прав або вимог, наділений правовою цінністю. Римські юристи виходили з уявлення про річ як про об'єкт зовнішнього світу, який може бути привласнений і може використовуватися людиною. «Річ» – для римлян – це

---

⁸⁹ Поняття «речі» в широкому розумінні було вироблене лише в класичний період.

такий об'єкт, який може бути присвоєний та використаний людиною, окрім того «назвою речі охоплюються також юридичні відносини і права» (Д. 50.16.23).

Все розмаїття речей римські юристи класифікували залежно від їх включеності в обіг, від фізичного стану або юридичного статусу в аспекті їх приналежності комусь, присвоєння або володіння, а також у їх стосунку до основних видів та галузей права, більше того, одні і ті ж речі могли належати до двох груп залежно від критерію класифікації. Наприклад, святі речі належали до речей божественного права і до речей, вилучених з обігу.

Всі речі, використовувані в суспільному та індивідуальному бутті, могли бути поділені на дві групи: *речі, вилучені з цивільного обігу*, і *речі в обігу*. До перших належали ті речі, які не можуть бути товаром: речі святі і релігійні, публічні, недосяжні (повітря, космічні тіла та інші), крадені речі. Речами в обігу були всі ті речі, які могли продаватися і бути об'єктами приватної власності.

Римський юрист Гай проводив класифікацію речей у такий спосіб: «... головний поділ речей зводиться до двох категорій, а саме: одні речі є речами Божого права, другі – людського права». Речі, що їх було віднесено до **речей Божого права**, поділялися на *святі* і *релігійні*. Святими речами визнавалися такі, які присвячувалися богам (*res sacrae*), або належали до культу богів і які перебували під заступництвом богів – храми, міські стіни міста Рима тощо. *Релігійними речами (res religiosas)* були речі, які належали до культу мертвих – кладовища, могили тощо. «Нічиєю власність не утворюють речі сакральні як релігійні, так і освячені: те, що становить предмет Божого права, не буде ні в числу майні» (Ins. Iust. II, I, 7).

Інша категорія речей – речі людського права – це речі, які віднесені до людського права і, у свою чергу, поділяються на *публічні* і *приватні*. **Публічні речі** – це речі, суб'єктом права на які є римський народ. Вони поділялися на декілька категорій залежно від їх функцій:

1) речі загального (громадського) користування, які використовуються членами суспільства для своєї користі і для розвитку суспільного життя громадян (ріки, моря, порти, дороги, громадські стадіони, бібліотеки тощо);

2) речі, які слугують специфічній меті держави і які вилучені з безпосереднього користування громадян (казна, військове спорядження, тюрми, фортеці тощо);

3) речі, які є предметом комерційної діяльності держави (державний земельний фонд, державні раби тощо).

Приватні речі – це ті, якими члени суспільства володіють як приватні особи, тобто вони можуть перебувати у приватній власності (наприклад, раб, плуг, земельна ділянка тощо).

За своїми фізичними властивостями речі в римському праві поділялися на:

- **тілесні і безтілесні** (*res corporale, res incorporales*) речі: «... тілесні речі – це ті, до яких можна доторкнутися, наприклад: поле, раб, плаття, золото або срібло і, нарешті, велика кількість інших предметів. Безтілесні – ті, до яких не можна доторкнутися як до речей, які є в праві; наприклад, спадок, узуфрукт, іншого роду зобов'язання» (Гай. 2.12-14). Тілесні речі – це ті речі, які даються нам безпосередньо через відчуття, тобто такі, які мають матеріальну субстанцію і кількісні параметри (маса, кількість тощо). До таких речей належать: земля, худоба, будинок та інше. Безтілесні – це ті речі, які існують у нашому уявленні, які розпізнаються розумом. Це навіть не речі, а радше права (право спадкування, сервітути, право вимоги тощо);

- **рухомі і нерухомі** речі (*res mobiles, res ne mobiles*). Рухомими речами визнавалися такі, які без будь-яких змін для власної сутності могли бути переміщеними в просторі, при цьому зберігалася господарська значимість цих речей. До рухомих речей відносилися як речі, здатні до самостійної зміни місця розташування (раби, худоба, домашня птиця), так і ті, які для просторових переміщень потребували зовнішньої сили – прикраси, посуд, зерно тощо. Нерухомими речами вважалися такі речі, які при переміщенні у просторі втрачають свою цінність (земля, будинки, ліс тощо). До нерухомих речей за своєю природою (земля і надра) відносилося і все, що визнавалося *природною* або *штучною* поверхнею землі – будівлі, посіви, насадження⁹⁰;

- **подільні і неподільні** речі (*divisae, indivisae*). Подільність у даному випадку розглядається не з фізичної точки зору (будь-яку річ можна поділити), а з юридичної. Подільні речі – це ті речі, частини яких зберігають господарське призначення цілої речі після її поділу (земельні ділянки тощо). Гай: «Кожна окрема їх частина становить собою попередню тільки у зменшеному обсязі».

---

⁹⁰ Римское частное право: Учебник.– Цит. праця.– С. 148.

Неподільні речі, – з правової точки зору, – це ті речі, які в результаті їх поділу (ділення) втрачають своє призначення, цілісність (раб, тварина тощо);

- **споживчі і неспоживчі речі** (*res quae usu consumuntur, res quae usu non consumuntur*). Споживчі речі – це ті речі, які в процесі їх використання втрачають свої споживчі якості повністю або частково (продукти харчування, корм для тварин, будівельні матеріали тощо). Неспоживчі речі – це ті речі, які при використанні їх за призначенням не втрачають свою початкову суть (землі, будівлі, одяг тощо);

- **індивідуальні і родові** (*et species, genus*). Індивідуальними речами називали такі речі, які цінні своєю індивідуальністю, речі унікальні, єдині у своєму роді (скульптури, картини тощо). Родові ж речі – це речі, цінність яких визначається за їх родом і кількістю, яких у природі існує багато;

- суто римським розмежуванням речей був їх поділ на **манципні і неманципні** (*res mancipi et res netmancipi*). До манципних речей римляни відносили землю, рабів, робочу худобу і земельні сервітути, тобто такі речі, які становили групу засобів виробництва і які мали велике господарське значення. Неманципні речі – усі інші речі. «Всі речі вважаються речами манусипія або неманципія. Речами манусипії є земельні ділянки на італійській землі і при цьому як сільські, якими вважаються помістя, так і міські, такі, як будинок; також права сільських ділянок, наприклад, дорога. Стежка, прогін, водогін; також раби і четвероногі, які приручаються до упряжу або до ярма, наприклад, бики, воли, коні і віслюки. Інші речі вважаються неманципними. Слони і верблюди, хоча і приручаються під ярмо або сідло, є неманципні, оскільки належать до диких тварин» (Ulp. Reg. 19.1). Такий поділ речей зберігався до початку Імперії.

Порівняно небагаточисленне коло манципних речей було свідченням того, що до їх числа відносили лише ті речі, які здавна, ще до Законів XII таблиць визнавалися найбільш значимими в римському господарстві. Економічний статус манципних речей зумовлював і їх юридичний статус: відчуження та набуття права власності на такі речі було пов'язане із ускладненою процедурою – *манципацією*, тоді як неманципні речі відчужувалися шляхом простої передачі – *traditio*. Невиконання обряду манципації при куплі-продажу манципної

речі породжувало негативні юридичні наслідки для покупця: право власності не переходило до набувача, а продавець, одержавши обумовлену ціну товару, формально залишався його власником, що могло дозволити йому вимагати продану річ на правах законного неволодіючого власника.

Окрім вказаних видів речей римське право ще працювало з такими категоріями, як *нічийні*, *покинуті* та *загублені* речі. Визначення їх правового статусу було важливим для встановлення права володіння та права власності на них. До нічийних речей римляни відносили ті речі, які ніколи нікому не належали. Зазвичай, мова йшла про речі, які були частиною природи: все, що виловлене в лісі, морі, небі; знайдене на березі моря тощо. До покинутих речей відносили ті речі, які були залишені власником свідомо, натомість, загублені ними вважалися речі, що їх, з якихось причин залишав власник без наміру їх позбутися (наприклад, подорожуючий на постійному дворі після ночівлі забув свій гаманець).

В межах римського приватного права знайшло місце і вчення про плоди. Плодами вважався прибуток, який одержували від речі регулярно, з обов'язковим збереженням самої речі. Плоди поділялися на: природні – це все те, що в силу природних властивостей приносить сама річ; все те, що може бути одержане постійно і регулярно від експлуатації плодоносних речей, без зміни їх господарського призначення, як у тваринному, так і рослинному світі; цивільні – це такі плоди, які приносяться річчю в результаті її використання в обігу.

3. Володіння: види та захист

Римські юристи так визначали володіння: *«Володіння було названо від посідання ніби поселенням, бо воно природно утримується тим, хто на ньому стоїть...»* (Д. 41.2.1). На думку італійського вченого Дж. Нікозія, термін *possessio* (володіння) з'являється приблизно в II ст. до н. е.: *«найбільш давнє документальне підтвердження встановлюється надписом, який містить текст декрету якогось провінційного правителя, датований 189 р. до н. е.»*⁹¹.

---

⁹¹ Цит. за: Кофанов Л. Л. Цит. праця.– С. 420.

Володіння – це реальне, фактичне володіння річчю, поєднане з наміром ставитися до неї як до своєї, і яке забезпечене юридичним захистом.

Під володінням почали розуміти фактичний стан, на основі якого суб'єкт матеріально утримує річ незалежно від того, чи має він на це право чи ні. Звідси – володіння може бути наслідком як власності, так і добросовісного набуття від невластника, а також в результаті договору найму, договору зберігання, протиправної дії (крадіжка) і т. ін.

Володіння – це те, що історично передувало праву власності і є основою, на якій виникає інститут власності. У стародавньому цивільному праві категорія володіння відповідала поняттю *usus*, тобто під ним розумілося користування річчю. Якщо володар і власник були як одне ціле в цивільному праві, тоді йшлося про володіючого власника. Користування річчю забезпечувало особі безпосереднє панування над нею. Приблизно з III століття до н. е. почало формуватися поняття володіння в тому сенсі, в якому його розуміла класична римська юриспруденція, тобто – це володіння, не пов'язане з правом власності.

Відповідно до розробок римських юристів, володіння обов'язково передбачає два елементи: фактичне обладання річчю (*corpus possessionis*) – об'єктивний момент, і наявність в особи наміру володіти даною річчю як своєю і володіти нею від свого імені (*animus possessionis*) – суб'єктивний момент. Володіння можливе лише за наявності вказаних елементів, про що і говорили римські юристи: «Ми вступаємо у володіння і фізично, і волею, але ніколи – тільки волею і тільки фізично» (Д. 41.2.3.1).

Фактичне володіння річчю першопочатково розумілося у суто фізичному аспекті – безпосереднє її тримання у руках, в домі тощо. Пізніше з'явилося трактування фактичного володіння як ставлення володільника до речі, яке виявляється у прямому і постійному впливові на цю річ. А згодом визнається фактичним володіння і те, що безпосередньо не «утримується в руках», а може сприйматися через органи відчуття, наприклад, для набуття земельної ділянки достатньо лише її оглянути.

Фактичне володіння річчю, без наміру її вважати своєю, є фактом, байдужим для права⁹², тобто мова йде про *держання*.

⁹² Митюков К. А. Курс римського права.– К., 1912.– С. 87.

Держання передбачало лише фактичне обладання річчю без наміру зробити її своєю. Наприклад, передана з okazією посилка, з юридичної точки зору, перебуває у режимі держання стосовно того, хто її доставляє адресату.

Суб'єктивний момент володіння є юридично значимим лише тоді, коли воля володіти йде від власного імені, і коли володар ставиться до речі як до своєї. Таким чином, не будь-яке реальне, фактичне утримання речі є володінням, а лише те, яке засноване на волі власника і така воля може бути лише у справжнього власника і особи, яка, помиляючись, вважає себе за власника, хоча насправді таким не є (такою особою може бути добросовісний володар). Якщо хтось володіє фактично річчю, але в нього немає бажання мати її виключно для себе, якщо річ утримується тільки для якоїсь певної мети, то в такому випадку не буде володіння, а буде тільки просте тримання речі (*detentio*). Отже, володіння можна визначити, як фактичне обладання річчю, поєднане з наміром вважати її своєю, а держання – це фактичне обладання річчю без наміру вважати її своєю.

Виникає питання про правові підстави володіння (*titul possessio*), що за суттю є правом володіння. Римське право знало три види підстав володіння: законне, незаконне, порочне.

Законне володіння – це володіння, засноване на правових підставах, що дає змогу вважати утримувача речі юридичним володарем – *titulus iusto*. Законним володінням вважалось володіння, одержане на основі юридично значимих угод, наприклад, законним визнавалось володіння за довгостроковою угодою оренди землі, за договором майнового найму тощо. Першою формою законного володіння було держання. Законним володінням визнавався і *прекарій*. Прекарієм називалося надання власником з певною метою свого майна іншим особам у тимчасове і безоплатне користування. Відомий вітчизняний цивіліст О. Підпригора вважає, що тимчасові і безоплатні користувачі чужим майном були лише його держателями, а не володільниками. Але необхідність надання прекарістам самостійного володільницького захисту привела до визнання їх держання похідним володінням⁹³. До похідного володіння відносили і

---

⁹³ Підпригора О. А. Римське приватне право: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів.– 3-тє вид., перероб. та доп.– К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.– С. 168.

секвестр. Секвестр мав місце у випадках, коли між двома особами виникала суперечка про право на річ. Тому до рішення суду вони могли передати спірну річ на зберігання третій особі – секвестрарію, якому також надавався володільницький захист.

Зберігаючи загальне правило про те, що володар – це особа, яка володіє річчю з наміром вважати її своєю, все ж таки римські юристи визнавали п'ять винятків для: кредитора під заклад, прекарія, секвестрарія, емфітевти, суперфіціарія. Таке володіння спостерігається у випадках, коли кредитор володіє закладеною річчю, прекарій – безоплатно річчю власника до її вимоги, третя особа зберігає спірну річ.

Незаконне володіння має місце у тому разі, коли володар фактично володіє річчю, має намір вважати її своєю, але не має права нею володіти. Незаконне володіння поділялося на дві підгрупи: незаконне добросовісне володіння (*possessio bonae fidei*) і незаконне недобросовісне володіння (*possessio malae fidei*). Добросовісне володіння означає розпорядження річчю без свідомого завдання шкоди правам інших осіб, що можливо через незнання утримувача речі про те, що титул на придбану річ є неправомірним. Недобросовісне володіння означає, що володар усвідомлює приналежність речі іншій особі, але може апелювати до законного аргументу, який виправдовує його володіння. Недобросовісне володіння може бути або самовільне, або насильницьке. Розмежування володіння на добросовісне і недобросовісне породжувало різні правові наслідки для володаря: добросовісний володар за в'їдикаційним позовом мав меншу відповідальність, ніж недобросовісний: недобросовісний володар не міг стати власником речі за строком давності.

Порочне володіння виникає тоді, коли володіння річчю залишається поза захистом закону. Основними пороками володіння визнавалися: насилля, таємне присвоєння чужої речі, неповернення речі, одержаної у користування до вимоги.

Неможливим визнавалося володіння речами, вилученими із обігу, частиною неподільної речі. Також неможливим було володіння однією річчю декількома особами (за винятком володіння ідеальними долями речі). Фактичне володіння неможливе для недієздатних – дітей до 7 років, психічно хворих, опікуваних, а також підвладних.

Набуття володіння. Юридично володіння встановлюється завдяки об'єктивному і суб'єктивному елементам. Володіння може

бути придбане по-різному, але обов'язково, щоб завжди було бажання придбати річ для себе і була дія, яка встановлює фактичне панування над річчю. Встановлення володіння передбачало, що установлення такого ставлення особи до речі, коли особа діставала безпосередню і наявну можливість розпоряджатися річчю на свій розсуд, усуваючи всяке чуже втручання.

Римляни розрізняли два основних види набуття володіння: **первісне** і **похідне**. Первісний спосіб набуття володіння є фактичним обладнанням річчю, яка раніше не мала володаря, тобто мова йде про заволодіння (виловлена в річці риба, знайдений на березі моря корал тощо). Якщо мова йшла про набуття володіння всім тим, що населяє природу, то це означало, що акт володіння зводився до остаточного захоплення цих речей в руки або до їх переслідування: *«Доказ... володіння полягає не стільки в праві, скільки у факті, тому для доказу достатньо, якщо я матеріально тримаю річ»* (Sent. Pauli. 5.11.2).

Похідне володіння передбачало зміну суб'єктів володіння річчю: набуття володіння здійснюється шляхом його передачі від попереднього володаря до набувача.

Володіння могло бути придбане через представника, тобто особи, яка придбала володіння від імені набувача. Для придбання через представника потрібні такі умови:

- а) представник повинен мати повноваження придбання володіння для іншої особи;
- б) представник повинен мати намір набути річ не для себе, а для одержувача;
- в) представник повинен одержати річ у свою фактичну владу.

Припинення володіння пов'язане з утратою одного або двох елементів володіння⁹⁴, а також з добровільною або недобровільною втратою. До найбільш відомих випадків утрати володіння слід віднести:

- смерть володаря. З юридичної точки зору, це означало, що спадкоємці повинні були заново здійснити та обґрунтувати володіння у своїй особі: *«Коли ми призначені спадкоємцями, до нас, після*

---

⁹⁴ Фрагмент, який приписують Павлу, сформульовано досить категорично: «як ніяке володіння не може бути набуто інакше, як наміром і матеріально, так ніяке володіння не втрачається інакше, як із втратою наміру і припиненням матеріального зв'язку з ним» (Д. 41.2.8).

прийняття спадку, переходять всі права. Однак володіння не стосується нас, якщо не буде захоплене природним шляхом» (Д. 41.2.23.pr);

- фізичну загибель речі, яка унеможливило володіння тим, чого не існує;

- юридичну загибель речі, тобто вилучення речі з цивільного обігу;

- втрату володарем одного з елементів володіння (продавець передавав покупцеві право власності на товар; добровільне залишення земельної ділянки володільником та ін.);

- недобровільну втрату володіння на користь іншої особи. Наприклад, насильницьке заволодіння земельною ділянкою із застосуванням сили.

Володіння могло припинитися і через третіх осіб.

Захист володіння. Юридично володарем визнається лише та особа, яка уповноважена на інтердиктний захист, а володінням, відповідно, – правова форма належності, яка забезпечує фактичне обладання річчю (тобто таке, яке може бути порушене лише фізично). Володіти може і невластник, але в такому разі юридично він буде сильнішим за всіх третіх осіб, включаючи будь-яких суб'єктів інших майнових прав, навіть власника. Звичайно, володіти може і власник, але тоді він, зокрема, крім засобів захисту, притаманних йому як власнику (судових позовів про захист права власності), матиме можливість як володар використовувати інтердиктний захист⁹⁵.

Захист володіння здійснюється не у формі судового розгляду, а за допомогою преторських наказів (*interdictum*), які давали хід особливому інтердиктному захисту.

Захист адміністративними засобами давав можливість показувати, що володіння – це речове право, яке належить суб'єкту права як повноправному члену публічного суспільства і об'єкту адміністративного управління. Характерною рисою інтердиктного захисту є неможливість у спорі про володіння порушувати питання про право на володіння. Претор установлював лише факт володіння і факт його порушення. Рішення претора було неостаточним, незгодна сторона могла

---

⁹⁵ Дождев Д. В. Методологические проблемы изучения римского права: индивид и гражданское общество // Вестник древней истории. – 2003. – № 2. – С. 97.

оспорювати це рішення. Захист володіння мав попередній (провізорний) характер.

Особа, яка програла спір, могла пізніше пред'явити до відповідача віндикаційний позов. Довівши своє право власності на річ, ця особа отримувала річ з рук того, хто виграв у попередньому спорі, фактичного володаря. Преторський захист, який був заснований на виявленні фактів володіння, і його порушення в римському праві мало назву *посесорного захисту* (*possessorium*).

Для захисту володіння використовувалися три групи володарських інтердиктів:

1) інтердикти, спрямовані на утримання існуючого володіння (*retinendae possessionis*). До цієї групи входили два види інтердиктів: для утримання володіння нерухомими і рухомими речами. *Інтердикт для утримання нерухомими речами* застосовувався у випадках: а) у вирішенні питання про наявність існуючого стану речі і закріплював його стан. Наприклад, при виникненні спорів про право на земельні ділянки часто виникало питання: хто власник, а хто просто володар? І це питання фіксувалося у преторській формулі; б) інтердикт в деяких випадках зобов'язував володаря передавати все неволодіючій стороні; в) інтердикт, який мав характер штрафного позову. Це мало місце тоді, коли якась особа зазіхала на володіння іншої особи, перешкоджаючи власникові здійснювати своє право (сусід викинув сміття на сусідню земельну ділянку);

2) інтердикти про повернення насильно або таємно викраденої речі (*recuperandae possessionis*). Ця група включає в себе інтердикт захисту володаря нерухомістю, яка була насильно відібрана. *Інтердикт для захисту володаря нерухомого майна* насильно позбавленого володіння, надавався юридичному володарю нерухомості насильно позбавленого володіння. Підставою для цього інтердикту могло бути насильство над володарем або його представником. Насильство виявляється через недопущення його до земельної ділянки чи через вигнання його із земельної ділянки. Позивачем була особа, що втратила володіння. Позовні претензії могли бути пред'явлені їм протягом року з дня порушення права. Відповідачем була особа, винна в насильстві. Відповідач за цього інтердикту присуджувався до повернення земельної ділянки зі всіма її плодами і відшкодованим збитком;

3) інтердикти про встановлення володіння вперше (*adipiscendae possessionis*).

Крім того, існували інтердикти, які були спрямовані на захист добросовісного володіння.

Інтердикт для захисту особи, яка надавала свою річ у володіння іншій особі до вимоги. Основою для пред'явлення цього інтердикту слугувала відмова особи повернути річ після першої вимоги господаря.

Публіціанівський позов надавався особі, яка була добросовісним господарем. Такою є особа, яка набула чуже майно. Умовами для надання такого захисту є: добросовісність володіння, яке було набуто за давністю (за публіціанівським позовом добросовісний володар отримував захист лише проти недобросовісного володаря), та законний спосіб набуття володіння.

4. Право власності

У класичному римському праві не існувало аналога сучасному розумінню права власності, так само римському праву не притаманне розуміння права власності через перелік його основних правомочностей.

Право власності виключає всі інші однопорядкові зазіхання на річ. Інакше цей принцип виражається як неприпустимість одночасного існування повного (*in solidum*) права власності кількох осіб на одну річ (Д. 13.6.5.15).

Власність, як і інші речові права, є явищем формально юридичним, що ускладнює його розуміння з «фактичної» точки зору. На думку В. Савельєва⁹⁶, римські класичні юристи чітко розрізняли поняття *dominium* і *proprietas* на речі, про що свідчать Гай та Ульпіан, а також Юліан. Гай вказує на те, що *proprietas*, як і володіння, набувається через підвладних негайно, тоді як *dominium* – лише після закінчення строку давності. Римська класична юриспруденція використовувала терміни *dominium* і *proprietas* в суворо визначеному і постійному значенні, позначаючи ними різні аспекти правовідносин римської власності. При цьому вказані терміни не були синонімами.

---

⁹⁶ Савельев В. А. Власть и собственность: юридические аспекты собственности в праве классического периода // Древнее право.– 1996.– № 1.– С. 112–123.

Основними юридичними характеристиками *dominium* були:

– в більшості юридичних пам'яток *dominium* визначається як влада (*potestas*) над тілесним об'єктом: «Слово *potestas* слід однаково застосовувати як до сина, так і до раба. *Dominium* на рабів не слід розглядати як щось більше, аніж здатність обладання ними...» (В. 15.1.1.5);

– водночас, *dominium* означав не будь-яке панування над річчю, оскільки чітко відмежовувався римськими юристами від майна з іншим правовим статусом. Ульпіан зауважував: «...вважається, що майном нашим слід розуміти не тільки те, що перебуває у нашому *dominium*, але і те, чим ми володіємо *bona fide* або як *суперфіціарії*» (Д. 50.16.215);

– як і будь-яке панування над річчю через володіння, *dominium* визнавався пануванням над річчю «в цілому», тобто було нероздільним (*in solidum*) і повним. «Навпаки, декілька осіб не можуть спільно володіти однією і тією ж річчю в цілому, оскільки було б протиприродно, щоб і ти тримав в руках те, що я тримаю... одне і те ж володіння не може належати двом особам, як неможливо двом стояти або сидіти на одному і тому ж місці» (Д. 41.2.3.5);

– набувався *dominium* належними цивільними способами (манципація, строк давності, уступка). Модестін зауважував: «*Usucapio* є прирощення *dominium* (до володіння шляхом неперервності володіння) впродовж установленого законом часу» (Д. 41.1.1.pr) лише пізні римські юристи визнали можливість набуття *dominium* через посередництво традиції.

Щодо *proprietas*, то згадка про нього у джерелах має специфічний характер, оскільки *proprietas* є речовим правом, яке тимчасово позбавлене права користування плодами. Проте, у володаря *proprietas* були певні правомочності, зокрема, право карати рабів, а також зберігалися реальні та окремі процесуальні правомочності. Основною рисою *proprietas* є те, що він визнає наявність двох або більше суб'єктів речового права на одну річ, на відміну від *dominium* як неподільного права.

Вважається, що право власності репрезентується у повсякденному житті сукупністю правомочностей особи щодо речі: першопочатково їх визнавалося п'ять – право володіння, право користування, право розпорядження, право одержувати прибутки і право захисту, а пізніше юридичне закріплення знайшло лише перші три права, оскільки два інших були безумовними та очевидними.

|| **Право власності** – це найбільш повна влада особи над річчю; виключне право особи володіти, користуватися і розпоряджатися річчю відповідно до своїх інтересів.

Способи набуття права власності. З найдавніших часів римське право виділяло первісні та похідні способи набуття права власності. Первісні способи означають, що право власності виникає стосовно речі вперше (власником риби, пійманої в морі, є рибалка, оскільки рибина до цього нікому не належала). Похідні способи встановлення права власності передбачають, що річ мала власника, перш ніж перейти у власність іншої особи (наприклад, куплений будинок тощо).

Основним способом похідного набуття права власності у римлян був договір. Класичне право визнає три способи: манципацію, уступку та традицію. В Юстиніанівському праві збереглася лише традиція. Вказані способи переходу права власності вимагали у відчужувача права власності, оскільки набуваюча сторона могла одержати стільки прав на річ, скільки їх було у відчужувача: *«Ніхто не може перенести на іншого більше прав, аніж мав би сам»* (Д. 50.17.54). Перехід права власності був можливим між особами, які мали право відчужувати та набувати майно, а також визнавався дійсним між живими (хоча законним цей перехід визнавався і на основі угод шляхом успадкування за заповітом і відказів, шляхом успадкування за законом).

Манципація була найдавнішим способом переходу права власності і могла здійснюватися лише між римськими громадянами, застосовуючись щодо манципних речей. Процедура манципації, описана Гаєм, свідчить про те, що в давнину манципація була актом продажу найважливіших засобів виробництва. Про виключне значення манципації в межах нерозвиненого господарства свідчить той факт, що вона була обов'язковою для купівлі-продажу передовсім землі і робочої сили. Основні риси манципації – усна форма укладання угоди, наявність свідків, виплата ціни металом за масою та одностороння активність покупця при формальному завершенні угоди – є характерними для ранніх стадій розвитку суспільства і мають місце у старовавилонському, давньоєврейському і давньогрецькому праві.

Відомо, що ще до створення Законів XII таблиць римські понтифіки створили інститут манципації однією монетою

(*mancipatio nummo uno*) – тобто, манципації за символічну ціну. Прийнято вважати, що з цього часу манципація втратила характер продажу і перетворилася на спосіб передачі права власності. Манципація однією монетою мала місце у випадках продажу в кредит, для звільнення з-під влади домовладки, для забезпечення заповідальних відказів. Цей новий спосіб передачі права власності, незалежний від зобов'язального контракту, «сприяв тому, що римське право не перетворилося на рихлу масу різних правових засобів, а стало концентрованою правовою системою, заснованою на небагатьох чітко визначених правових засобах, здатних до створення загальних правових норм»⁹⁷. Манципація виконувала двоєдине завдання: означала перехід права власності і зобов'язувала продавця надати гарантію проти *евікції* (вимоги речі як законної власності третьою особою).

Уступка (*in iure cession*) – спосіб переходу права власності у формі нібито судового процесу, що обумовлювало вимогу у цьому способі лише тих осіб, які допускалися до участі у судових процесах. Уступка означала, що набувач права власності вимагав у відчужувача річ, стверджуючи, що вона належить йому (набувачу). Відчужувач, у свою чергу, погоджувався із претензіями набувача, а претор визнавав право власності на дану річ за набувачем.

Передача (*traditio*) як спрощена процедура переходу права власності була запозичена із права народів і передбачала передачу фактичного володіння річчю від відчужувача набувачеві. Поява нового правового інституту (*traditio* – неформального способу передачі права власності) зумовлена значним розвитком товарообігу приблизно в II ст. до н. е., хоча точно це засвідчено лише починаючи з I ст. до н. е. Виникнення інституту *traditio* не означало скасування манципації. Традиція завжди передбачала участь двох суб'єктів: відчужувача речі (*tradens*) і набувача (*accipiens*). При цьому для перенесення права власності особливе значення мала підстава, на якій здійснювалася ця передача. І такою підставою визнавалася воля сторін на відчуження і набуття речі. За своїм змістом передача була квазідоговором щодо власної речі. Тому акт передачі здійснювався з різних мотивів щодо різних цілей, що виключало необхідність зазначати причину передачі у юридичній

---

⁹⁷ *Diosdi G.* Ownership in ancient and preclassical Roman Law.– Budapest : Akad. Kiado, 1970.– S. 74.

угоді: продажу, даруванні тощо. Але водночас Павло та Ульпіан строго дотримувалися вимоги цільового призначення передачі речі і вимагали досягнення поставленої цілі: *«Ніколи гола [одна] передача не переносить власності, але лише в тих випадках, якщо їй передуює продаж або якась законна підстава, через яку стала можлива передача»* (Д. 41.1.31.pr) і *«Якщо я передам тобі гроші, маючи намір як би їх подарувати, а ти приймеш їх як позику. Юліан пише, що не існує дарування, але відносно позички слід з'ясувати обставини, а я [Ульпіан] вважаю, що немає і позички, і тим більше монети не стають власністю того, хто їх прийняв, бо він прийняв [їх] з іншим наміром»* (Д. 12.1.18.pr).

Набуття права власності за спадкуванням – це успадкування за законодавством Юстиніана (встановлено п'ять класів спадкоємців із числа родичів спадкодавця, які у строгій послідовності визнавалися родичами померлого) і кадукарний спадок (*hereditas caducaria*), який мав місце у випадках, коли один зі спадкоємців за заповітом не міг одержати спадкову частку з причини смерті, відмови, нездатності, невиконання умов. Тоді ця частка у спадковій масі визнавалася виморочним майном і передавалася до фіску, тобто ставала державною власністю.

До похідних способів набуття права власності належав також і перехід майна у спадок.

До основних первісних способів набуття права власності давні римляни відносили: окупацію, специфікацію, за давністю володіння, скарб, приєднання речей, змішування речей.

Захоплення нічийних земель, окупація (*occipation res nullius*) – присвоєння і заволодіння речами з наміром утримати їх за собою. Окупація обґрунтовувала право власності захоплювача і поширювалася на всі нічийні речі. Правовою підставою для окупації було положення Законів XII таблиць – нічийна річ слідує за тим, хто першим її захопив. До таких речей відносили все, що можна було виловити у лісі, у річці (морі), у повітрі, а також все, що можна було знайти на морському березі. Також до нічийних речей відносили ті речі, які були покинуті власником: перший, хто підбирав таку річ, ставав її власником.

Існували різні способи захоплення. Про них Гай писав: *«Не тільки те, що робиться нашим посередництвом передачі, належить нам за природним правом, але також і те, що ми набуваємо шляхом заволодіння, бо речі ці були нічийними, як, наприклад, ті, які захоплюються на землі (дикі тварини), в морі (риби) або в*

повітряному просторі (птахи). За природним розумом нам належить і те, що ми захоплюємо у неприятеля». Стосовно знайдених речей, тобто тих, які могли бути або загубленими, або покинутими, то заволодіння ними на правах власника вважалося крадіжкою за римськими звичаями (а не за законом). Той, хто знаходив загублену річ, мав публічно оголосити про це. Якщо власник цієї речі не зголошувався, то річ залишалася у того, хто знайшов, і могла стати його власністю за давністю, тобто через рік–два.

Переробка речей (*specificatio*). Під цим терміном розумілося виготовлення нової речі із чужих речей. Труднощі, з юридичної точки зору, виникали щодо питання: хто є власником речі, яка вироблена ремісником, але із матеріалу замовника? Відомі римські юридичні школи – прокуліанці та сабініанці – мали щодо цього різні точки зору. Прокуліанці вважали, що нова річ на правах власності належить творцеві, тоді як сабініанці відстоювали думку, що власником речі залишається той, хто був власником матеріалу. У праві Юстиніана було встановлено правило, відповідно до якого, нова річ належить власникові матеріалу або переробникові (специфікатору) залежно від того, чи може вона бути повернена у першопочаткову форму. Наприклад, власником золотого ювелірного виробу є власник матеріалу, оскільки виріб може бути повернений у первісну форму, але специфікатор є власником таких речей, як борошно, олія тощо. У тому ж таки праві Юстиніана передбачалося, що коли специфікатор до чужого матеріалу додавав частково і свій, то він ставав власником виробу. При цьому, зазвичай, специфікатор зобов'язувався відшкодувати власникові вартість переробленого матеріалу.

Набувальна давність (*usucapio*) – це набуття особою права власності тому, що вона провелоділа у зв'язку з обставинами річчю належний термін часу. Давнє цивільне право мало чітко визначені строки давності: для рухомих речей – рік, для нерухомих речей – два роки. У праві Юстиніана строки змінюються: для рухомого майна – три роки, а для нерухомого – десять років. Таке володіння повинно було бути неперервним, ненасильницьким і відкритим. Виняток становили крадені речі, на які строк давності не поширювався. Спочатку ця норма була зафіксована Законами XII таблиць, пізніше – Законом Атинія (II ст. до н. е.), Закон Плавтія у 70 р. до н. е. заборонив набуття права власності над рухомими і нерухомими речами, які були захоплені насильницьки. Цей же Закон Атинія в II ст. до н. е. передбачав, що крадені речі

очищуються від пороку, якщо вони повертаються у владу потерпілого, а пізніше це стало інтерпретуватися як повернення речей у володіння власника. За строком давності право власності не встановлювалося над такими речами, як:

- речі, вилучені з обігу: речі казни як юридичної особи, речі міських общин, нерухомість церкви та благодійних закладів, речі тих, хто був на війні, речі військовополонених та осіб, молодших 25 років;

- речі особи, яка користується особливими привілеями;

- крадені речі і здобуті грабежем: строком давності не користувався не лише злодій, але і третя особа. Крадена річ може знову бути набутою за давністю, якщо вона повертається власникові;

- земельні ділянки, які були захоплені силою у володіння;

- речі, які як хабар були дані чиновникові, оскільки хабар є опороженою річчю;

- межі сусідніх земельних ділянок;

- дотальні (одержані у придане) речі, до повернення їх дружині;

- речі, на які батько втрачає власність на користь дітей від першого шлюбу;

- в часи Юстиніана, речі, які залишені у формі умовного або безумовного відказу;

- речі, відчуження яких заборонено законом.

Для набуття права за давністю володіння необхідно була наявність п'яти основних умов: *res habilis, titulus, fides, possessio i tempus*. Вказані умови характеризують так зване звичайне володіння за давністю. *Res habilis* означає, що речі придатні для набуття, тобто на них може бути встановлене право власності. *Titulus* відображає умову, за якої набуття за давністю можливе лише на правомірній підставі. Наведено перелік правомірних підстав, якими користувалася римська юриспруденція у питаннях набувальної давності – речі могли бути як продані, як подаровані, як відказані за заповітом, як дані на виконання зобов'язання, як видані на відшкодування збитків, як покинуті, як спадок⁹⁸. *Fides* (бона фідес) – це добра воля набувача, його впевненість у тому, що відчужувач є власником речі. Набувач на момент набуття речі не

---

⁹⁸ Дождев Д. В. Основные защиты владения в римском праве / РАН; Ин-т государства и права (Москва). – М., 1996. – С. 366.

знав і не міг знати, що вона не належить за правом власності відчужувачу. Якщо ж набувач знав про це, то його позбавляли права набуття власності за давністю, про що свідчить заувага Павла: «Якщо ти купиш у того, кому претор заборонив відчужувати, і ти сам про це знаєш, ти не можеш набувати по давності»⁹⁹. *Possessio* – неперервність володіння річчю встановлений термін. *Tempus* – це встановлений законом.

У римському праві поряд зі звичайним набуттям за давністю існувало ще «надзвичайне» або «погашаюче» набуття за давністю. Для цього способу набуття права власності не вимагалось ані титула володіння, ані готовності речі для давності, достатньою була лише добросовісність володаря і неперервність у її володінні (30 років, у деяких випадках – 40 років).

Скарб (*thesaurus*) – це цінності, які невідомо ким і коли були заховані. Якщо скарб знаходили на чийсь землі, то, починаючи із II ст. н. е., половину знайденого одержував той, хто його знайшов, а друга половина належала власникові землі. Знахідка скарбу на священному місці або на місці поховання належала тому, хто її знайшов, повністю. Пізніше половина такого скарбу відходила до фіску. Якщо особа знаходила скарб на чужій земельній ділянці, не поставивши до відома про свої пошуки власника землі, то скарб повністю належав останньому. До відгомонів архаїчного права належить вимога про передачу повністю скарбу до фіску, якщо під час його пошуків застосовувалось чаклунство.

Приєднання речей (*accessio*) мало місце в тих випадках, коли одна річ поглинала іншу і не було можливості їх розділити. Власність на приєднану річ переходила до власника основної речі, але він зобов'язувався відшкодувати власникові приєднаної речі її подвійну вартість.

Змішування речей – таке поєднання речей, за якого неможливо встановити, яка з речей поглинула іншу. В результаті змішування однорідних речей мала місце спільна власність для кількох власників.

У Римі існували й інші способи набуття права власності, зокрема виділяють такі:

– набуття права власності за судовим вироком про розподіл спільного майна, в результаті чого майно набувало статусу індивідуальної власності;

---

⁹⁹ Там само.– С. 374.

– продаж речей на публічних торгах: власником речі ставав той, хто пропонував найбільшу ціну за виставлену на продаж річ;

– безоплатний розподіл державних земель між колонами, які ставали власниками земельних наділів без права їх продажу¹⁰⁰.

Захист права власності. Захист права власності у Римі складався із двох самостійних груп: речово-правових засобів та засобів захисту, пов'язаних із зобов'язально-правовими відносинами. До речово-правових засобів захисту права власності у Давньому Римі були віднесені спеціальні позови: віндикаційний, негаторний і прогібіторний, а пізніше преторська практика розробила ще публіціанський позов. Характеристику речових позовів дає в Інституціях Гай: *«Речовий позов має місце тоді, коли ми заявляємо і стверджуємо, що фізична річ – наша, або піднімаємо спір про те, що ми маємо якесь право, наприклад, право користування, право узурфрукта, проходу, прогону худоби, водогону або право будувати будівлі вище відомої міри, право просвіту, тобто право вимагати від сусда, щоб він ніяким чином не закривав вид; речовим буде позов і тоді, коли внаслідок переміни діючих сторін (позивача і відповідача) є негативним».*

Віндикаційний позов (*actio rei vindicatio*) означає у різні періоди існування Римської держави різне змістовне наповнення: законний позов про річ шляхом присяги, позов через спонсію, позов через петиторну формулу. Римське право давало власнику необмежені можливості щодо розшуку та повернення собі спірної речі, де б вона не знаходилася, що в подальшому привело до створення чіткого юридичного формулювання: права неволодіючого власника вимагати від володіючого невластника повернення речі. Позивачем у цьому позові визнавалася та особа, яка стверджувала, що вимагає свою річ на правах власника, а відповідачем визнавався будь-який володар речі на момент порушення спору.

Негаторним позовом (*actio negatoria*) називався позов, який надавався неволодіючому власнику у тих випадках, коли він, не втративши володіння своєю річчю, натрапляв на якісь перешкоди щодо нормального здійснення свого права стосовно речі. Такими

---

¹⁰⁰ Яковлев В. Н. Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: Учебн. пособие.– 2-е изд., перераб. и доп. / УдГУ.– Ижевск, 2004.– Ч. 1.– С. 270.

перешкодами були: закриття виду із вікна, заборона користування сервітутом.

Прогібіторний позов (*actio prohibitoria*) – це, так званий, позов про заборону.

Публіціанський позов (*actio in rem publiciano*) було запроваджено у I ст. до н. е. для захисту бонітарного власника та особи, яка добросовісно набула річ від невластника¹⁰¹. Позивачем у цьому позові виступав добросовісний володар речі, а відповідачем була особа, яка заволоділа цією річчю або намагалася її відчужити.

Існували особливі засоби захисту власності від загрози збитків з боку сусідніх ділянок (*damnum infectum*): за наявності загрози з боку сусідньої ділянки власник мав право вимагати від сусіда надання гарантій (*cautio damni infecti*) на предмет усунення загрози і усунення збитків, якщо таке матиме місце. У разі відмови сусіда надати гарантії практикувалося введення власника у володіння сусідньою ділянкою з тим, щоб він міг безперешкодно зробити там необхідні роботи, а потім стягнути із сусіда всі витрати. Якщо сусід і далі відмовлявся надати гарантії або ж був відсутній, то претор повторно вводив власника у володіння (*missio in bonum ex secundo decreto*), внаслідок чого той ставав бонітарним власником, який по закінченні набувальної давності ставав повноправним власником сусідньої ділянки¹⁰².

Власник міг пред'являти і штрафні позови, спрямовані проти приватних деліктів, що були скоєні щодо речей, які йому належали. Власник мав право пред'являти такі позови: позов про крадіжку, позов про заподіяну шкоду. Позови пред'являлися у випадках вбудовування чужої балки у будівлю, незаконної вирубки дерев, неправомірного захоронення, порчі раба тощо.

Припинення права власності було пов'язане із: природними причинами, які мали об'єктивний характер (стихійні лиха та інші форс-мажорні обставини), знищенням предмета власності, відпуском дикої тварини на свободу («*Право власності на тварину припиняється в той момент, коли хижак (ведмідь) виривається і тікає. Таким чином, якщо я його вб'ю, то його туша стане моєю*» (Ульпіан, 18 ed. Д. 9.1.1.10), втечею раба за межі

¹⁰¹ Цей позов названо на честь відомого юриста Публіція, учня Сервія.

¹⁰² *Дождев Д. В.* Методологические проблемы изучения римского права: индивид и гражданское общество // Вестник древней истории.– 2003.– № 2.– С. 103.

Римської держави і волею власника; знищенням речі; добровільною відмовою від речі; припиненням виконання договорів; рішенням державних органів; деліктними та квазиделіктними діями третіх осіб; смертю власника; а також із зарахуванням речей до речей релігійного культу.

Право власності припинялося за волею власника, коли мало місце:

- знищення речі, яке трапилося навмисне чи ненавмисне;
- добровільна відмова від речі, що надавала цій речі юридичного статусу нічийної, тобто того, хто відмовився добровільно від предмета своєї власності, не цікавить її подальша доля;
- припинення виконання договорів: в результаті виконання умов договору відчужування: у разі передачі речі набувачеві втрачалось право власності на цю річ.

За рішенням державних органів право власності на речі припинялося у разі:

- експропріації (*expropriation*) – примусового (оплатного або безоплатного) відчуження майна;
- конфіскації (*confiscare, a fisco vindicare*) – вилучення майна безоплатно на користь держави;
- реквізиції (*reguesitio*) – примусового відчуження за плату або тимчасового вилучення майна у громадян чи юридичних осіб.

Право власності також припинялося зі смертю власника. По смерті власника річ переходила у спадок до спадкоємців за заповітом або за законом, які і ставали новими власниками майна померлого. У разі відсутності спадкоємців спадок переходив до державної казни.

Види власності. Давньоримське право розрізняло три форми власності: державну, муніципальну і приватну. **Державна власність** включала як рухоме, так і нерухоме майно, яке виключалося із цивільного обігу. Таке майно закріплювалося за державними юридичними особами. Стосовно нерухомого державного майна, то це були: земельні, лісові ресурси, будівлі тощо.

Муніципальна власність – це майно, яке закріплювалося за адміністративно-територіальними утвореннями, наділених правом самоврядування і майнової самостійності. Розрізнялася власність таких муніципій: італійських міст, підкорених Римові, але як таких, що зберігають своє самоврядування; поселення зі збереженою політичною організацією і римським громадянством її

членів; муніципії із самоуправством, члени яких були позбавлені брати участь у виборчому процесі; латинські міста зі збереженням самоуправства; інші мануципії: общини, села, хутори тощо.

Приватна власність включала в себе ряд видів, в основі яких лежав правовий статус особи-власника, його правомочності, а також способи набуття і реалізації права власності.

Виділяють такі види приватної власності: квіритська власність, бонітарна власність, провінційна власність, спільна власність.

Квіритська власність (*dominium ex Quiritium*) передбачала, що власниками могли бути лише повноправні римські громадяни, які були наділені *ius commercii*, тобто: щоб бути квіритським власником, необхідні дві умови – особа повинна володіти римською правоздатністю і річ, над якою встановлюється право власності, повинна бути придатною для цивільного обігу. Встановлення квіритської власності здійснювалося у ритуальних формах (манципація та уступка в суді) і над манципними речами.

Бонітарна власність (*in boni habere*) описувалася самими римлянами так: «мати річ у своєму майні». Найповніше цей вид власності охарактеризував Гай: «Якщо я річ *MANCIPI* не манципую тобі, не уступлю *IN IURE CESSIO*, а лише передам (*TRADIDERO*), то хоча ця річ і буде вважатися у твоєму майні, однак залишиться у моїй квіритській власності, допоки ти не набудеш її через посередництво володіння за давністю (*USUCAPIO*). По завершенні цього володіння, вона стане твоєю на повному праві (*PLENO IURE*) і в твоєму майні, і в твоїй квіритській власності, так ніби вона була тобі манципована або уступлена»¹⁰³.

Провінційна власність (*praedia provincialia*). Особливість цього виду власності обумовлювалася положенням про те, що всі окуповані землі за правом завоювання визнавалися власністю римського народу. Така власність за своєю природою була публічно-правовою, що унеможливлювало приватну власність на провінційні землі. Такі землі передавалися у користування великим латифундистам, які, в свою чергу, здавали їх в оренду жителям римських і латинських колоній, а також поселенцям і колоністам. Користувачі землі сплачували земельний податок.

---

¹⁰³ Цит.: Скрипильєв Е. А. Основы римского права: Конспект лекций.– 5-е изд., стер.– М. : Ось-89, 2008.– С. 137.

Спільна власність (*proprietas communion, condominium*). Римляни визнавали, що стосовно однієї речі могло існувати кілька власників. Спільна власність могла виникнути добровільно або випадково. Перший варіант мав місце у випадку укладення договорів товариства або добровільної дії кількох осіб, які домовлялися об'єднати своє майно шляхом внесення пропорційних часток із їх власності. Випадкове об'єднання майна було можливе у результаті спільного набуття кількома особами однієї і тієї ж речі.

Кожний із співвласників мав право володіти і користуватися загальною нерозділеною річчю співмірно до своєї частки, але не мав права розпоряджатися нею, оскільки був власником ідеальної частки. Всі прибутки та витрати розподілялися між учасниками пропорційно їх ідеальним часткам.

5. Право на чужі речі

Одним із речових прав у давньоримському праві було право на чужі речі. Римське приватне право знало три види прав на чужі речі: сервітути; емфітевзис та суперфіцій; заставне право.

Римське право допускало існування прав на чужі речі, але, звичайно, не в тому обсягу, який мав власник або володар цієї речі. Вся сукупність можливих прав на чужі речі об'єднувалася поняттям «сервітут». Поняття сервітут означало часткове панування над річчю, яке встановлювалося або в інтересах певного майна, незалежно від того, хто буде власником цього майна, або в інтересах певної особи. Тому можна говорити про реальні (предіальні) та особисті сервітути.

Реальний сервітут означає, що право встановлюється на користь власника майна, тобто власник майна може змінюватися, а сервітут залишається (це характерно для т. з. земельних сервітутів). Реальні сервітути поділялися на сільські та міські. Традиційно підставами виникнення земельних сервітутів було право сусідства, яке передбачало ряд взаємних уступок і обмежень на користь сусідських земельних ділянок з метою забезпечення їх нормального функціонування. Сільські земельні сервітути поділяються на дорожні і водні. У свою чергу дорожні сервітути поділяються на три різновиди: стежка з правом проходу і проїзду верхом чужою земельною ділянкою; прогін худоби чужою земельною ділянкою;

дорога – право проходу у будь-якому виді – прохід, проїзд прогін худоби і перевезення багажу.

До водних сервітутів відносили: право проведення водогону через сусідську ділянку, право черпання води із сусідської ділянки, право напування худоби. Всі сільські земельні сервітутути були пов'язані із нерівноцінністю сусідських земельних ділянок з огляду на наявні в них вигоди, тому вони поділялися на панівні та обслуговуючі. Обслуговуючими земельними ділянками називалися такі, які обтяжувалися обов'язком задовольняти вигодами сусідню ділянку, позбавлену таких вигод.

Міські земельні сервітутути також передбачали обмеження з метою спільного господарського використання і взаємних вигод. Найважливішими міськими сервітутами були: право вбудовувати балку в сусідську стіну або право оперти власну будівлю на стіну сусіда, або право мати балкон, який нависає над ділянкою сусіда; сервітутути водостоку (стікання дощової води із даху власної будівлі, скидання нечистот і проведення каналізації, збір дощової води з чужої ділянки за допомогою труб); сервітутути на сонячне освітлення і покращення виду із вікна (можна заборонити: збільшити висоту будівлі, відкривати вікна, будувати будівлю, яка перешкоджатиме сонячному освітленню). За аналогією із сільськими сервітутами виділялися панівні будівлі та обслуговуючі.

Підставами для встановлення сервітутів були:

- судовий вирок, яким визначалася господарська необхідність іншої особи на використання чужої власності;
- договір двох осіб, одна з яких була власником, а друга – одержувачем особистого сервітуту;
- одержання сервітуту у спадок.

Основними засобами встановлення прав на чужі речі були:

- манципація (*mancipatio*), яка використовувалася для сільських предіальних сервітутів;
- цесія (*in iure cessio*) використовувалася для всіх сервітутів;
- дедукція (*deductio*) використовувалася для встановлення сервітуту на річ, яка відчужувалася на користь відчужувача при манципації або цесії;
- легат (*legata*) – заповідальний відказ;
- придбання сервітуту за давністю володіння (*usucapio*).

Особистісні сервітутути були правом користування чужою річчю в інтересах конкретної фізичної (та юридичної) особи.

З'явилися вони у II ст. до н. е. Особистісні сервітути могли встановлюватися як на рухоме, так і на нерухоме майно. На відміну від земельних, особистісні сервітути не підлягали відчуженню, оскільки встановлювалися в інтересах конкретної особи; були строковими (встановлювалися або довічно на користь фізичної особи, або на коротший термін, якщо суб'єктом цього сервітуту була юридична особа). Найбільш відомими є чотири види особистісних сервітутів: узуфрукт, узус, право проживання в чужому домі та право на використання праці чужого раба або тварини.

Узуфрукт (*usufructus*) – це речове право певної особи користуватися і вилучати прибутки з чужої неспоживчої речі без зміни її субстанції. Узуфруктарій, тобто той, хто одержав право користування річчю за узуфруктом, зобов'язувався зберігати річ в належному стані, не змінювати її сутності, робити всі необхідні покращення, які були пов'язані з використанням плодів і прибутків. «Узуфрукт – це право користування і вилучення плодів з чужих речей, але не на субстанцію речей» (Д. 7.1.1). Ця сентенція Павла говорить про те, що узуфруктарій не мав права на саму річ, а отже, не мав права і на використання речі не за призначенням. Окрім того, він повинен сплачувати податки і нести витрати, пов'язані із даним в узуфрукт майном.

Узус (*usus*) – право користування чужою річчю без вилучення плодів від неї, тобто узуарій (той, на користь кого встановлений узус) мав право користуватися річчю для задоволення своїх потреб, а плоди належали власникові речі. Узуарію заборонялося передавати своє право на чужу річ іншій особі, а також ділити цю річ. Але користувач міг допустити своїх близьких до спільного користування річчю.

Право проживання в чужому домі (*habitatio*) – було пожиттєвим правом проживати у чужому домі або в його частині. Дістало визнання в період Республіки.

Право на використання праці чужого раба або тварини (*operae servorum vel animalium*) означало, що управомочений міг сам користуватися рабами або тваринами, а також міг здавати раба у найм. Проте, він не міг вилучати з них плоди¹⁰⁴.

---

¹⁰⁴ Оскільки раб не міг бути плодом; вилучати плоди – це мати прибуток від речі, яка перебуває у чийсь власності або володінні, без руйнування самої цієї речі.

Припинення сервітутів вимагало наявності однієї із підстав: а) фізичної або юридичної загибелі речі (тобто вилучення її із цивільного обігу); б) смерті особи, на користь якої був установлений сервітут; в) спливу часу, на який установлювався сервітут; г) зміни сутності речі; г) злиття в одній особі і власника і користувача річчю; д) невикористання сервітуту (сільського) впродовж двох років, тобто за давністю; е) припинення сервітуту можливе і у випадку зменшення обсягу правоздатності (наприклад, особа свого права перетворювалася на особу чужого права в результаті акту усиновлення).

Право на чужі речі мало свій захист, який виражався у праві користувачів вимагати повернення сервітутів, утрачених внаслідок насильницьких дій з боку третіх осіб. Позов для захисту сервітутів спочатку називався віндикація сервітутів (*vindicatio servitutis*), а пізніше він дістав назву конфесорного позову (*actio confessoria*). Відомі також інші засоби захисту сервітутів: спеціальні інтердикти, публіціанський позов.

Поряд із приватними сервітутами у Стародавньому Римі існували, так звані, публічні сервітути¹⁰⁵. Відомо те, що саме публічні речі (дороги, водогони) в республіканські часи були предметом особливої гордості римлян. Знаний римський автор I ст. н. е. Фронтін зауважував: «Невже можна порівняти піраміди, які вартували величезних затрат і явно ні для чого непридатні, або некорисні, але возвеличені поголосом будівлі греків з такою кількістю водогонів?» (De aquaed. 16).

Звичайно ж, існування таких взірців римської культури, як «вічні дороги» і акведуки, потребували створення відлагоджених правових механізмів їх використання всім римським народом. Публічні сервітути регулювалися республіканськими законами II–I ст. до н. е. Тіберія Гракха, Корнелія Сулли та Юлія Цезаря. Так, зокрема, у римлян здавна існувало право при виділенні земельних ділянок колоністам обов'язково робити лінії межування землі, придатної для використання доріг: *«До цього додано право, щоб ліміти, і подовжні і поперечні, були відкриті народу. І встановлено, щоб головні із них, осьові були ширші інших, але не меншої ширини, яка б робила можливим проїзд повозки. У деяких регіонах, де наказують, щоб ліміти були широкими, розмір цих*

¹⁰⁵ Див.: Кофанов Л. Л. Публичные сервитуты в Римской Республике // Вестник древней истории. – 2008. – № 4. – С. 55–67.

лімітів не включається в наділ. Адже часто і ширина публічних доріг виключається із (загального розміру) центурій. Також (керівники межкування) наказали, що

якщо ліміт наїшовхнувся на якусь будівлю, той, кому належить будівля, повинен надати народу зручний шлях через свою землю, який завжди буде слугувати проходом», – так писав агрименсор Гігіна (Higgin. De cond. Agr. P.83.18-84.5 Th.). В республіканські часи, були також сервітути публічного права з використання річок, струмків, громадської каналізації, які засновувалися на відповідних преторських інтердиктах.

Особливого розвитку публічні сервітути набувають у межах посткласичного римського права, що було пов'язано із загальною тенденцією посилення тоталітарної влади, яка прагнула асимілювати відносини приватного і публічного права.

До суттєвих відмінностей між приватним і публічним сервітутом слід віднести їх темпоральну характеристику. Якщо для приватного сервітуту необхідним є тривалість його використання, то для публічного сервітуту його невикористання не є фактом його припинення. З цього приводу Яволен зауважував: «Народ не може втратити право на публічну дорогу через її невикористання» (Д. 8.6.14; 17-18). Тобто, одержане публічне право сервітуту зберігається вічно. У всіх інших випадках можемо вказати на мінімальні відмінності між приватними та публічними сервітутами.

Ще одним різновидом права на чужі речі були **емфітевзис** (*emphyteusis*) та **суперфіцій** (*superficies*). Виникнення цих прав на чужі речі було пов'язане із утворенням великих приватних землеволодінь, що, в свою чергу, сприяло розвитку довгострокової та успадкованої оренди. Преторська практика виробила ряд заходів для забезпечення захисту інтересів орендарів від посягань третіх осіб. Преторські спеціальні позови для захисту прав орендарів землі стали підставою для перетворення договірної оренди на речове право користування чужою землею¹⁰⁶.

Емфітевзис, в етимологічному сенсі, дослівно означає «проводити висадку рослин». Саме поняття емфітевзису та

---

¹⁰⁶ Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник.– К. : Юрінком Інтер, 2007.– С. 340.

юридичний інститут, позначений цим поняттям, прийшли в римське право із грецького. Емфітевзис як юридичний інститут в якості речового права був визнаний лише в посткласичний та юстиніанівський період римського права. За Юстиніана емфітевзис розглядали як право, подібне до права власності, яке утворилося щодо чужої речі, але при цьому емфітевт (*emphiteuta*) – правонабувач – приймав на себе зобов'язання щорічно сплачувати поземельний податок¹⁰⁷. Починаючи з часів імператора Константина, такий тип оренди землі називається «емфітевтичним правом», а оренда земель, які належали фіску, вважалась безстроковим правом з необмеженим терміном дії. З V ст. н. е. ці права були об'єднані в єдине право емфітевзиса.

Таке користування чужою земельною ділянкою передбачало можливість для користувача обробляти землю, володіти нею, збирати плоди і передавати ділянку у спадок (як за законом, так і за заповітом). Останнє було можливе за умови вчасного погашення емфітевтою рентних платежів та внесення податку. Емфітевт також мав право відчужувати земельний наділ, але був зобов'язаний поставити про це до відома власника землі. Якщо власник дозволяв продаж землі у треті руки, то емфітевт мав право на одержання 2% від ціни.

Розрізнялися два способи набуття емфітевзису – первинний та похідний. До **первинних** способів набуття емфітевзису належать: **укладення емфітевтичного договору** – *emphyteuticarius contractus*, **на підставі легату (відпису)**, який учинив спадкодавець на певну земельну ділянку, **на підставі судової постанови** у випадку, якщо суддя **при поділі спільного майна** встановлював його для одного зі співвласників (Д. 10.2.9.10). До **похідних** способів набуття емфітевзису належать: **перехід емфітевзису до спадкоємців емфітевти** (Д. 6.3.1; I. 3.24.3); **укладання договору між емфітевтою і набувачем цього права** (I. 3.24.3); **присудження емфітевзису суддею (*adiudicatio*) у процесі про поділ спільного емфітевзису**, оскільки він не міг бути поділений на частини (Д. 10.3.7); **набуття емфітевзису за давністю володіння**¹⁰⁸.

---

¹⁰⁷ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 410.

¹⁰⁸ Гутьєва В. В. Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.– Л., 2003.– 19 с.

Особа втрачала права емфітевти, коли той ставав власником орендованої ділянки, якщо податок не сплачувався впродовж трьох років або значно погіршувалась якість землі, а також у випадку, коли власник не був поставлений до відома про можливий продаж землі. Права та обов'язки емфітевти закріплювалися в особливому договорі, який укладався із власником землі і називався *contractum emphytenticarius*. Емфітевта для захисту своїх прав мав спеціальний вектигальний позов.

До основних обов'язків емфітевти відносили добросовісне і сумлінне ведення господарства, якісний обробіток землі, сплату належних податків, виконання громадських і державних повинностей.

Поява і функціонування такого інституту приватного права, як емфітевзис, мали особливе значення для Риму у різних аспектах державного життя: в економічному – сприяло зростанню сільськогосподарського виробництва, що зумовило швидке наповнення державної скарбниці; в соціальному – виник новий численний прошарок підприємливих людей – емфітевтів; у політичному – зумовило значний вплив емфітевтів на політичне життя в державі¹⁰⁹.

Стосовно суперфіцію, то це було речове право, яке надавалося для постійного або довгострокового володіння будівлею, яка була побудована на чужій землі. Суперфіцій як юридичний інститут був створений римлянами за аналогією із емфітевзисом, але стосовно міської землі. Оскільки за загальним правилом все, що пов'язане із землею, належить власникові землі, то і всі будівлі, зведені на цій землі, належали їй власникові. Територіальне розширення міст вимагало нового будівництва, але не було вільних земель. Саме тому міські, державні, а згодом і приватні землі почали передаватися у довгострокову оренду для забудови. У подальшому цей процес оформився у суперфіцій як довгострокове і відчужуване право користування чужою землею під забудову. З правової точки зору, земля у всіх випадках належала їй власникові і, навіть, тоді, коли будівлю на ній зводила інша особа. Забудовникові у такому випадку належало лише право постійного спадкового користування. Те, що будівля була побудована за рахунок забудовника, а не власника землі, жодного правового значення не мало. Взаємні зобов'язальні відносини між власником

---

¹⁰⁹ Там само.

землі і суперфіціарієм захищалися позовом про найм (*actio locati*)¹¹⁰.

Попри збереження права власності на будівлю за власником земельної ділянки, суперфіціарій, тобто той, хто володіє суперфіцієм, мав ряд прав правокористування і розпорядження зведеної на чужій землі будівлею на свій розсуд – продавати, дарувати, обмінювати, здавати в найм, передавати у спадок. Суперфіціарій зобов'язувався виплачувати ренту або щорічний податок (*solarium* або *pensio*).

Суперфіцій припинявся так само, як і емфітевзис. Право суперфіцію захищалося всіма засобами захисту прав власника. Окрім того, відомо, що був створений спеціальний інтердикт для захисту суперфіцію.

Третім різновидом прав на чужі речі була **застава**. Застава є договором, відповідно до якого, за допомогою матеріальної речі, забезпечується боргова вимога кредитора. *«Застава здійснюється шляхом угоди, коли хто-небудь домовляється, щоб його річ була пов'язана заставою у забезпечення якогось зобов'язання»* (Д. 20.1.4). Оскільки основною метою застави було забезпечення кредитора речовою цінністю боржника, право на заставу надавало кредиторіві владу над предметом застави, а це і відносилося римлянами до розряду право на чужу річ. Заставне правовідношення передбачало зв'язок: боржник і заставодержець (кредитор). Предметом застави могла бути: самостійна матеріальна річ, не вилучена з обігу; ідеальні частини майна тощо. Для римлян застava поєднувала в собі два види правовідносин: речово-правові (як право на чужу річ) та зобов'язально-правові. Суть речово-правових відносин полягала в тому, що заставлена річ передавалася у володіння заставодержця з наділенням останнього правом на плоди із заліком їх ціни у проценти і борг заставодавця. Зобов'язально-правові відносини характеризувалися тим, що заставою забезпечувалося виконання договірних зобов'язань, тобто гарантувалося виконання вимоги кредитора за зобов'язанням¹¹¹.

Застава встановлювалася:

– договором, обов'язковою умовою укладання якого було те, що заставодавець повинен бути власником застави або бути уповноваженим власником застави на укладання угоди із

---

¹¹⁰ Яковлев В. Н. Цит. праця.– С. 350.

¹¹¹ Яковлев В. Н. Цит. праця.– С. 358.

заставою. Розрізнялися такі види заставних договорів: неформальна домовленість між боржником і кредитором; договір про заставу; договір застави землі або нерухомості; договір з правом користування кредитором предметом застави; застава права вимоги;

– за законом (закон безпосередньо приписував забезпечити відому вимогу кредитора заставою майна боржника);

– актом адміністративної влади (претора): наприклад, введення у володіння майном іншої особи за інтердиктом претора;

– заповітом, із включеним у нього заповідальним відказом (легатом);

– також були: застава вірності при шлюбній домовленості, та застава подружньої любові.

Заставне право припинялося у таких випадках:

– з виконанням договірного зобов'язання, сплатою боргу;

– у разі відмови кредитора від свого права;

– у разі загибелі предмета застави;

– за давністю (добросовісне володіння заставленою річчю впродовж 10–20 років);

– при поєднанні заставного права з правом власності на заставлену річ в одній особі;

– продаж заставленої речі за правом кредитора – заставодержця.

За час свого існування римське заставне права мало три історичні форми застави: фидуціарна угода (*fiducia cum creditore*), ручна застава (*pignus*) та іпотека (*hypoteca*).

Фидуціарна угода була найдавнішою формою застави, суть якої полягала в тому, що боржник передавав кредиторіві (заставодержцеві) предмет застави, тобто будь-яку свою річ, у власність. З правової точки зору, вчасне виконання зобов'язання боржником не означало, що кредитор має повернути заставлену річ. Повернення боржникові заставленої речі має моральний, а не юридичний характер: боржник, передаючи кредиторіві предмет застави, надає кредиторіві більше прав, аніж того вимагає застава. Боржник таким чином доводить довіру кредиторіві, очікуючи, що, у випадку своєчасного виконання зобов'язання, заставна річ буде йому повернута.

Другою історичною формою застави була **ручна застава**, яка передбачала передання кредиторіві предмета застави не у власність, а у володіння: «*При заставі типу «пінтус» власність залишається у боржника і лише володіння переноситься на*

кредитора» (Д. 13.7.35.1). Порівняно із фидуціарною угодою ручна застава більше відповідала потребам цивільного обороту, меншою мірою закабаляла боржника.

Найбільш прогресивною формою застави була **іпотека**. Поняття «іпотека» походить із Стародавньої Греції, де так називали стовп із написом про те, що земельна ділянка, на межі якої стоїть цей стовп, є забезпеченням позики. Сам термін іпотека має греко-латинське походження і означає таку заставу майна (зазвичай землі або нерухомого майна), за якої предмет застави не передається ані у власність, ані у володіння кредиторів – заставна річ залишається у власності, володінні та користуванні заставидавця: *«про «пігнус» у власному сенсі ми говоримо, коли річ переходить до кредитора, про іпотеку, коли навіть володіння не переходить до кредитора»* (Д. 13.7.9). Виникнення іпотеки можна пояснити об'єктивними причинами: фидуціарна і ручна застави передбачали виключення закладеного майна із цивільного обороту, що ускладнювало можливість виконання зобов'язання боржником, оскільки заставлені речі не могли приносити йому прибутку. Подальший розвиток торгівлі продемонстрував, що вигідніше залишати заставлене майно боржникові, що воно було створене за сприятливих умов для виконання ним зобов'язань¹¹².

Римське право передбачало, що у разі невиконання заставидавцем зобов'язання, яке було забезпечене іпотекою, заставодержець (кредитор) мав право реалізовувати заставлену річ, але при цьому був зобов'язаний повернути надлишок, отриманий при реалізації предмета іпотеки.

Римляни вирізняли «генеральну іпотеку», яка передбачала забезпечення виконання різних привілейованих вимог¹¹³.

Слід також вказати на те, що римська іпотека мала ряд недоліків:

– римське право допускало заклад не лише наявного майна, але й майбутнього;

– значного поширення набула генеральна іпотека, яка за законом обтяжувала все майно боржника в забезпечення різних привілейованих вимог: наприклад, вимога фіску про сплату

---

¹¹² Коссак В. Рецепція положень римського права про іпотеку в законодавстві України // Римське право та правова культура Європи. – Люблін : Вид-во Люблінського католицького ун-ту, 2009. – С. 64.

¹¹³ Коссак В. Цит. праця. – С. 64.

боргу, вимога дружини після припинення шлюбу про повернення боргу, а також генеральна законна іпотека, яка лежала на всьому майні опікуна або попечителя як забезпечення вимог до них з боку підопічних;

– відсутність реєстрації іпотечних операцій з нерухомістю зробило римську заставну систему дуже заплутаною, що відкривало шлях зловживанням з боку боржника. Боржник міг декілька разів закладати своє майно, а кредитор був змушений вірити його чесному слову. Тому в Римі з'явилося правове положення про кримінальну відповідальність боржника за неправдивість стосовно кредитора: *«Хто заставить іншому річ, яка перебуває у заставі у мене, не попередивши мене про це, той буде підданий покаранню за шахрайство»* (Д. 13.7.36.1).

Саме тому римські кредитори надавали перевагу не так званому реальному кредиту, а кредиту особистому у виді різноманітних форм поручительства¹¹⁴.

Питання для самоконтролю

1. Що таке речове право? Які види речових прав існували у Стародавньому Римі?
2. Яка відмінність між речовими та зобов'язальними правами?
3. Чому про речові права говорять, що вони мають абсолютний характер?
4. Що є об'єктом речового права?
5. Які види речей визнавалися римським приватним правом?
6. Чому про родові речі говорять, що вони гинуть фізично, але для права вони не гинуть?
7. Яку класифікацію речей можна вважати суто римською?
8. Що таке майно?
9. Чим пояснюється, з правової точки зору, поділ речей в римському приватному праві на рухомі та нерухомі?
10. Що таке плоди і які види плодів ви знаєте?

---

¹¹⁴ *Римское частное право: Учебник.*– Цит. праця.– С. 347–348.

Тема 7

ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО

---

1. Поняття і зміст зобов'язання

У цивільному обігу його численні учасники (фізичні та юридичні особи) обмінюються матеріальними цінностями, грошима; відшкодовують заподіяну майнову та моральну шкоду; переуступають один одному права. Багатогранність відносин, які виникають у подібних випадках, позначаються одним терміном – **зобов'язання** (*obligatio*).

|| **Зобов'язання** – це правове відношення, внаслідок якого одна сторона (кредитор) має право вимагати, щоб друга сторона (боржник) що-небудь зробила, дала або надала.

Зобов'язальне право, як і право власності, належить до речового права. Але ці інститути відрізняються один від одного. Якщо право власності закріплює належність майна певній особі, то зобов'язання використовується у разі переходу майна від одної особи до другої. Головна галузь зобов'язань – це сфера обігу.

Основна різниця між речовими і зобов'язальними правами полягає в тому, що характерною ознакою речового права є безпосередній зв'язок особи з річчю, зобов'язальне ж право ніколи не підпорядковує безпосередньо дану річ даній особі, а завжди встановлює відносини між особами.

Договірні зобов'язання в Давньому Римі набули юридичної форми уже в кінці царського періоду. Закони Сервія Туллія, які стосувалися угод *nexum* і *mancipium*, мали яскраво виражений сакральний характер (*leges sacrae*). Ці релігійні заборони, незважаючи на їх сакральну форму, уже можна вважати писаним правом, оскільки вони містили в собі всі необхідні елементи соціальних регуляторів майнових відносин.

Джерела римського права визначали зобов'язання так: «Зобов'язання – це правові ланцюги, на підставі яких ми примушуємося щось виконувати за законами нашої держави». Тому в зобов'язанні беруть участь, як правило, дві особи: кредитор і боржник.

Римляни розуміли зобов'язання досить широко, вважаючи, що будь-які відносини між людьми можуть породити зобов'язання. Зобов'язальне право охоплювало весь спектр соціально-економічних відносин у Давньому Римі. Гай указував: «Кредиторами називають не лише тих, хто дав гроші в кредит, але і будь-кого, кому завинили з якої б то не було причини» (Д. 50.16.11). Ульпіан, розвиваючи цю думку, зазначав: «...кредиторами стають, якщо, наприклад, комусь завинили за покупку або за здане в оренду або за щось інше. Але якщо йому винні із делікту, то, мені здається, він може вважатися кредитором» (Д. 50.16.12). Саме про це йдеться у Дигестах: «сутність зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити нашою якусь річ або сервітут, а в тому, щоб зобов'язати іншу особу дати або зробити, або надати щось...» (Д. 44.7.3). Тріада: *дати, зробити або надати* визначає зміст зобов'язання.

Зобов'язання передбачає такі відносини між суб'єктами, один з яких є кредитором, а інший – боржником (дебітором).

|| **Кредитор** – це особа, яка має право вимагати здійснення обумовлених дій або утримуватись від їх здійснення. **Дебітор** – це особа, яка зобов'язана здійснювати обумовлену в зобов'язанні дію або утримуватись від її здійснення.

Таким чином, під зобов'язанням розуміли необхідність виконання певних конкретних дій, а не чогось бажаного. Тому зобов'язання адресовані певній особі, а не спрямовані на якийсь предмет і передбачають деякі дії цієї особи. Тобто об'єктом зобов'язального правовідношення є дія. Зобов'язальне право завжди встановлює відносини між двома особами, підкоряючи волю боржника волі кредитора; створюється відповідний юридичний зв'язок між кредитором і боржником. Зобов'язання у вказаному відношенні обмежує природну волю боржника. Положення кредитора і боржника в зобов'язанні протилежні одне другому.

Відносини, що виникають при зобов'язанні, начебто зв'язують осіб, які беруть у ньому участь.

Юридична природа цього зв'язку в Римі повсякчасно змінювалась. За Законами XII таблиць кредитор зв'язував неспроможного боржника мотузкою або путами відповідної ваги (до 45 фунтів). Кредитор міг продати боржника, а якщо у боржника було декілька кредиторів, то такий боржник фізично поділявся на стільки частин, скільки було кредиторів. Законом Петелія (326 р. до н. е., за іншими даними в 313 р. до н. е.¹¹⁵) це правило було скасовано і особисту екзекуцію замінено майновою. Особа боржника залишалася вільною, за нього відповідало його майно.

Обов'язок боржника «дати» – означає передати кредиторowi якусь річ у власність або у володіння, або установити в інтересах кредитора на свою річ будь-які права. Ця зобов'язальна дія тісно пов'язана з перенесенням речових прав з одного суб'єкта на інший.

Обов'язок «зробити» покладав на боржника необхідність щось зробити для кредитора (виконати роботу, доручення) або, навпаки, не робити того, що він міг би зробити, якщо б не існувало зобов'язання. Тобто здійснити однією особою на користь іншої дію, яка має реальний фізичний зміст.

Обов'язок «надати» покладав на боржника зобов'язання чогось зазнати, перетерпіти (відшкодувати збитки). Тобто боржник зобов'язувався виробити річ і передати її кредиторові або відшкодувати, виплатити, повернути те, що було боржником необґрунтовано пошкоджено або отримано.

Змістом зобов'язання є дія, до вчинення якої покликаний боржник. Дія боржника повинна бути можливою і дозволеною, становити майновий інтерес для кредитора і не може залежати від простого розсуду кредитора; вона має бути більш-менш точно визначеною, може бути альтернативно надана вибору кредитора або боржника. Дія зобов'язання може бути як позитивною, так і негативною, тобто утриманою від дії.

Зобов'язання – це та юридична форма, за допомогою якої люди задовольняють свої найрізноманітніші конкретні вимоги,

Арка Тіта в Римі

¹¹⁵ *Человек и общество в античном мире / Л. П. Маринович (Ред.). – М. : Наука, 1998. – С. 86.*

регулюючи свої потреби. Звідси, зобов'язання – це правові відносини, на підставі яких одна сторона (кредитор) має право вимагати, щоб друга сторона (боржник) щось *дала, зробила* або *надала*.

Зобов'язальні права в разі їх порушення користуються самостійним захистом (особистий позов), який відрізняється від захисту речових прав. Особистий позов (*actio in personam*) має місце тоді, коли пред'являються позовні вимоги про те, що певна особа повинна щось дати, зробити або надати. Речовим позовом ми вимагаємо свою річ від будь-якої особи, в якій вона може перебувати.

За римським цивільним правом (*ius civile*), зобов'язання були суворо особистими взаємовідносинами між кредитором та боржником; кредитор не міг поступитися своєю вимогою іншій особі.

Проте траплялося, що кредитор бажав передати право вимоги будь-якій третій особі. В таких випадках почали застосовувати так звану **новацію** (*novatio*), тобто у разі спільної згоди кредитора, боржника і третьої особи, якій кредитор бажав передати свою вимогу, ця третя особа укладала з боржником угоду, зміст якої був аналогічний угоді боржника з кредитором. Новація була незручною, оскільки боржник не завжди погоджувався.

Перехід цивільного права за спадщиною допускався, оскільки в цьому випадку зобов'язання переходило не само по собі, а разом з усіма майновими правовідносинами.

З розвитком майнового обігу потреба в безпосередній передачі зобов'язань стала більш необхідною. Цього вимагали як інтереси боржника, так й інтереси кредитора. Римські юристи знайшли законний спосіб передачі зобов'язань за допомогою так званої (*cessio*).

За цим способом на судовому процесі кредитор замість себе доручав ведення справи своєму представникові. Останній заявляв позов до боржника від імені кредитора за свій рахунок на підставі укладеної угоди. Такий представник називався прокуратор (*procurator*).

Цей спосіб призводив часто до чималих зловживань, оскільки кредитор міг завжди позбавити свого представника повноважень, його право на вимогу закріплювалось лише в момент *litis contestatio*. Пізніше було вироблене правило, за яким

доручення на ведення процесу не підлягає скасуванню за умови сповіщення боржника про те, що прокуратор діє як в особистій справі.

Класичні юристи вважали, що на прокуратора переходить не саме право вимоги, а тільки право стягнення. Прокуратор не був зобов'язаний повертати кредитору одержане від боржника, оскільки він одержував право на позов (*actio utilis*), аналогічний позову кредитора. Так виник новий позов, за якого видачі доручення не вимагалось.

|| **Цесія** – це самостійний перенос вимоги кредитора на іншу особу без згоди боржника. Особа, яка поступалася своїм правом, називалася цедентом (*cedens*). Особа ж, яка набувала права позову, називалась цесіонарій (*cessionarius*).

Пізніше в класичному римському праві почали сповіщати боржника про вчинену цесію, оскільки боржник, що одержав повідомлення, не повинен був сплачувати борг цеденту і залишався винним лише цесіонарію.

Предметом цесії могли бути всі зобов'язання. Але у разі двосторонніх зобов'язань кожна сторона могла поступитися тільки своєю вимогою, борг залишався за нею, і двосторонні угоди не допускали цесій.

Серед деяких зобов'язань, що не могли бути предметом цесії, слід назвати насамперед такі:

- а) особисті вимоги, наприклад, стягнення аліментів;
- б) вимоги, які ґрунтувались на імператорських указах;
- в) спірні вимоги;

г) в деяких випадках цесія не допускалася тільки стосовно відповідних осіб. Наприклад: кредитор особи, що була під опікою, не міг поступитися своєю вимогою опікуну; особи, яка користувалася великим впливом, з тим, щоб не поставити боржника в беззахисний стан.

З моменту вчинення цесії кредитор втрачав своє право, а цесіонарій набував його з усіма додатковими правами і привілеями (застава, порука), тобто право цесіонарія є залежним від права цедента: ніхто не може передати прав більше, ніж сам має.

Взаємовідносини між цедентом і цесіонарієм полягали в тому, що перший повинен був допомагати другому в здійсненні вимоги,

якою поступився. Цедент звичайно відповідав лише за правильність вимоги, але не за правильність її здійснення, якщо останнє не було обумовлено угодою. Той, хто дарував, ніякої відповідальності перед цесіонарієм не ніс. Обов'язки цесіонарія також залежали від домовленості, уступка могла бути компенсованою (в такому випадку цесіонарій зобов'язаний був сплатити обумовлену ціну) або без компенсації. Боржник користувався тими ж знаряддями захисту, якими б він користувався при захисті своїх прав від того ж цедента.

2. Види зобов'язань

У римському праві зобов'язання поділялися за такими ознаками: зобов'язання, що наділені позовом, і такі, що не мають позову; зобов'язання, що визначаються за можливістю виконання; зобов'язання, що різняться за предметом; зобов'язання, що характеризуються за кількістю осіб, тощо.

1. **Цивільні та натуральні зобов'язання.** Зобов'язання як праводіношення мало юридичний захист. Захист цей складався з позову кредитора проти боржника. Тому з правом вимоги поєднувалось і право на позов, тобто кредитор міг вимагати здійснення свого права примусово.

Зобов'язання, наділені позовами, називались *obligations civiles* або *honorariae*, залежно від того, на чому заснований захист – на цивільному чи преторському праві. Тобто, першопочатково існували лише такі зобов'язання, які забезпечувалися позовами у межах цивільного права: «*позов є особистим, якщо ми пред'являємо його до того, хто зобов'язаний нам або за контрактом, або із делікту; тобто коли ми вимагаємо те, що нам повинні дати, зробити або надати*», – стверджував Гай. У зв'язку з розширенням сфери застосування юриспруденції в класичний період римського права з'явилися зобов'язання, які захищалися преторськими позовами. Прийнято вважати, що починаючи з I ст. до н. е. претори розробили низку позовів *in factum*, для покарання осіб, які діяли зі злим умислом. Переважно це були позови штрафного характеру. З Юстиніанівських часів зобов'язання поділяються на **цивільні та преторські**¹¹⁶.

---

¹¹⁶ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця. – С. 415–416.

Зобов'язання, які не були наділені позовним захистом, називались **натуральними зобов'язаннями**. Але це не означало, що таке зобов'язання не мало юридичного значення. Якщо боржник виконав натуральний обов'язок, він не міг вимагати повернення виконаного: виконання не вважалось даруванням або виконанням того, чого не винний. Натуральне зобов'язання могло бути забезпечено заставою і приймалось до заліку. Прикладом натурального зобов'язання може служити зобов'язання, яке ліквідується позовною давністю.

Натуральні зобов'язання набули свого розвитку у відносинах підвладних членів сім'ї і рабів. Підвладні і раби в класичний період римського права придбавали різні речі для свого господаря, але не могли останнього зобов'язати. Виняток становили так звані ноксальні позови.

2. Подільні й неподільні зобов'язання. За загальним правилом, зобов'язання є подільними, тобто допускається виконання його частинами, а якщо є декілька кредиторів або боржників, то – поділ між ними. Це загальне правило підлягає винятку в тих випадках, коли воно суперечить економічній меті відповідного зобов'язання. Поділ такого зобов'язання або абсолютно виключив би досягнення його мети або призвів би на практиці до наслідків, які порушують інтереси кредитора. Як правило, подільними є ті зобов'язання, за якими потрібно *щось дати*, оскільки речі, як і будь-яка власність, можуть бути поділені. Зобов'язання *щось зробити* завжди є неподільними.

3. Роздільні або альтернативні зобов'язання. Альтернативним або роздільним (*obligationes alternative*) є таке зобов'язання, на підставі якого боржник зобов'язався виконати одну з кількох відповідних дій на будь-чий вибір. Наприклад, боржник зобов'язувався за борг передати раба, умілого шорника, або раба-столяра.

Ознаки, що характеризують альтернативне зобов'язання, такі: 1) єдність зобов'язання; 2) з кількох дій, що становлять предмет зобов'язання, підлягає виконанню лише одна; 3) право вибору може належати боржнику або кредитору, або навіть третій особі; 4) право вибору належить боржнику, якщо інше не було встановлено.

Зволікання кредитора в праві вибору предмета зобов'язання дає можливість боржникові запропонувати в оплату один із цих

предметів. Разом з тим, випадкова втрата одного з предметів не звільняє боржника від оплати іншим, який залишився, оскільки в зобов'язанні були вказані обидва предмети.

4. Видові й родові зобов'язання. Видовим зобов'язанням називалось таке зобов'язання, об'єктом якого була визначена індивідуальна річ. Наприклад, боржник зобов'язується передати кредитору певну картину пензля певного художника, тобто зобов'язання полягало саме в цій картині. Випадкова втрата такої речі звільняла боржника від виконання зобов'язання – *species perit et cui debetur*, тобто індивідуальна річ гине у самого боржника. *Родове зобов'язання* – це зобов'язання, об'єктом якого є річ, визначена родовими ознаками: наприклад, боржник зобов'язується віддати кредитору 100 мішків пшениці або будь-якого коня. Тут право вибору одного предмета з цілого ряду однорідних предметів належить боржникові; в цьому – подібність родових зобов'язань з альтернативними. Якщо у боржника річ, яку він зобов'язався віддати, загинула, від боргу він не звільнявся, оскільки повинен був заплатити борг річчю однорідною, тобто вважалось, що родова річ загинути не може.

5. Часткові, солідарні та кореальні зобов'язання. Траплялись випадки, коли зобов'язання зв'язувало не одного кредитора і одного боржника, а значно більшу кількість осіб. Могло бути: один кредитор і кілька боржників, або навпаки – кілька кредиторів і один боржник, або ж кілька кредиторів і кілька боржників. За загальним правилом, подібні зобов'язання поділялись на таке число зобов'язань, що дорівнювало кількості суб'єктів. Тому кожний з боржників ніс відповідальність за свою частину боргу і кожний кредитор міг вимагати тільки ту частину боргу, яка припадала на всю його частку.

Всі ці зобов'язання впливали з однієї підстави і називались *частковими*. Наприклад, спадкоємці виплачували кредиторам спадкодавця тільки свою частину боргу.

Але траплялись випадки, коли кожний кредитор міг вимагати від кожного боржника повного задоволення. Такі зобов'язання називались *солідарними*.

Під *кореальними* зобов'язаннями розумілося єдине зобов'язання при кількох суб'єктах з боку кредитора або боржника. Кореальне зобов'язання виникало, головним чином, з договору або заповіту. Найбільш поширеною формою цієї угоди у римлян була так звана стипуляція, за якої кредитор запитував підряд кількох

боржників, а останні всі разом відповідали; або, наприклад, у заповіті вказувалося, що хто-небудь із спадкоємців зобов'язаний зробити що-небудь на користь третьої особи.

Солідарне зобов'язання, на відміну від кореального, становило сукупність зобов'язань, що дорівнювали кількості учасників. Підставою солідарного зобов'язання був закон: наприклад, воно могло виникнути у разі вчинення будь-якого делікту, коли кілька осіб заподіяли комусь шкоду.

У кореальних зобов'язаннях пред'явлення позову до одного з кореальних боржників звільняло від боргу інших і позбавляло інших кореальних кредиторів права пред'являти позов.

Солідарне зобов'язання становило собою декілька зобов'язань за наявності одного боргу і надавало право кредитору звертатись з стягненням стільки разів, скільки було боржників, поки він не одержував задоволення в повному розмірі. Солідарне зобов'язання ліквідовувалось лише фактом дійсної сплати.

У кореальних зобов'язаннях ні кредитор, ні боржник не мали права регресу. Проте у солідарному зобов'язанні боржник право регресу мав.

6. Субсидіарні зобов'язання мали допоміжний характер. Їх виникнення датують часами правління імператора Троян (53–117 рр. н. е.). Тоді почали використовуватися субсидіарні позови проти муніципального магістрату, який призначив неплатоспроможного опікуна, з якого підопічний не міг стягти завдану шкоду. Пізніше цей позов набув поширення і в зобов'язаннях за участю третіх осіб.

Зв'язки між кредитором і боржником, на основі яких кредитор має право вимагати, а боржник зобов'язаний щось здійснити або утриматися від певних дій, установлювалися засобами, які приписувало право. Засіб установлення обов'язкових зв'язків між кредитором і боржником є джерелом зобов'язання. Римські юристи джерелом зобов'язань вважали: контракти, делікти, нібито контракти, нібито делікти.

3. Припинення та забезпечення зобов'язань

Зобов'язання мають терміновий характер, і породжуються для їх (зобов'язань) виконання. Втім, уже з самого моменту виникнення зобов'язання розраховані на їх припинення. Основною підставою для припинення зобов'язань є їх виконання. Виконання зобов'яз-

зав'язує за собою юридичні наслідки, тобто зобов'язання припинялися лише за наявності певних умов. Ці умови стосувалися місця і часу виконання зобов'язань; особи виконавця і особи, яка приймає виконання; змісту зобов'язань.

Місце виконання зобов'язання визначається згодою сторін. Якщо місце виконання зобов'язань устанавлювалось альтернативно, то таке місце вибирав боржник. Тоді ж, коли невиконання зобов'язання траплялося з вини боржника, вибір місця виконання належав позивачеві.

Час виконання зобов'язання визначався договором. Якщо термін виконання не був устанавлений у договорі, момент виникнення зобов'язання і термін його виконання збігалися. Кредитор міг вимагати виконання зобов'язання терміново, за винятком випадків, коли для виконання зобов'язання потрібен був певний час. Дострокове виконання (*representatio*) допускалося не завжди. Заборонялося дострокове виконання зобов'язань у виплаті аліментів. Коли ж дострокове виконання не заборонялося законом, вимагалось, щоб при цьому не порушувалися інтереси кредитора.

Для припинення зобов'язань вимагалось, щоб воно було виконано і прийнято певною особою. Виконання зобов'язання здійснювалося або боржником, або його представником. Особисте виконання вимагалось тоді, коли договір мав особистий характер. Якщо ж зобов'язання не мало особистого характеру, допускалося його виконання третьою особою.

Виконання мало відповідати змісту зобов'язання. Боржник не міг на свій розсуд замінити предмет зобов'язання. Заміна предмета зобов'язання була можлива лише зі згоди кредитора.

Найбільш важливим способом припинення зобов'язання вважалася **сплата**, тобто виконання зобов'язання. Крім виконання зобов'язання, зобов'язувальні відносини могли припинятися також через: зміну змісту або умов зобов'язання (*novatio*); судове засвідчення спору (*litis contestatio*); залік зустрічних потреб кредитора і боржника (*compensatio*); звільнення боржника від боргу кредитора (*remissio debiti*); поєднання в одній особі кредитора і боржника (*confusio*); неможливість виконання; смерть однієї зі сторін; закінчення давності до запитання.

Новація (*Novatio*) – договір, який погашає попереднє зобов'язання через устанавлення нового. Така заміна відбувається на основі усного договору (*stipulatio*).

Залік (*compensatio*) міг мати місце у випадках зустрічної вимоги, коли кредитор і боржник за одним зобов'язанням є відповідно боржником і кредитором – за іншим.

Звільнення від боргу застосовувалося тоді, коли кредитор добровільно відмовлявся від свого права вимагати його сплати.

Зобов'язання припинялися у випадку **фізичної** або **юридичної** неможливості виконання. Фізична неможливість могла мати місце тоді, коли предмет зобов'язання (наприклад, річ) був фізично знищений без вини боржника. Юридична неможливість наставала тоді, коли предмет зобов'язання виключався з цивільного обігу.

У випадку **смерті боржника** зобов'язання переходило до спадкоємців. Виняток: до спадкоємців за делікти не переходили борги.

Способи припинення зобов'язання в межах цивільного права були доповнені преторськими нововведеннями. Найвідомішим нововведенням було те, що претор міг надати боржникові можливість позовного заперечення (*exceptio*) на позов кредитора.

4. Наслідки невиконання зобов'язання

У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржник ніс відповідальність перед кредитором. У різні епохи Римської держави форми відповідальності були неоднакові. За Законами XII таблиць відповідальність боржника мала особистий характер – існувала особиста екзакуція: тюрма, продаж у рабство, навіть позбавлення життя.

Надалі особиста екзакуція за законом Петелія (*lex Poetelia*) змінилася майновою (326 р. до н. е.). Пізніше у праві відповідальність боржника обмежувалася відшкодуванням кредитором понесених збитків, причому відповідальність боржника будувалась на принципі вини.

Вина (*culpa*), в широкому розумінні, – це неправомірний стан волі, коли особа з наміром і свідомо виконує неправомірну дію, бажаючи викликати ефект (так званий *dolus, dolus malus* – зломислення).

У вузькому розумінні, вина є відсутність належної обережності, завдяки якій можна було б уникнути шкоди для інших (*culpa*). Вина ця полягає у недбалстві, яке може виявлятися у дії чи бездіяльності.

Ступені вини. Якщо між сторонами існувало будь-яке особливе правовідношення, яке зобов'язувало до певної обережності, то за відсутності такої обережності особа несла відповідальність за вину. Але не в усіх випадках вимагалась наявність однакової обережності, тому визначались різні ступені вини.

Для визначення ступеня вини виходять із: а) способу дії звичайної людини; б) способу дії доброго господаря; в) зі способу дії певної особи щодо власних справ.

Особа, яка не додержується обережності, властивої всім людям, чинить **грубу вину** (*culpa lata*), що, за визначенням джерел, є нерозумінням того, що розуміють всі (*nimia negligentia*). Особа, яка не додержується дбайливості, властивої доброму господареві, чинить **легку вину** – (*culpa levis*).

Особа, яка не додержується обережності щодо власних справ, а також щодо доручених їй піклуванню чужих інтересів, чинить так звану *culpa in concreto* – **конкретну вину**, прирівняну до злого умислу (*dolus*).

Якщо дві особи завдавали одна одній шкоду в результаті *dolus* або *culpa*, то відбувався залік вини, і претензії їх одна до одної погашались.

Таким чином, кожна зобов'язана особа відповідала тільки за свою вину (*diligentia*). Але в деяких випадках виникала відповідальність і за чужу вину; траплялося це найчастіше тоді, коли обов'язок дбайливості й обережності містив у собі обов'язок охорони речі, тобто *custodia*.

Підставою виникнення такої відповідальності може бути: самостійний договір, додаткова угода за договором, нарешті, наслідки необережності (*diligentia*), які впливають безпосередньо з договору. Джерела римського права вказують на такі випадки *custodia*:

- 1) охорона речей за відповідну винагороду;
- 2) відповідальність господаря готелю або заїжджого двору, а також власника корабля за збереження й цілість речей постояльців або господарів вантажу;
- 3) ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*) тощо.

Випадок (*casus*). Під випадком слід розуміти події, не викликані будь-чим наміром або необережністю. Особливими видами випадку є непереборна сила, незвичайний випадок (*vis*

maior, damnum fatale), тобто подія, яку боржник не міг ні передбачити, ні відвернути (наприклад, землетрус, пожежа, повінь і т. ін.). Випадок може знищити або зменшити предмет зобов'язання, в результаті чого виконання його може бути неможливим повністю або частково.

В односторонніх зобов'язаннях, якщо їхнім предметом була індивідуально визначена річ, боржник відповідальності за неї не ніс; якщо ж предметом зобов'язання була родова річ, випадок значення не мав. Вбачалось, що *genus non potest* – річ не гине. Останнє стосувалось і альтернативних зобов'язань.

Відшкодування збитку. Боржник за невиконання або за неналежне виконання зобов'язання повинен був відшкодувати збитки (*damnum praestare*).

Під шкодою розумілась будь-яка не вигідна для потерпілої особи зміна її майнового стану.

Обов'язок відшкодування виникав у разі порушення угоди, а також при здійсненні неправомірних дій – **делікту** (*damnum iniuria datum*).

Винагорода за шкоду, що була заподіяна будь-ким майну певної особи в разі будь-якого позитивного або негативного факту, за який той, хто виконав, ніс відповідальність, становить інтерес кредитора (*id quod interest*).

Для наявності права на відшкодування збитків необхідними є такі умови:

- 1) дійсне (а не спроба) порушення прав, причому порушення права має бути протизаконними;
- 2) наявність шкоди (збитку);
- 3) причиновий зв'язок з фактом, за який відповідає інша особа, тобто між протиправними діями і шкодою;
- 4) наявність вини.

Той, хто завдав шкоди будь-якій особі, зобов'язаний винагородити останню, тобто сплатити збитки. Збитки становлять шкоду, що завдана; вони могли бути позитивними (*damnum emergens*), коли безпосередньо зменшилось майно, або негативними, що полягало у втраті прибутку (*lucrum cessans*), який потерпілий міг би одержати від використання речі.

Обов'язок винагородити за шкоду і збиток міг бути предметом особливого договору, наприклад, угоди страхування.

Питання для самоконтролю

1. Як називаються сторони у зобов'язанні?
2. Які зобов'язання називаються синалагматичними?
3. Які зобов'язання називаються натуральними? У чому їх специфіка?
4. Яка відмінність між фактом і подією? Що таке юридичні факти та їх основні види?
5. Які види цивільно-правової відповідальності існували у Стародавньому Римі?
6. Які види солідарної відповідальності Ви знаєте?
7. Як розуміти вислів: «Речі, які визначаються родовими ознаками, не гинуть»?
8. Назвіть основні підстави виникнення зобов'язань.
9. Які Ви знаєте наслідки невиконання зобов'язання в римському приватному праві?
10. Назвіть основні підстави припинення зобов'язання.
11. За яких обставин міг застосовуватися залік як спосіб припинення зобов'язання?

Тема 8

ДОГОВОРНІ ТА НЕДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

---

1. Поняття та види договорів

Поняття договору належить до основоположних понять сучасного цивільного права. Його сучасне змістовне наповнення значною мірою ввібрало в себе зміст давньоримського поняття «договір». Так, сьогодні в Україні є вживаним таке поняття договору¹¹⁷.

|| **Договір** – це взаємна угода, яка набуває юридичного значення внаслідок волевиявлення двох або більше сторін про встановлення, зміну або припинення правових відносин.

Римські юристи насамперед розкривали зміст тих понять, які використовувалися для характеристики договору як явища правового життя. Проте, аналіз тлумачень договору, що їх давали давньоримські юристи, свідчить, що феномен договору вони виводили із угоди. Римські юристи звели всю сукупність відомих їм договорів у певну систему, вирізняючи два види договорів – **контракти** і **пакти**. Передумою розуміння сутності договору у римському праві слугувало визначення співвідношення понять контракт (*contractum*) і пакт (*pactum*). Ці терміни зазвичай вживалися і використовувалися у значенні «зобов'язання» та «угода». Ульпіан так визначав пакт: «Пакт є угода двох або більше осіб про одне і те ж та їх згода» (Д. 2.14.1.2). Система пактів була результатом римського трактування принципу свободи договору: у

---

¹¹⁷ Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко ... В. С. Ковальський (кер.) та ін.– К. : Юрінком Інтер, 2002.– 528 с. (С. 107).

зв'язку з тим, що угоди породжують відносини, які або взагалі не визнаються правом, або захищаються різними правовими засобами (ексцепція, позов). Практичного значення набувало питання: Чи будуть захищатися ці відносини, і якщо будуть, то яким чином? Тому в основу класифікацій угод (контракт чи пакт) у Давньому Римі було покладено ступінь захищеності цих відносин¹¹⁸. З'ясування цього положення дає Ульпіан: «Претор говорить: «Я буду захищати пакти, які здійснені не внаслідок злого умислу і не всупереч законам, плебісцитам, постановам сенату, декретам, едиктам принцепів і не в обхід якогось із цих правил» (Д. 2.14.7.7). Звідси, пакти – це неформальні угоди, тобто саме ті, що їх породжувало ділове життя за межами кола контрактів. Вони не мали позовного захисту і юридичного значення: тут покладалися лише на совість контрагентів, на їхні моральні якості, а не на право. Невиконання пакту не несло юридичної відповідальності.

|| **Пакт** – це неформальна угода яка не підпадала під жоден тип контрактів, була позбавлена позовної сили.

Проте з розвитком ремесел, торгівлі, сільського господарства цивільний обіг не міг вже задовольнитися замкнутим колом контрактів. Нові відносини вимагали нових договірних форм. Римляни змушені були визнати за деякими пактами силу контрактів, надавши їм позовного захисту.

Розрізняли три категорії пактів.

1. *Pacta adiecta* – додаткові угоди. Під ними розуміли угоди, які приєднувались до будь-якого головного договору. Розрізняли *pacta adiecta*, що укладались разом з головним договором (*in continenti*), і додаткові угоди, укладені пізніше, через певний проміжок часу (*ex intervallo*). Римляни не визнавали жодних додаткових угод після укладання договору, за винятком тих, що їх метою було полегшення становища боржника. Наприклад, угода про прощення або відстрочку боргу.

2. *Pacta praetorian*. Під преторськими пактами розуміли такі пакти, які претор у своєму едикті наділяв самостійним позовом. До таких пактів належали:

---

¹¹⁸ Малков А. Д. Сущность договора в Римском праве // Древнее право.– 1999.– № 1 (4).– С. 180–187.

– обіцянка сплатити свій або чужий вже існуючий борг (*constitutum debiti proprii або alieni*);

– *receptum* (прийняття), причому розрізняли три випадки: а) обіцянка банкіра сплатити чийсь борг (*receptum argentarii*); б) прийняття власниками кораблів, готелів і заїжджих дворів речей пасажирів і постояльців на зберігання з підвищеною відповідальністю (*receptum nautorum, cauporum, stabulariorum*). Від відповідальності вони звільнялись тільки за наявності так званої непереборної сили (*vis maior*); в) той, хто приймав на себе обов'язки третейського судді, повинен був їх виконувати; причому в разі невиконання його примушували до того заходами адміністративної влади (*receptum arbitrii*).

3. *Pacta legitima*. Під цими пактами розуміли угоди, які дістали позовний захист у законодавстві пізньої Імперії. До таких пактів належали:

– обіцянка дати придане (*pactum dotis*). Така неформальна угода давала право чоловікові вимагати обіцяного приданого;

– дарувальна обіцянка (*pactum donationis*), яка могла бути здійснена найрізноманітнішими способами.

Щодо **контракту** (*contractus*), то він визнавався одним із найпоширеніших у Римі джерел виникнення зобов'язань. Римські юристи зазначали, що в основі договору лежить взаємна угода кількох осіб. Договір як підстава виникнення зобов'язань мав місце тоді, коли воля сторін спрямована на встановлення, зміну, припинення прав і обов'язків, тобто на встановлення зобов'язальних відносин.

Розрізняли одно- і двосторонні договори (так само, як і зобов'язання, що виникали з них). Договори, в яких одна сторона має тільки право, а інша – тільки обов'язки, називалися *односторонніми* (наприклад, договір позики), а договори, в яких кожна зі сторін мала права і обов'язки, – двосторонніми (наприклад, договір найму речей). Права і обов'язки розподілялися між сторонами не завжди рівномірно. Інколи одна сторона мала за договором більше прав і менше обов'язків, а друга, навпаки, – менше прав і більше обов'язків.

Система контрактів у Давньому Римі була суттєво розгалуженою, тому слід вказати на найбільш поширені:

– **синалагматичні** договори – передбачали рівномірний розподіл прав та обов'язків між сторонами, тобто права і

обов'язки однієї сторони відповідали обов'язкам і правам іншої (наприклад, договір купівлі-продажу);

– **ризиковані або алеаторні договори** – це договори, за яких наперед невідомо, яка зі сторін одержить винагороду, а яка – збитки. Кожна сторона несе певний ризик, все залежить від випадку; до цього виду договорів відносять *emptio spei* або *emptio rei speratae* (купівля надії або купівля майбутньої речі). Наприклад, особа купує за певну встановлену плату врожай фруктового саду наступного року. Врожаю може й не бути, тому покупець ризикує втратити гроші, які заплатив, тоді вигоду одержить продавець. Врожай перевершив всі сподівання, особа одержала великий прибуток, а її контрагент за проданий урожай одержав дуже малий еквівалент; він продав збиткове. У цьому прикладі все залежало від випадку: кожна сторона однаково ризикувала;

– **суворі контракти** (*stricti iuris negotio*) – це контракти, які зобов'язували боржника до точного й буквального виконання обіцяного. Що не обіцяно, не підлягає виконанню; зміст такого зобов'язання точний, визначений і завжди піддається обліку (*certa obligatio*): наприклад, одна особа зобов'язується сплатити іншій 1 березня сто ассів. Суворі зобов'язання, як правило, мають односторонній характер;

– **вільні контракти** (*bonae fidei negotia*) – це контракти, які не зобов'язують до виконання не тільки обіцяного, але й усього, що в даному випадку може вимагатися унаслідок довіри і добросовісності. Вимога може бути і меншою, і більшою, *obligatio* завжди *incerta*, тобто зобов'язання невідоме, хоча б обіцянка й була висловлена ясно; ці зобов'язання переважно мають двосторонній характер. У договорах *bonne fidei* обидві сторони зобов'язуються виконати все те, що вимагає добросовісність незалежно від того, виражено це ясно чи ні. Такі договори завжди зобов'язують сторони до дбайливості передбачливої людини (*diligentia, Deligentis patris familias*) і до повного відшкодування збитків у разі неповного, сповільненого або нездійсненого зобов'язання;

– **оплатні договори** – передбачали, що майнову вигоду мають обидві сторони (наприклад, при купівлі-продажу), і *безоплатні договори*, коли вигоду має тільки одна сторона (наприклад, безпроцентна позика, позичка);

– римське право знало також ряд інших договорів: **абстрактні й казуальні, формальні й неформальні** тощо.

Контракти класифікувались та діставали свою назву від способу їх виникнення. Їх правова підстава (*causa civilis*) виникала або в результаті використання усної мови (*verba*), або письмової форми (*litterae*), або дії, передачі будь-якої речі (*res*), або неформальної (*consensus*) угоди; тому існували контракти *вербальні, літеральні, реальні і консенсуальні*. Про таку класифікацію контрактів згадує Гай у своїх Інституціях: «...розгляньмо зобов'язання, які виникають із контракту. Таких зобов'язань чотири види: оскільки зобов'язання виникає або через посередництво речі, або шляхом проголошення слів, або на письмі (шляхом письмового акта), або внаслідок самої угоди».

Кожна з цих чотирьох категорій контрактів охоплювала суворо обмежену кількість відповідних правовідносин. Всі ці контракти дістали особливу назву і теоретичне обґрунтування, а також були забезпечені правом позову.

Гай згадує про ще одну групу контрактів – так звані, *безіменні контракти*. За своєю юридичною природою вони були ближчими до групи контрактів реальних, оскільки взаємні зобов'язання сторін виникали з моменту фактичної передачі речі одним з контрагентів іншому або внаслідок фактичного виконання ним обумовленої в контракті компенсативної дії. Перші згадки таких контрактів датують I ст. до н. е., але як юридичні явища вони відбулися лише в законодавстві Юстиніана. За своєю суттю, безіменні контракти – це контракти, які виникли та утвердилися після того як уже склався класичний перелік контрактів, але які були необхідні для нормального правового життя. Право Юстиніана зводило безіменні контракти до чотирьох груп:

- передаю тобі річ з тим, щоб ти, у свою чергу, передав мені іншу річ (*do ut des*);
- даю тобі річ, щоб ти здійснив для мене певну дію (*do ut facias*);
- здійснию для тебе певну дію з тим, щоб ти дав мені певну річ (*facio ut des*);
- здійснию для тебе певну дію з тим, щоб ти вчинив для мене певну дію (*facio ut facias*).

Римські юристи називають ще одну групу зобов'язань із правочинів, поряд із договірними. Мова йде про так звані *квазідоговірні* зобов'язання, під які підпадають такі випадки, коли між двома сторонами, які не перебувають між собою у договорі, виникають зобов'язальні відносини, що за своїм характером та змістом схожі із договірними.

2. Умови дійсності договорів та їхній зміст

Необхідними умовами договору є:

- 1) наявність волі, вираження якої має бути дозволеним;
- 2) вираження волі має виходити від дієздатної особи;
- 3) вираження волі має виходити від особи, заінтересованої у зміні конкретних прав та обов'язків;
- 4) договір має бути укладений у відповідній формі;
- 5) сторони в договорі мусять мати правильне уявлення про результат, що його вони бажають досягти.

Для дійсності договору вимагається наявність волі, спрямованої на його укладання; воля має бути при цьому абсолютно вільною і свідомою; тому договір, укладений під впливом помилки, примусу, загрози або обману, не може мати юридичних наслідків.

Неправильне уявлення однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення, називається **помилкою** (*error*). Питання про юридичні наслідки помилки вирішуються залежно від вини особи, яка неправильно виявила свою волю. За наявності вини особа вважалась зв'язаною зазначеним зобов'язанням, а за відсутності юридичних наслідків помилки не встановлювались. Помилка враховувалась тільки тоді, коли вона була істотною і вибачливою.

Римські юристи розрізняли: помилку в праві або незнання закону і помилку щодо фактичних обставин:

– **помилка в праві** завжди була не виправною, оскільки права і закони повинні знати всі громадяни; факти можна було і не знати;

– **фактична помилка** не завжди вважалась виправною: особа не вбачає того, що всім і кожному добре відомо; її помилку нічим не можна виправдати.

Помилками, які можна виправити, вважалися тільки ті помилки, які не породжувалися найбільшою недбалістю; помилка також вважається виправною, коли особа, яка помилялась, була введена

в це обманними діями іншої особи.

Істотними помилками в межах договірної права визнавалися:

- 1) помилки у самому характері правочину (*error in negotio*), в неправильній оцінці договору: наприклад, одна особа передає за договором річ на збереження, а інша – вважає, що річ передана їй в тимчасове користування;

2) помилка в самому предметі правочину (*error in corpore*): наприклад, продавець продає свою ділянку в Римі, а покупець вважає, що мова йде про ділянку в провінції;

3) помилку в якості предмета (*error in substantia*): наприклад, купували вино в бочці, а там виявився оцет;

4) помилку в особі контрагента (*error in persona*): наприклад, особа доручає справу адвокату Семпронію, приймаючи його за іншого знаменитого адвоката, який має таке ж прізвище. Якщо тотожність осіб для правочину не мала значення, то й помилка в особі вважалась неістотною: наприклад, особа має бажання в книжковій крамниці купити книгу у продавця Тіта, а купує її у продавця Панфіла, приймаючи його за Тіта. Для права абсолютно однаково, з якої причини особа вступає в юридичні відносини.

Помилка в праві (*error iuris*), незнання закону пробачалися жінкам, неповнолітнім, солдатам, а також жителям провінцій, де немає юристів.

Волевиявлення однієї сторони могло здійснитися під примусом іншої. Примушування могло бути двох видів: як насилля, застосування фізичної сили (*vis absoluta*) і як погроза (намовлення страху – *metus*). Угода, яка укладалася під страхом фізичного насилля або психологічного тиску, а також в результаті обману вважалася недійсною, оскільки має місце повна відсутність волі. При погрозі, тобто при психічному насиллі, воля існує, оскільки є можливість прийняти угоду, відмовитися від неї або вчинити зі свого боку опір. Римські юристи висловлювалися так: «*Не бажано без примусу, я бажано хоч би з примусом*». У наявності є акт висловлення волі, тому угода визнавалася дійсною. На цій позиції стояло і стародавнє *ius civile*, але за преторським правом особі, яка уклала угоду під впливом погрози, були надані різні засоби, щоб уникнути шкідливих наслідків. Такими засобами були:

а) заперечення проти заявленого позову у зв'язку з тим, що угода укладена під погрозою (*exceptio quod metus causa*);

б) позов потерпілого про повернення йому відданого за правочином, укладеним під погрозою, проти особи, що загрожувала (*actio quod metus causa*);

в) відновлення первісного стану (*in integrum restitutio*);

Всіма цими засобами можна було користуватися не тільки проти того, хто загрожував, а й проти його спадкоємців.

Ці засоби застосовувались за наявності таких умов:

1) побоювання мають бути одночасними з виявленням волі;

- 2) погроза мала бути незаконним засобом;
- 3) не мало значення, однаково, була погроза теперішнім чи майбутнім злом;
- 4) загроза мала бути більш значним злом порівняно зі збитком; загроза життю, але не майну;
- 5) погроза наклепом, фальшивим доносом не має значення;
- 6) погроза мала порушувати безпеку у людини з сильною волею, слабохарактерному і лякливому право захисту не надавалось.

Той, хто застосував примус, засуджувався до відшкодування завданих збитків. У разі відмови добровільно виконати вирок він засуджувався до відшкодування заподіяних збитків у чотирикратному розмірі.

Обманом (*dolus* або *dolus malus*) є одурювання однією особою іншої з метою спонукати її укласти не вигідну угоду. Обман не становить особливого пороку волі. Він може виявлятися по-різному, навіть шляхом мовчання. Вплив обману на угоду аналогічний помилці.

Обманутій особі проти наслідків не вигідно укладеної угоди надавались такі засоби захисту:

- 1) заперечення проти пред'явленого позову (*exception doli*);
- 2) позов до особи, яка обманула, про понесені збитки (*action doli*);
- 3) відновлення первісного стану (*in integrum restitutio*).

Ці засоби діють лише проти особи, яка обманула (*in personam*), а проти її спадкоємців – лише в тому разі, якщо вони збагатилися в результаті обману спадкодавця.

Засоби захисту проти особи, яка обманула, мають більш обмежений характер порівняно із захистом проти примусу; пояснюється це тим, що обман є меншим насиллям над волею, ніж примус.

Для дійсності договору наявності однієї волі було недостатньо, необхідно було, щоб вона була виявлена належним чином. Тому існувала вимога про додержання відповідної форми, яка передбачалася законом або угодою й невиконання якої призводило до недійсності договору. Тому в стародавньому римському праві деякі договори набували юридичного характеру тільки в тому випадку, коли вони уклалися за встановленою законом формою. Такими формами були: *манципація*, *стипуляція*, *деякі письмові договори*.

Правоздатність і дієздатність суб'єктів зобов'язальних договорів були тісно пов'язані з питанням майнової і ділової спроможності окремих осіб. Тому вільне волевиявлення можливе тільки за наявності право- та дієздатності як фізичних, так і юридичних осіб.

Укладання договору передбачає складну сукупність юридичних дій, яка починається з оголошення стороною, яка бажає вступити в договірні відносини, про свій намір укласти відповідну угоду. Таке проголошення пропозиції укласти договір називається *офертою*. Прийняття пропозиції укласти договір називається *акцептом*.

Зміст договору має бути визначеним і предметом його не можуть бути дії протизаконні і неможливі. Предметом договору могли бути всі ті речі, які могли бути предметом дій зобов'язальних відносин взагалі. Уся можлива сукупність договірних зобов'язань визначена відомою тріадою римського юриста Павла: *dare* («дати», в розумінні передати право власності), *praestare* («надати», тобто передати у тимчасове користування або надати певні послуги), *facere* («виконання», в розумінні зробити певну дію або утримуватися від якоїсь дії).

У змісті договору розрізняють три частини:

1) істотний (необхідний) зміст, який визначає характер угоди і без якого договір не може існувати: наприклад, у договорі купівлі-продажу істотним змістом є угода про предмет, ціну і мета;

2) звичайний зміст договору, що не становить його суті. Але він зазвичай властивий окремим договорам. Якщо певні умови не обумовлені в договорі, то наявність їх передбачається сама по собі. Наприклад, за договором оренди земельної ділянки, орендна плата, зазвичай, вноситься в кінці сільськогосподарського року, якщо сторони не погодилися на інше;

3) випадковий зміст договору, під яким розуміється такий його склад, що не тільки не визначає суті договору, але навіть зміст не припускається; тому випадковий зміст договору завжди повинен бути застережений сторонами; в цьому разі мають значення випадкові елементи: умова (*conditio*), строк (*dies*), наказ (*modus*).

Укладаючи договір, особи керуються найрізноманітнішими мотивами, саме тому кожний договір має свою відповідну мету (*causa*). Наприклад, покупець зобов'язується сплатити продавцеві певну суму, щоб придбати певну річ. Придбання речі і є найближчою метою, заради якої укладався договір. Мета одночасно є матеріальною підставою укладання договору.

Договори, в яких мету (каузу) можна легко визначити, називаються *каузальними*.

Проте не в усіх договорах кауза помітна. Існували договори, в яких сторони чомусь приховують мету, заради якої укладають договір (наприклад, стипуляція). Такі договори ніби абстраговані від своєї мети і називаються *абстрактними*.

Умови (*conditiones*) укладання договору

|| **Умова** – це невизначена подія, яка повинна настати в майбутньому і від якої залежатиме юридичний факт правочину.

Будь-який правочин, укладений з умовою, називається *умовним* (*negotium conditionale*). Істотними ознаками умови є: невідомість настання наслідків і самовільність. Необхідно, щоб при укладанні правочину було невідомо: настане чи ні умовна обставина. Умова буде недійсною, якщо до моменту укладання правочину умовна обставина відбудеться. Наприклад, при укладанні правочину застережується: «якщо корабель прийде в порт», а корабель вже в цей час стоїть в порту, тут умова буде недійсною. З тієї ж причини умова буде недійсною, якщо відомо, що вона ніколи не здійсниться. Наприклад: «Чи обіцяєш ти оплатити мені сто асів, якщо я дістану пальцем небо?». Умова має бути цілком довільною; тому умова, яка ставила юридичний факт правочину в залежність від такої обставини, яка сама по собі мається на увазі або яка безумовно повинна настати, вважалася недійсною. Римські юристи розрізняли такі види умов:

1) умови **позитивні і негативні** – поставлені в залежність від наявності або відсутності певних обставин. Позитивною вважається умова, що настала, коли обставина, яка має відбутися, стала дійсністю; негативною – вважається умова, що настала, коли стало відомо, що настання її є неможливим;

2) умови **самовільні, випадкові і змішані** є такі, які залежать від рішення умовно-правомочної особи, або абсолютно не залежать від її вирішення, або залежать тільки частково;

3) умови **відкладні** або **суспензивні** та умови, які **скасовуються** або **резолютивні**. За суспензивних умов юридичний факт правочину відкладається до моменту настання відповідної обставини, за резолютивних умов настання такої обставини припиняє існування самого правочину. Іноді умова

вважається такою, що настала, хоч в дійсності вона і не виконувалась. Подібне відбувається в тому випадку, коли умовно-зобов'язана особа з наміром перешкоджає настанню або ненастанню не вигідної для неї умови.

Строк (*dies*) у договорі.

|| **Під строком** розуміється перебування юридичних наслідків в тій чи іншій залежності від певного моменту часу. Строк відрізняється від умови достовірністю свого настання. Умова може настати або не настати, а строк завжди настане, хоча може бути невідомим.

Строк може бути зазначений прямо календарним днем або віднесений до будь-якої майбутньої дії. Отже, чистий строк може бути визначений або днем, або подією, але такою, яка є достовірною і яка обов'язково повинна відбутись. Можливі різні комбінації зі встановленням строку:

1) *dies certus an incertus quando* – певна обставина повинна настати, але невідомо, коли вона настане (наприклад, день смерті);

2) *dies incertus certus quando* – невідомо, чи настане певна обставина, але відомо, коли вона настане (наприклад, день повноліття сина);

3) *dies incertus an incertus quando* – взагалі невідомо, настане коли-небудь певна обставина чи не настане (наприклад, день народження діда).

Строк не допускався в правочинах при укладанні шлюбу, усиновленні, прийнятті спадщини.

Наказ (*modus*).

|| **Наказ** – це покладання будь-якого обов'язку на відповідну особу, якій надається безоплатна вигода. Наказ, на відміну від умови, ніколи не має речового характеру, а утворює тільки особисту вимогу.

Прикладом наказу буде ситуація, коли будь-хто дарує іншій особі відповідну суму грошей, щоби, у свою чергу, остання

виконала будь-яке зобов'язання на користь третьої особи: передала річ або сплатила аліменти тощо. Отже, суть наказу полягає в тому, що на особу, яка збагатилась, покладається певне зобов'язання. Невиконання наказу не робить правочин недійсним, проте особі, на користь якої зроблено наказ, дається особистий позов про виконання, а при легатах та даруванні понад те – альтернативний строк на повернення дару. Наказ має місце в угодах при даруванні і в розпорядженнях на випадок смерті (*mortis causa*). Втім, наказ не може спонукати до дій неможливих.

Договори, не обмежені умовами, строками і наказами, називалися *чистими*.

3. Окремі види договорів

3.1. Найдавнішими видами договорів у Стародавньому Римі були вербальні договори (контракти).

|| **Вербальний контракт** – це договір, який набирає обов'язкової сили з моменту проголошення певної словесної формули (*verbis contrahitur*).

До вербальних договорів у римському праві відносили: стипуляцію (*stipulation*), призначення приданого (*doltis diction*) та обіцянку вільновідпущеника патронові (*operarum iurata promissio*).

Найважливішим з них була стипуляція, яка у всій системі римських зобов'язань посідала перше місце і була записана вже в Законах XII таблиць. Гай дає таке визначення: «Вербальне (словесне) зобов'язання виникає через посередництво питання і відповіді, наприклад: Обіцяєш дати? Обіцяю; Чи даси? Дам; Чи поручаєшся? Поручаюсь; Чи зробиш? Зроблю» (Гай. 3.92).

Особливістю даного контракту, як зазначає Гай, є те, що такий контракт набував законної сили лише за умови, що питання майбутнього кредитора має збігатися із відповіддю майбутнього боржника.

Завдяки такій словесній формі контракт вважався здійсненим, і кредитор одержував право на позов; слова зобов'язували боржника. Стипуляція мала величезне значення в римському праві; вона була дуже зручною для кредиторів завдяки своєму односторонньому характеру; боржник повинен був виконати те,

що обіцяв; стипуляція для лихварів мала чималі переваги перед іншими формами угод, тому що основа зобов'язання була не виражена – і договір був абстрактним. У формі стипуляції могла бути здійснена будь-яка згода сторін.

Стипуляція була одностороннім договором, тобто кредитор мав право вимагати повернення боргу, а боржник був зобов'язаний повернути борг.

Dolis dictio – усна обіцянка дати придане; яка здійснюється у формі стипуляції.

Operarum iurata promissio – обіцянка раба, який здобув волю, здійснити на користь свого пана дарування чи будь-яке інше зобов'язання або надати йому послугу.

3.2. Літеральні контракти. Літеральними (письмовими) контрактами називали договори, які укладалися письмово (*litterae* – письмо; *litteris fit obligatio* – зобов'язання, що виникало внаслідок запису, письма).

|| **Літеральні договори** – це договори, які фіксувалися у письмовій формі.

До літеральних договорів римляни відносили: записи у прибутково-видаткових книгах, сінграфи і хірографи.

У Римі вважалось обов'язком громадянина, який вступив у ділові відносини з іншими особами, вести книгу, в яку мали записуватись грошові надходження й витрати. Якщо в книгу вносились сума, видана кому-небудь, і ця остання особа шляхом відповідного запису в своїй прибутково-видатковій книзі визнавала одержання цієї суми, то на основі цього запису і виникав договір: боржник зобов'язувався записом у книзі.

Із втратою значення прибутково-видаткових книг набули поширення письмові зобов'язання іншого роду – запозичення з практики грецьких або еллінізованих провінцій: сінграфа (*syngrapha*) і хірографа (*chirographa*). **Сінграфа** – це документ, написаний від імені третьої особи, який свідчив про її борг; складався в присутності свідків і підписувався останніми (такий-то винен такому-то 1000 сестерцій).

Але процедура складання сінграфа була обтяжливою і заформалізованою: вимагалася присутність свідків, сторони змушені були викладати їм зміст договору, що, як правило, аж ніяк не відповідало їхнім інтересам. Внаслідок цього в період

абсолютної монархії сінграфа поступово втрачає своє значення, а римляни доходять висновку, що такий документ може взагалі складати сам боржник і без свідків. Отже, виникає інша форма літерального контракту – **хірографа** – боргова розписка, що складається від імені першої особи – боржника – і підписується ним («Я, такий-то, винен такому-то 1000 сестерцій»).

3.3. Реальні контракти. Реальні контракти – це угоди, які виникали з моменту фактичної передачі речі. До них належать: позика (*mutuum*); позичка (*commodatum*); поклада (*depositum*); договір застави (*pignus*).

|| **Реальні договори** – це договори, які включають дві взаємопов'язані і послідовно здійснювані дії: досягнення угоди про предмет договору і здійснення реальної передачі речі.

Позика (*mutuum*) – реальний договір, що виникає внаслідок передачі однією особою (позикодавцем) речей, що визначені родовими ознаками, іншій особі (позичальнику) у власність із зобов'язанням повернути речі в тій же кількості і такого ж роду та якості в установлений строк або до вимоги.

Ранніми формами позики в Римі були нексум і стипуляція. Договір позики є одностороннім, тому зобов'язання виникає тільки для позичальника.

Умови та ознаки позики:

– передача у власність замінних речей; найчастіше предметом позики є гроші; якщо той, хто передає, тобто позикодавець, сам не є власником або з будь-яких причин нездатний до відчуження, то не може бути і позики;

– обіцянка позичальника повернути одержане в тій же кількості і такої ж якості;

– предметом позики можуть бути тільки речі замінні;

– моментом устанавлення договору вважається момент дійсної передачі предмета позики;

– строк повернення одержаного може бути визначений точно або за вимогою;

– ризик випадкової загибелі речей перед тим, як вони будуть вжиті, падає на позичальника, оскільки після передачі їх він стає власником (*casum sentit dominus*);

– позичальник як такий не зобов'язаний сплачувати відсотки. Сплата відсотків має бути застережена особливою угодою і настає з моменту прострочення або початку процесу *litis contestatio*;

– у разі неплатежу кредитор міг пред'явити до боржника позов, який при грошовій позиці називався *condictio certi*, при позиці інших речей – *condictio triticaria*. Взагалі будь-який позов, який випливає з договору позики, в науці прийнято називати (*condictio ex mutuo*) – *позов з позики*. Цей позов належить до цивільних і суворих позовів.

Договір позики оформлявся шляхом стипуляції або видачею позичкової розписки (хірографа). Така розписка була доказом одержання грошей.

Іноді мали місце випадки, коли розписка вручалась кредитору раніше одержання грошей, і він, одержавши розписку боржника, відмовлявся передати гроші останньому.

Наявність таких фактів пояснюється тим, що боржник (соціально й економічно слабший) підкорявся вимозі кредитора (соціально і економічно сильнішому), який в більшості випадків був лихварем. Для боротьби з подібними явищами постало питання про надання боржнику якихось правових засобів, щоб запобігти стягненню неіснуючого боргу.

Такими правовими засобами були:

1) *exceptio doli*, тобто заперечення проти заявленого до боржника позову про те, що одержання розписки здійснено шляхом обману;

2) те, що боржник, не дочекавшись подачі позову, міг в свою чергу заявити про повернення йому розписки, яка була видана за обіцянки, що позика буде одержана (*querela non numerata pecunia*).

Однак застосування цих засобів для боржника було дуже складним, адже необхідно було довести факт неодержання грошей. У подальшому боржник був поставлений в більш сприятливе становище: обов'язок довести передачу грошей боржнику був покладений на кредитора. За правом Юстиніана, пред'явлення боржником позову про повернення розписки (*querela non numeratae pecuniae*) було обмежене двома роками.

Позичка (*commodatum*) – це реальний договір, за яким одна особа (комодант) передає іншій особі (комодатарію) певну річ у тимчасове безоплатне користування. Позичка – договір двосторонній, але нерівний, оскільки обов'язки завжди несе позичальник (комодатарій) і лише іноді позикодавець (комодант).

Предметом договору може бути тільки індивідуально визначена річ, обов'язково тілесна – рухома і нерухома, власна і чужа.

До позичальника переходить лише просте утримання речі – деменція (*detentio*) без права одержання вигод; одержані вигоди підлягають поверненню позикодавцеві. Позичальник несе відповідальність за легку вину і цілісність речі (*culpa levis et custodia*). Користування річчю обов'язково має бути безоплатним, відповідно до її призначення, як це належить доброму господареві. За випадкову загибель речі позичальник відповідальності не несе; після закінчення строку він зобов'язаний повернути річ у такому стані, в якому її одержав.

Іноді можуть виникнути обов'язки і для позикодавця, наприклад, оплатити надзвичайні й необхідні витрати. Позикодавець несе відповідальність тільки за грубу вину. Наприклад, він дає зіпсовану бочку, з якої все витікає, дає в позику коня, хворого на інфекційну хворобу. В обох випадках має місце груба вина.

Інтереси позикодавця захищаються шляхом прямого позову з позички (*actio commodati directa*). Можливий позов і з боку позичальника проти позикодавця; він називається *непрямим позовом* (*actio commodati contraria*). Позов цей може бути поданий у зазначених вище випадках, тобто за витрати й збитки.

Від позички необхідно відрізнити той випадок, коли річ передається в користування до вимоги безоплатно і, крім того, без будь-якого зобов'язального характеру. Така згода називається *прекаріум* (*precarium*), а той, хто одержав таке користування, називається *прекаристом*. Прекарист користується самостійним посесорським захистом проти третіх осіб і зобов'язаний повернути річ без претензій до того, хто дав річ (*precario dans*).

Поклажа (*depositum*), – або депозит чи схов, тобто передача на збереження, – це реальний договір, за яким одна особа (поклажодавець, депонент) віддає іншій (поклажоемцю, депозитарію) на безоплатне зберігання яку-небудь рухоми річ з правом повернення на першу вимогу. Ульпіан пояснював, що з депозитом ми маємо справу тоді, коли одна сторона отримує від іншої якусь річ з метою її зберігання¹¹⁹.

---

¹¹⁹ Скрейпек М. Римське коріння договору схову в чеському праві // Римське право та правова культура Європи. – Люблін : Видавництво Люблінського

Предметом договору може бути лише рухома, індивідуально визначена річ – своя або чужа. Збереження речі має обов'язково бути безоплатним, інакше згода не буде поклажею.

Річ передається на просте держання поклажоемцю, депозитарію (*detentio*), який зобов'язаний зберігати річ без права користування і на першу вимогу поклажодавця повернути її в тому стані, в якому одержав, з усіма прибутками й вигодами.

Поклажоемець зобов'язаний зберігати чужу річ так, як він зберігає власні речі, і несе відповідальність тільки за грубу вину; в разі прострочення (*mora*) він несе відповідальність за випадок. Відмова депозитарія видати річ депоненту з мотивів права затримання (*ius retentianis*) або зарахування (*compensatio*) не має місця.

Договір поклажі є двостороннім, нерівним, тому обов'язки депонента до депозитарія зводяться до оплати всіх обґрунтованих витрат і відповідальності за легку вину та шкоду, заподіяну дефектами самої речі.

Депонент проти депозитарія має прямий позов (*actio depositi directa*). Предметом позову може бути або вимога про повернення речі, або вимога виплати за річ. Задоволення такого позову тягло за собою для депозитарія безчестя (*infamia*) і відповідальність, тобто сплату подвійної вартості речі (*in duplum*). У свою чергу, депозитарій міг подати позов до депонента (*actio contraria*) за витрати, яких він зазнав, а також за заподіяну з вини депонента шкоду.

Спеціальними видами зберігання були:

1) поклажа під час нещасного випадку (*depositum misera-bile*). Річ передають на зберігання під час нещасного випадку (пожежа, повінь). При неповерненні речі депозитарій сплачує її подвійну вартість і піддається громадському безчестю (*infamia*);

2) секвестр (*sequestratio*) – передача речі особами, між якими виник спір, на збереження третій особі, з умовою віддати річ тому, хто виграє спір;

3) передача на збереження родових речей (найчастіше грошей) з умовою повернення їх у тій же якості й кількості. Договір цей подібний до договору позики, але відрізняється приводом і наміром сторін. При позиці надається допомога грошми, а при збереженні ми спостерігаємо бажання власника речей зберегти

останні й передати їх в надійні руки. Сторони можуть погодитися, що депозитарій одержує речі у власність і бере на себе відповідальність за випадкову їх загибель. Таке зберігання називається *неправильним (depositum irregulare)*.

Договір застави (contractus pignoratitius) – реальний договір, за яким одна особа (заставадавець) передає іншій (застапоутримувачу) річ для забезпечення боргу, але з умовою, що застапоутримувач поверне ту ж саму річ в момент сплати боргу або припинення застави. Якщо від продажу речі виторговано суму, яка перевищує борг, то надлишок застапоутримувач зобов'язаний повернути боржникові.

Договір застави двосторонній, але нерівний. Предметом договору може бути будь-яка річ – своя або чужа. Застапоутримувач зобов'язаний зберігати річ, але не відповідає за її випадкову загибель. Застапоутримувачеві забороняється користуватись річчю, за винятком особливої угоди, яка називається *антихрезисом (pactum antichreticum)*. Після припинення застави застапоутримувач зобов'язаний повернути заставадавцеві річ негайно після сплати останнім боргу або повернути йому надлишок над боргом від виторгової від речі суми (*hyperocha*).

Обов'язки заставадавця перед застапоутримувачем у певних випадках були такими:

- 1) оплатити всі обґрунтовані витрати;
- 2) при заставі чужої речі встановити інше заставне право;
- 3) відповідати за вчинену шкоду у випадку евікції речі;
- 4) відповідати за дефекти речі і по очистці.

У договорі застави заінтересовані обидві сторони: одна має кредит, інша – упевненість, гарантію виконання, і тому обидві сторони відповідають за будь-яку вину (*culpa levis*). Правовідносини, які виникають між застапоутримувачем і заставадавцем, охороняються шляхом позовів: *actio pignoratitia in personam directa* (позов заставадавця до застапоутримувача) і *contraria* (позов застапоутримувача до заставадавця).

3.4. Консенсуальні контракти. Консенсуальні договори набували чинності з моменту досягнення домовленостей сторонами щодо предмета договору. Вважається, що побудова договору на основі доброї волі сприяла створенню універсальної моделі договору. Згода, висловлена вербально, мовчанням,

виражена діями при укладанні договору могла бути підстава чинності консенсуального договору.

|| **Консенсуальні договори** – це такий вид контрактів, який набував юридичного значення в момент досягнення сторонами згоди.

Традиційно виникнення консенсуальних договорів пов'язують із правом народів, у межах якого вони слугували врегулюванню відносин між римлянами та іноземцями, а пізніше були включені до цивільного права.

Гай розробив власну класифікацію консенсуальних договорів, якої дотримувався і Юстиніан: купівля-продаж, найм, товариство і доручення.

Купівля-продаж (*emptio-venditio*) – консенсуальний договір, за яким одна особа – продавець (*venditor*) зобов'язується надати певну річ іншій особі – покупцеві (*emptor*), а останній зобов'язується сплатити продавцеві за продану річ обумовлену суму грошей.

Купівля-продаж – договір двосторонній: обидві сторони відповідають не тільки за явно обіцяне, а й за все те, чого вимагає добросовісність. Договір стає дійсним з того моменту, коли сторони погодилися стосовно предмета й ціни; завдаток або здійснення договору в письмовій формі є лише доказом того, що договір укладено.

Об'єктом купівлі-продажу можуть бути будь-які речі, що не виключені з комерційного обігу: *res corporales et incorporales*, індивідуально визначені або ті, які визначаються родовими ознаками, сукупність речей і навіть все майно, власне й чуже, крім речей украдених, речей, що існуватимуть у майбутньому.

Угода про майбутні речі може укладатися у двох формах:

1) купівля-продаж на ризик (*aiea*): наприклад, продається майбутній урожай, якщо врожай не буде, правочин залишається дійсним. Фактично продається і купується надія на врожай, все залежить від простого випадку;

2) купівля майбутніх речей ціною за одиницю виміру: наприклад, особа купує врожай фруктових садів з умовою платити за одиницю виміру. Правочин буде умовним. Якщо врожай буде, вона зобов'язана сплатити обумовлену ціну, якщо врожай не буде, то угода вважатиметься недійсною.

Ціна речі має бути виражена в грошовій сумі, причому ціна повинна бути визначена і справжня, але не вимагається, щоб вона була дійсною (тобто може бути або дешевше, або дорожче від існуючої). Якщо продаж здійснено менш як за півціни, то продавець, відповідно до рескрипту імператора Діоклетіана, міг вимагати оплати дійсної вартості речі, а в разі відмови покупця – відмовитись від договору. Такий випадок називається *loesio enormis*.

Продавець зобов'язаний був передати річ покупцеві і відповідав за дефекти речі та її кінцеву якість. Тілесна річ передається шляхом простої **традиції** (*traditio*). Передача речі встановлює лише володіння, а не власність, але це не значить, що власність не встановилася; мета передачі – встановити власність. Якщо при укладанні правочину буде зроблено застереження, що власність не встановлюється, то не існуватиме й договору купівлі-продажу.

При купівлі-продажу з моменту угоди до моменту передачі ризик випадкової загибелі речей з індивідуальними ознаками несе покупець, а з родовими ознаками – продавець. З моменту угоди до моменту передачі продавець зобов'язаний зберігати продану річ, як це повинен робити добрий господар щодо своєї речі.

Продавець несе відповідальність перед покупцем за дефекти проданої речі, які значно зменшують її ціну і придатність до вжитку в обігу. При цьому не має значення, змовчав продавець про дефекти чи гарантував їх відсутність. Продавець звільняється від відповідальності лише в тому випадку, якщо доведе, що дефекти покупцеві були відомі, або що він був попереджений, або останній не міг їх не помітити.

Покупцеві, який виявив дефекти в купленій речі, надавалось право:

- 1) вимагати зменшення купівельної ціни шляхом позову, який називався *actio quanti minores* – позов про зменшення вартості;
- 2) повернути річ і вимагати повернення сплачених грошей також шляхом позову – *actio redhibitoria*.

Перший позов можна було подати протягом року, другий – протягом шести місяців. За позовом про повернення сплачених грошей і речі продавець повертає сплачені гроші зі звичайними відсотками і витратами покупця, а покупець зобов'язаний

повернути річ повністю, з усіма наслідками, і відповідає за шкоду, якщо вона сталась з його вини. За випадок відповідає продавець.

Продавець відповідає перед покупцем і за правові дефекти речі, це є відповідальністю за **евікцію** (*evictio*). Наприклад, третя особа пред'являє до покупця позов про вилучення речі, заперечуючи повноваження продавця на укладання правочину. В такому випадку покупець зобов'язаний повідомити продавця про наступний спір, а продавець зобов'язаний виступити у процесі на захист покупця.

Якщо річ буде вилучена з володіння покупця, продавець зобов'язаний відшкодувати всі збитки до моменту винесення вироку, але не більше подвійної вартості речі.

Продавець не відповідає за евікцію, якщо:

1) про це є угода з покупцем;
2) покупець знав про дефекти і не обумовив відповідальність продавця;

3) гравець продає річ, щоб вторговані гроші перевести на гру, а покупцеві ця обставина була відома.

Покупець зобов'язаний сплатити обумовлену ціну одночасно з передачею речі, якщо не було іншої домовленості. З настанням строку платежу або передачі речі він платить відсотки і відшкодовує продавцю необхідні й корисні витрати за час з моменту угоди про передачу.

Особливими видами продажу є:

1) продаж на пробу. Правочин у цьому випадку умовний;
2) продаж за зразком, тобто продається певна кількість речей відповідно до зразка. В цьому випадку правочин не умовний;
3) продаж вимог. Будь-яка вимога, яка підлягає уступці (*cessio*), може бути продана. Продавець відповідає за правильність вимоги, але не за її реалізацію.

Продавець має право на позов проти покупця (*actio venditi*), за яким він вимагає сплатити обумовлену ціну. Покупець має право на позов проти продавця (*actio empti*). Шляхом цього позову він вимагає від продавця річ.

Найм речей (*locatio-conductio*) – консенсуальний договір, за яким одна особа (наймодавець) за певну плату з боку іншої (наймача) зобов'язується надати останній користування річчю або працею особи. Отже, найм був договором двостороннім, рівним.

Джерела римського права вказують на значну схожість договору найму з договором купівлі-продажу: «*locatio-conductio* –

договір є природним і прийнятим у всіх народів (контрактом), укладається не через посередництво слів, але на підставі угоди, як і купівля-продаж» (Д. 19.2.1). Ось чому до нього аналогічно застосовуються правила купівлі-продажу.

Предметом найму може бути річ або праця вільної людини. Договір найму вважався укладеним, якщо сторони домовились про предмет і плату за найм.

Існували три види найму:

- 1) найм речей (*locatio-conductio rei*);
- 2) особливий найм – найм робочої сили вільної людини (*locatio-conductio operarum*);
- 3) підряд-замовлення (*locatio-conductio operis*).

Найм речей – це договір про оплатне надання речі в користування. Найм плодоносний називався *орендою* (оренда споловини, здольщина, *colonus partiarius* існувала в тих випадках, коли орендар сплачував як орендну плату частину врожаю).

Об'єктом найму могли бути всі речі, які не були вилучені з обігу (*res in commercio*), зауважимо: тільки неспоживчі рухомі й нерухомі, тілесні й безтілесні, (наприклад, узуфрукт), власні й чужі. В останньому випадку щодо чужих речей має місце піднайм (*sub-iocatio*), для якого не вимагалася згода господаря. Плата у разі найму обов'язково мала виражатися у грошовій сумі, була визначеною і справжньою, але не вимагалось, щоб вона була дійсною (тобто дорожче або дешевше).

Будь-якого визначеного строку діяння найму в римському праві встановлено не було. Ризик випадкової загибелі об'єкта найму покладалася на наймодавця (*locatoris est periculum*).

Найм речей – договір двосторонній, рівний, обидві сторони відповідають одна перед одною за будь-яку вину. Договір найму покладає права та обов'язки на обидві сторони.

Наймодавець зобов'язаний:

1) першим передати річ в користування наймачеві на весь строк найму (*detentio*); річ повинна бути передана в такому стані, щоб користування нею було можливим відповідно до договору;

2) відповідати перед наймачем за дефект речі, якщо наймодавець їх приховав або запевнив, що вони відсутні. У такому разі наймач має право вимагати зменшення плати за найм або повного розірвання договору й відшкодування збитків;

3) здійснювати ремонт речі і сплатити всі збори і повинності, що ними річ оподатковується;

4) повернути наймачеві всі необхідні і корисні втрати в розмірі одержаної вигоди.

Наймач зобов'язаний:

1) платити плату за найм у визначені строки (якщо відсутня угода – після закінчення найму);

2) після закінчення строку найму повернути річ господарю в цілості, наскільки це можливо при обумовленому користуванні.

Для забезпечення виконання договору при оренді міських і сільських ділянок, а також будинків на користь наймодавця відповідно до закону встановлювалося закладне право на все внесене та ввезене майно наймача (*invecta et illata*).

При оренді сільських ділянок наймач мав право на зменшення або зняття орендної плати, якщо внаслідок надзвичайних обставин (паводок, град тощо) він не одержував очікуваного врожаю.

Договір найму речей припинявся в таких випадках:

– після закінчення строку найму;

– після заяви однієї зі сторін, якщо строк найму не був визначеним;

– якщо наймач при строковому наймі протягом двох років не вносив орендної плати;

– якщо був необхідний ремонт речі, без якого річчю не можна було користуватися;

– якщо внаслідок непередбачених обставин господареві була потрібна віддана в найм річ;

– якщо наймач в обумовлений строк не повернув речі після повторного нагадування;

– якщо дефекти речі не дають можливості далі нею користуватися;

– якщо наймодавець продавав річ іншій особі і остання не бажає продовжувати договір. В цьому випадку наймач мав право вимагати відшкодування збитків і втрачених прибутків.

З договору найму виникають позови: *action locati* – для наймодавця, за яким він може вимагати сплати грошей, повернення речі і відшкодування збитків, і *actio conductio* – для наймача про надання речі й утримання її в належному стані.

Особистий найм або найм послуг (*locatio-conductio operarum*) – консенсуальний договір, за яким одна особа (*locator*) віддає в розпорядження іншій (*conductor*) свою робочу силу, свій труд за певну винагороду.

Той, хто наймався, зобов'язаний був протягом строку договору надавати свою робочу силу (за винятком випадкових обставин, які цьому могли перешкодити) і відповідав за будь-яку вину.

Наймач зобов'язаний був платити найманому працівникові обумовлену плату, навіть якщо і не користувався робочою силою, за винятком випадку, коли працівник заробив рівну суму за наймом в іншому місці.

Наймач звільнявся від сплати за найм і в тому випадку, коли найманий працівник не виконав роботи навіть через незалежні від нього обставини (випадок – *casus*), і відповідав за всяку вину. Смерть наймача не припиняла договору. Інтереси наймача захищались позовом *actio conductio*, найманого – *actio locatio*.

Збереглися записи аутентичних договорів найму: «В консульство Макрина і Цельса, за 13 днів до календ червня, Флавій Секундин написав по просьбі Меммія, [сина] Асклепія, – оскільки він заявив, що неграмотний, – що, з його слів, він здав себе і здав свій труд на золоток опальні Аврелію Ад'ютору, від цього дня до найближчих листопадових ід за 70 денаріїв і харчі. Плату він повинен одержувати поступово. Він повинен буде давати вищезгаданому наймачеві свою працю на повну силу, повноцінно. Якщо він захоче проти волі наймача піти або припинити [роботу], він повинен буде дати за кожний день по 5 сестерціїїв, вирахованих із утримання. Якщо паводок завадить [роботі], він повинен буде зробити свій власний розрахунок. Якщо наймач після спливу терміну заборгує виплату утримання, то він підлягає такому ж страхові за виключенням трьох днів. Місце укладання угоди, підписи свідків»¹²⁰.

Підряд-замовлення (*locatio-conductio operis*) – консенсуальний договір, за яким одна особа – підрядчик (*conductor operis*) бере на себе зобов'язання виконувати для іншої (*locator operis*) певну роботу за певну грошову винагороду.

Якщо при *locatio-conductio operarum* елемент праці полягає в зобов'язанні виконати роботу для створення якої-небудь речі, робітник дає свою працю в розпорядження наймача, працює за вказівками останнього, то при *locution-canductio operis* підрядник самостійно виробляє план для досягнення мети, яку йому вказує контрагент: побудувати будинок, транспортувати товари сушею чи морем тощо. Отже, об'єктом договору є не робота, не особиста

---

¹²⁰ *Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи // Вестник древней истории. – 1955. – № 1. – С. 225.*

праця як така, а результат, якого потрібно досягти. Припускалось, що матеріал повинен давати підрядчику замовник. Якщо ж підрядчик використовував свій матеріал, то, за правом Юстиніана, мала місце купівля, якщо частину матеріалу давав замовник, то угода була наймом.

Підрядчик зобов'язувався виконати роботу згідно з договором і здати її в установлений строк; він ніс відповідальність за недоліки в роботі і після її здачі.

Підрядчик міг передати виконання роботи іншим особам, але відповідальність з нього не знімалась; за випадок він не ніс відповідальності, але не мав права вимагати повної винагороди, а лише відповідно до виконаної роботи. Отже, ризик випадкової загибелі чи псування роботи до її здачі ніс підрядчик, а після здачі – замовник. Замовник повинен виплатити підрядчикові обумовлену винагороду після здачі всієї роботи, якщо за договором не було іншої домовленості.

Позов підрядчика до замовника називався *actio locatio*, а замовника до підрядчика – *actio conductio*. Сторони відповідали одна перед одною за будь-яку вину.

Нещасний випадок під час перевезення вантажу водним шляхом регулювався за *lex Rhodia de iactu*, запозиченим з родоського морського права, згідно з яким, якщо була небезпека загибелі судна, частину вантажу можна було викинути за борт, а збитки розподілялись між тими особами, в інтересах яких було бажаним зберегти судно.

Товариство (*societas*) – консенсуальний договір, за яким двоє або кілька осіб (*socii*) погоджувались спільно брати участь у досягненні спільної дозволеної мети спільними засобами.

Договір вважався здійсненим, якщо сторони погодились щодо мети й засобів; угода могла бути навіть мовчазною. Мета товариства мала бути дозволеною і могла бути будь-якою; вона могла мати економічне значення і не мати його. Необхідно, щоб мета товариства була дійсно спільною для всіх його членів. Тому не вважалось товариством таке угруповання, у якому вигоду мали лише кілька членів, а інші мали збитки. Прибутки і збитки, якщо не було іншої домовленості, між членами товариства розподілялись абсолютно порівну.

Кожний учасник повинен був зробити певний внесок; внеском визнавалось все те, що було вкладене кожним членом товариства до спільної справи: гроші, майно чи послуги. Внески окремих учас-

ників могли бути різного роду й вартості. Припускається, що внески всіх учасників однакові, якщо договором не визначено інше. Існування товариства встановлювалось на певний строк або могло бути безстроковим.

Товариство не було юридичною особою, тому воно не могло пред'являти вимоги і позовів від свого імені; існували лише борги і вимоги окремих співучасників. Кожний учасник при здійсненні правочинів із третіми особами у справах товариства виступав як представник кожного члена товариства на підставі даних йому повноважень.

Обов'язки учасників товариства (між собою) зводились до:

– внесення внесків або до надання своєї робочої сили в розпорядження інших учасників (послуги);

– участі в усіх операціях товариства;

– того, що всі члени товариства користувалися однаковими правами і несли однакові обов'язки;

– того, що кожний з учасників міг вимагати повернення йому корисних і необхідних витрат;

– того, що добросовісність (*bona fides*) становила особливий принцип договору товариства; учасників кожний обирав вільно, тому той, хто вступив у товариство з особливою недбайливістю, не мав права обвинувачувати будь-кого, якщо від цієї недбайливості була шкода для спільної справи. Виходячи з цього, всі учасники несли відповідальність один перед одним за конкретну вину і повинні були виявляти піклування про спільну справу, так само, як вони виявляють його у власних справах (*culpa in concreto, diligentia quasm in suis rebus*). Отже, учасник (*socius*), недбайливий у власних справах, не ніс відповідальності за власну недбайливість, але за таку ж саму недбайливість перед сторонніми він ніс відповідальність;

– того, що для здійснення своїх прав кожному з учасників проти іншого належало право позову (*actio pro socio*).

За обсягом майнових внесків розрізнялись такі види товариств:

1) повне товариство (*societas omnium bonorum*). Повна спільність всього майна теперішнього й майбутнього: наприклад, майно, одержане за заповітом або подароване від сторонніх осіб;

2) *societas lucri cessans*. Об'єктом такого товариства є все те, що придбане діяльністю його учасників з моменту угоди, але не шляхом дарування, відпису, спадкування;

3) *societas unius negotiationis*, тобто товариство, що утворювалось для певного виду економічної діяльності: наприклад, для спільної

торгівлі. Все інше майно залишалось в особистій власності кожного співучасника;

4) *societas unius rei*, тобто товариство для вирішення будь-якої певної справи, наприклад: поїхати будь-куди, щоб закупити певний товар (хліб, рибу), привезти назад, розпродати, розподілити прибуток і збитки.

Товариство припинялось:

– за загальним рішенням учасників або односторонньою відмовою;

– у разі втрати членом товариства всього свого майна; конкурсу і конфіскації майна;

– у разі досягнення мети;

– у разі смерті одного з учасників.

Після припинення товариства відбувався поділ товариського майна. Спір між учасниками товариства про поділ майна розв'язувався позовом *action communi dividundo*, тобто позовом про поділ спільного майна, як і при поділі спільної власності.

Доручення (*mandatum*) – консенсуальний договір, за яким одна особа – довіритель (*mandans, mandator*) – доручає іншій особі – довіреному (*procurator, mandatarius*) – виконання справи або кількох справ без винагороди.

Договір вважається укладеним з моменту домовленості, навіть і мовчазної. Предметом доручення могли бути різного роду справи: керування майном, ведення торгівлі, складання різного роду правочинів, представництво у суді тощо. Договір доручення укладається в інтересах довірителя, а не довіреного.

Договір доручення – двосторонній договір, але нерівний, тому довіритель є головним управоваженим у всіх випадках і має право проти довіреного як головного боржника на прямий позов (*actio mandate directa*) про виконання доручення або відшкодування завданих невиконанням збитків. Довірений проти довірителя умовно і не завжди мав позов (*actio mandati contruria*) про відшкодування витрат, зроблених при виконанні доручення, чи інших збитків.

Обидві сторони несли одна перед одною відповідальність за будь-яку вину. За шкоду, якої зазнав довірений внаслідок випадку (наприклад, пограбування, корабельна аварія), довіритель не відповідав.

Довірений зобов'язаний був виконати дане йому доручення, керуючись інструкціями й інтересами довірителя; виконання дору-

чення можна було передовірити іншій особі, але довірений мав відповідати перед довірительом за вибір особи, подати довірительові звіт про виконане доручення і передати все одержане.

Довіритель зобов'язаний був виплатити довіреному всі зроблені ним витрати, звільнити його від прийнятих на себе зобов'язань із виконання доручення, а після закінчення справи – заплатити гонорар.

Жінки, духовні особи, солдати, *infames* (опорочені) були обмежені у праві вести чужі справи, хоч і були правоздатні.

Договір доручення припинявся:

– у разі смерті однієї зі сторін, за винятком *mandatum post mortem* (посмертного доручення), тобто того випадку, коли доручення спрямоване на дію, яка повинна була здійснитися тільки після смерті;

– з виконанням доручення;

– із закінченням терміну повноваження, якщо було встановлено термін;

– зі скасуванням доручення і відмовленням довіреного.

3.5. Безіменні контракти. Виникнення безіменних контрактів (*contractus innominati*) пов'язане з майновим наданням, яке може полягати в передачі речі або в здійсненні будь-якої дії.

|| **Безіменні контракти** – це договори, які укладалися поза межею замкнутої системи договорів і відображали розмаїті та численні господарчо-комерційні відносини.

Різноманітність безіменних контрактів у кодифікації Юстиніана зводиться до чотирьох основних груп.

1. Я передаю тобі право власності на річ з метою, аби ти мені передав право власності на іншу річ – *do, ut des*.

2. Я передаю тобі право власності на річ з метою, аби ти виконав певну дію на мою користь, надав мені певну послугу тощо – *do, ut facias*.

3. Я здійснюю на твою користь певну дію з метою, аби ти мені передав право власності на певну річ – *facio, ut des*.

4. Я здійснюю на твою користь певну дію з метою, аби ти здійснив на мою користь також певну дію – *facio, ut facias*.

З часом ці групи договорів сформувалися в самостійний вид і утворили нові договори в системі римських контрактів.

Серед різноманітних видів безіменних контрактів найбільш частими є: міна (*permutatio*) і оцінний договір (*contractus aestimatorius*).

Міна (*permutatio*) – реальний договір, за яким одна особа передає іншій яку-небудь річ з тим, щоб також одержати від неї яку-небудь річ (*do, ut des*).

Міна відрізняється від купівлі-продажу тим, що предметом може бути тільки власна річ, при передачі речі переходить і право власності. Зобов'язання виникає з моменту фактичної передачі речі одним з контрагентів. Дається річ за річ, а не гроші за річ. Договір реальний, безіменний. Щодо інших ознак, то до міни застосовуються правила купівлі-продажу.

Під оцінним договором (*contractus aestimatorius*) римляни розуміли реальний безіменний договір, за яким одна особа (віритель) передавала іншій особі (боржнику) певну річ для продажу за визначену ціну з тим, щоб останній повернув або річ, або заздалегідь обумовлену її вартість. Такий посередник був сам заінтересований у продажу речі, оскільки лишок одержаної від продажу суми йшов на його користь. Замість лишку йому видавалась певна винагорода.

Людина, яка одержала для продажу річ, не ставала її власником, ним став той, хто її купив. Той, хто одержав річ для продажу, міг залишити її особі, заплативши встановлену ціну або її встановлену вартість вірителю.

Посередник ніс перед вірителем відповідальність не тільки за будь-яку вину, а й за випадок.

Вірителю для захисту його інтересів надавалось право на позов – *actio de aestimanto*.

Дарування – договір про безплатне надання однією особою іншій певного майна. Дарування – акт добровільної, невимушеної щедрості дарувальника. Дарування передбачає згоду обдарованого.

Ознаки дарування:

- намір обдарувати (*animus donandi*); причому намір обдарувати мав бути результатом вільного виявлення волі й актом щедрості;
- надання майнової користі має відбуватись без винагороди;
- зменшення майна дарувальника і збільшення майна обдарованого;
- прийняття дару.

Дарування може бути здійснено:

1) безпосередньо передачею будь-яких речей або встановленням речових прав, тобто *dando*;

2) відпущенням боргу або відмовою від будь-якого речового права, тобто *liberando*;

3) обіцянкою у майбутньому передати будь-яку річ або встановити речове право, тобто *promittendo*.

Дарування між подружжям вважалось недійсним, проте якщо обдарований пережив дарувальника, дарування залишалось в силі.

Якщо дарування здійснювалось з дотриманням усіх формальностей, дар не підлягав поверненню, за винятком випадків невдячності, образи, створення небезпеки для життя дарувальника, заповідання йому важкого майнового збитку тощо.

4. Зобов'язання з квазідоговорів

Квазідоговорні зобов'язання виникали між сторонами за відсутності договору між сторонами. Підставою для виникнення таких зобов'язань були односторонні юридично значимі дії, юридичні факти, які не були ані договорами, ані деліктами. Водночас квазідоговори підлягали позовному захисту.

До основних квазідоговорів належали: ведення чужих справ без доручення та зобов'язання, які виникли внаслідок необгрунтованого збагачення однієї особи за рахунок іншої.

|| **Квазідоговори** – зобов'язальні відносини (схожі за характером і змістом до договірних зобов'язань), що виникають між сторонами, які не перебувають між собою у договорі.

Ведення чужих справ без доручення (*negatorum gestio*) означає, що одна особа (*гестор*) веде справи іншої особи управляє її майном, не маючи на те доручення від цієї особи і не будучи зобов'язаною робити це по службі. Наприклад, сильний вітер зірвав покрівлю із будівлі Октавія. Його сусід Муцій, знаючи, що Октавій відсутній, сам, за власною ініціативою, відремонтував пошкоджений дах сусіднього будинку.

Інституції Гая містять цікаві положення про тих осіб, які діють на користь чужого інтересу без доручення: «Коли хтось займається справами відсутньої особи, то між відсутнім та

управителем його справ виникають позови, які називаються позовами про ведення справ без доручення. Ці позови, очевидно, виникають власне не із договору; вони мають місце лише тоді, коли особа без будь-якого доручення прийме на себе управління чужими справами. Внаслідок цього особа, справами якої завідували сторонні, також без їх відома зобов'язується. Таке правило введене в інтересах користі, щоб справи осіб, змушених несподівано відлучитися, не прийшли в занепад, якщо такі особи відправляться, не доручивши нікому управління своїми справами. Ясно, що ніхто б не був забезпечений, якби не надав собі позову на ту суму, яку він витратив з приводу чужих справ»¹²¹.

Римське право виділяє необхідні елементи ведення чужих справ без доручення: а) турбота про чуже майно має розумітися як факт здійснення особою певних дій, спрямованих на обслуговування чужого майна; б) важливо, щоб у гестора перед власником ніякого зобов'язання здійснювати ці дії не було; в) для виникнення позову необхідно, щоб ведення справ відбувалося за рахунок власника справи.

Гестор, тобто той, хто веде чужі справи, мав такі зобов'язання:

– він повинен був ставитися до чужих справ з дбайливістю, турботою та увагою;

– після виконання справи, порятунку майна тощо гестор був зобов'язаний надати про це звіт і повернути майно, гроші і все, що належить власникові;

– якщо дії гестора визнавалися такими, що не відповідали інтересам власника, він не одержував відшкодування витрат, понесених ним у ході ведення чужих справ;

– якщо дії гестора не схвалювалися власником, гестор відповідав і за вину, і за випадок;

– гестор відповідав перед власником за дії, які не були у звичай власника.

Водночас гестор мав право позову проти власника – *actio negatorum contraria*.

Власник також мав ряд обов'язків перед гестором, зокрема:

– відповідав перед гестором, якщо дії останнього визнавалися такими, що відповідали інтересам власника;

---

¹²¹ Цит. за: Яковлев В. Н. Цит. праця.– С. 108.

– власник був зобов'язаний відшкодувати витрати гестора, якщо його дії визнавалися корисними і доцільними, незалежно від досягнутого результату;

– якщо власник схвалював дії гестора, то питання про господарську ефективність та доцільність дій гестора відпадало;

– якщо власник схвалював дії гестора, то останній за випадок не відповідав;

– якщо гестор не мав права на відшкодування понесених витрат, то він мав право вимагати від власника повернення речей, грошей і всього того, на що збагатився власник від дій гестора.

Власник мав право пред'являти позов гестору, який називався *actio negatorum gestorum directa*.

Зобов'язання із необґрунтованого збагачення дістали захист через кондиційний позов. Основний поділ кондицій був розроблений римськими юристами за предметом позову: позов про повернення необґрунтовано оплаченого – *condictio indebiti*; позов про повернення надання, мета якого не досягнута, – *condictio ob rem dati*; позов про повернення одержаного внаслідок крадіжки – *condictio ex iniusta causa*; загальний позов про повернення необґрунтованого збагачення – *condictio sine causa*.

5. Делікти та квазіделікти

Одним із джерел зобов'язань у римському приватному праві визнавалися делікти (*delicta*).

|| Делікти – протиправні дії, правопорушення.

Залежно від характеру деліктів вони поділялися на публічні та приватні. Публічними деліктами були такі неправомірні дії, які порушували інтереси держави в цілому і передбачали тяжкі види покарань – тілесні покарання, смертну кару тощо. Приватними ж деліктами визнавалися такі правопорушення, які зачіпали лише інтереси приватних осіб і породжували, зазвичай, зобов'язання штрафного порядку.

До основних характерних ознак приватних деліктів слід віднести:

– зобов'язання припинялося зі смертю правопорушника. Відповідальність за деліктами мала неперехідний характер;

– кумулятивна відповідальність передбачала, якщо правопорушення скоєне декількома особами, то кожний із них ніс відповідальність за відшкодування збитків у повному обсязі;

– ноксальна відповідальність означала, що винний (підвладний) у скоєнні делікту міг бути виданий домовладикою постраждалій особі.

Римське приватне право розробило шість видів деліктів: посягання на особу, крадіжку, грабіж, погрози та обман, здійснення боржником угод, спрямованих на зменшення свого майна з метою приховування цього майна від кредиторів, завдання шкоди.

Посягання на особу (*iniuria*) розумілося в різні часи існування римського права по-різному. Зокрема, в Законах XII таблиць під посяганням на особу розуміється лише посягання на тілесну недоторканність громадян. Різний ступінь впливу на тіло громадянина передбачав різні наслідки:

– членоушкодження робило можливим помсту потерпілого за принципом таліону;

– завдання менш тяжких тілесних ушкоджень передбачало чітко встановлені розміри штрафів, що їх мав сплатити винний на користь потерпілого;

– найбільш легкий ступінь посягання на особу – побиття без поранення, заподіяння образливих побоїв – тягли за собою штраф у розмірі 25 ассів.

Преторське право суттєво доповнило зміст поняття *iniuria*, закріпивши за ним: будь-яке посягання як на фізичну недоторканність особи та її особисті нематеріальні блага (честь, сімейні відносини тощо). Відповідно до змін, внесених претором у вчення про делікти, було змінено порядок відповідальності за деліктами: замість чітко встановлених штрафних розмірів була введена гнучка система нарахування штрафів, стосовно кожного окремого випадку.

Відповідно до закону Корнелія (часи диктатури), до деліктів почали відносити і насильницьке вторгнення в чуже помешкання.

Крадіжка (*furtum*) – як делікт – зафіксована ще в текстах Законів XII таблиць. Це – делікт проти майнових прав взагалі, про що свідчить сентенція Павла: «Крадіжка є навмисне з метою створення для себе вигоди присвоєння собі або самої речі, або навіть користування нею, або володіння нею» (Д. 47.2.1.3).

Розрізняли два види крадіжки: явна крадіжка (*furtum manifestum*) і неявна крадіжка (*furtum nec manifestum*).

Грабіж (*rapina*) першопочатково не виділявся із крадіжки, але в 76 р. до н. е. претор Лукулл ввів позов *actio vi bonorum raptorum*, який спочатку був штрафним, а в часи Юстиніана став змішаним. Передбачалося, що після року від дня грабежу відповідальність знижувалася до простого відшкодування збитків.

Погрози та обман (*metus, dolus*) становили такі умисні дії однієї особи стосовно іншої, метою яких було задоволення інтересів першої. Погрози передбачали схилення особи до укладання угоди під психологічним тиском. Погрози визнаються деліктом з часів претора Октавія (близько 80 р. до н. е.), який ввів спеціальний позов про відшкодування збитків, завданих погрозами, так звана «формула Октавія»: «колись в едикті вказувалося так: «що (здійснено) під впливом сили (насилля) або страху» (*vis metusve*). Про силу робилося згадування для випадків, коли необхідність нав'язувалася проти волі; страх – неспокій розуму внаслідок наявної або майбутньої небезпеки. Але потім згадування про силу було виключене, як те, що здійснюється під впливом грубої сили повинно розглядатися так же, як таке, що здійснюється під впливом страху» (Д. 4.2.1). Відповідач, який за таким позовом, на вимогу судді, повертав одержане ним неправомірно, звільнявся від відповідальності.

Обман (умисел) або шахрайство визнається деліктом з 66 р. до н. е., коли був уведений позов *actio doli*, спрямований на просте відшкодування спричиненої обманом шкоди. Формула позову була складена юристом Аквілієм Галлом. Цей позов передбачав безчестя для присудженого і пред'являвся у випадках, які не передбачалися іншими позовами: «Претор правильно обіцяє цей позов лише в тому випадку, якщо не буде іншого (позову), так позов, що ганьбить, не повинен установлюватися претором наобум, якщо є цивільний або преторський позови, за допомогою яких він може вести судовий розгляд» (Д. 4.3.1.4).

Здійснення боржником угод, спрямованих на зменшення свого майна з метою приховування цього майна від кредиторів (*fraus creditorum*). Такі дії могли бути кваліфіковані як делікти лише після того, як звичайною формою примусового виконання судових рішень стало звернення стягнення на майно боржника. Позов до боржника, умисні дії якого призвели до неправомірного

зменшення його майна, яке було джерелом покриття боргів, називався *action Pauliana*, який використовувався в юридичній практиці уже в часи Цицерона. Цей позов був спрямований на анулювання угод боржника на шкоду кредиторів і повернення відповідних речей або прав у майно боржника.

Завдання шкоди (*damnum iniuria datum*). Такий делікт переслідується за Аквілієвим законом про збитки (близько 286 р. до н. е.). Закон Аквілія «скасував всі попередні закони, які говорили про протиправне завдання шкоди, як Закони XII таблиць, так і інші», – зауважував Ульпіан. Утім, указаний закон залишив у силі декілька приватних позовів про відшкодування завданої шкоди:

– позов, який пред’являвся власникові тварини у випадку потрапи чужих посівів (тварина могла бути видана потерпілому або належало відшкодувати збитки) – *actio de pastu pecoris*;

– позов про незаконну вирубку дерев пред’являвся тому, хто незаконно та умисно вирубував чужі дерева (винний мав заплатити за кожне зрубане дерево 25 ассів) – *actio de arboribus succisis*.

Водночас, паралельно із позовом за законом Аквілія позивач міг пред’явити і легісакційний позов із накладанням руки, з тим, щоб винний відшкодував збитки.

Закон Аквілія мав тричленну структуру:

– перша глава врегульовувала відповідальність за вбивство чужого раба або тварини;

– друга глава передбачала відповідальність за збитки, завдані основному кредитору звільненням боржника від зобов’язання;

– третя глава визначала відповідальність за поранення чужого раба або тварини, за знищення або пошкодження чужої речі. Відповідно до положень закону Аквілія, цей вид відповідальності настав за наявності певних умов: шкода мала бути спричинена безпосередньою дією порушника (убити тварину, а не спричинити смерть); шкода повинна бути спричинена безпосереднім матеріальним впливом на чужого раба або тварину; шкода повинна бути спричинена власнику раба чи тварини або речі.

Останнім джерелом виникнення зобов’язань у класифікації Гая були квазіделікти (*obligations ex quasi delictum*).

|| **Квазіделікти** – позадоговірні приватні правопорушення, які спричиняють майнову чи особисту шкоду.

Римське право знало чотири види квазіделіктів (зокрема в Інституціях Гая та Інституціях Юстиніана).

1. Відповідальність судді за навмисно неправильне або недбале виконання своїх обов'язків (наприклад, за неявку в призначений день для судового розгляду справи).

2. Відповідальність особи, із будинку якої, хоча б і без вини власника, було що-небудь вилито або викинуто. Позов передбачав накладання штрафу у розмірі 50 тисяч сестерцій у разі загибелі вільної людини, а також відшкодування збитків у разі її поранення та каліцтва; у всіх інших випадках було передбачено відшкодування у двократному розмірі оціненої шкоди. Щодо цього виду квазіделіктів Ульпіан так описав думку претора: «Проти того, хто мешкає в домі, із якого щось вилито або викинуто в те місце, по якому зазвичай ходять люди або в якому вони зазвичай перебувають, я дам позов у подвійному розмірі завданої шкоди. Якщо стверджують, що від цієї шкоди загинула вільна людина, то я дам позов про 50 золотих. Якщо він залишився живим і буде стверджувати, що йому завдано ушкодження, то я дам позов на суму, на яку судді буде видаватися справедливим осудити того, до кого пред'явлений позов. Якщо стверджує, що скоїв (спричинив шкоду) без відома власника, то до нього додаю: або видати його...»¹²².

3. Відповідальність за недбало виставлене, вивішене. Позов (*actio de positis et suspensis*) давався будь-якому бажаному проти власника будинку, біля якого було щось поставлено або вивішено таким чином, що могло завдати шкоди перехожим. Цим позовом передбачався штраф у розмірі 10 тисяч сестерцій (у часи Юстиніана – 10 золотих), незалежно від того, має місце його вина чи ні.

4. Відповідальність *nautarum, cauponum, stabulariorum* – за делікти їх слуг. Преторські позови, які давалися проти власників кораблів, утримувачів готелів, постоялих дворів та стаєн за обман та крадіжку, скоєних їхніми слугами на кораблі, в готелі, постоялому дворі, стайні. Предметом позову було стягнення подвійного розміру збитків, завданих проїжджим.

---

¹²² Цит. за: Яковлев В. Н. Цит. праця.– С. 142.

Питання для самоконтролю

1. Чим відрізнялися пакти від контрактів?
2. Що таке «безіменні» контракти?
3. Які підстави поділу контрактів на вербальні, літеральні, реальні і консенсуальні?
4. В чому полягає відмінність між реальними та консенсуальними контрактами?
5. Чому, на Вашу думку, вербальні контракти, як правило, були односторонніми договорами?
6. Чим була обумовлена поява «безіменних» контрактів?
7. Чим відрізняється договір позики від договору позички?
8. Що таке квазіконтракти і квазіделікти?
9. У чому полягала відмінність між деліктами і злочинами у Стародавньому Римі?
10. Які види деліктів ви знаєте?
11. Чи передбачалося римським законодавством задоволення моральних збитків?
12. У чому сутність ноксальної відповідальності?
13. У чому сутність Аквілієвого закону?

Тема 9

СПАДКОВЕ ПРАВО

---

1. Поняття «спадкове право»

У системі римського приватного права спадкове право тісно пов'язане з усіма видами майнових прав. Римські юристи вважали: помирає власник, але залишається його власність; помирає боржник, але продовжує «жити» його борг. У римському приватному праві склався цілий комплекс правових приписів, які регулювали перехід майна власника після його смерті до інших осіб. До них належали такі категорії та положення: спадкування, спадщина, спадкоємець, спадкодавець, універсальне та сингулярне наступництво, відкриття і набуття спадщини, легати, фідеїкоміси тощо.

Спадкове право – сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майнових прав та обов'язків померлої особи до її правонаступників.

Спадкодавцем визнавалася особа, після смерті якої залишилося майно, а **спадкоємцем** – особа, до якої в установленому порядку переходить майно померлого.

Спадщина – сукупність прав та обов'язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця.

Римське спадкове право нерозривно пов'язане з етапами розвитку римської сім'ї та римської власності. Виділення індивідуальної приватної власності із сімейної власності спричинило появу заповідальних розпоряджень, які були свідченням того, що і по смерті людини не припиняються деякі її права і відносини, носієм яких вона була за життя. Архаїчне право дає варіанти юридичного

врегулювання ситуації між сім'єю і майном померлого: померлий патерфаміліас повинен мати свого наступника як в релігійних справах, так і в управлінні майном. Юридичне залагоджування цієї життєвої ситуації римське право передбачало двоюко. Класичне право говорить про *універсальне успадкування*, тобто

перехід до іншої особи не лише всіх прав (за винятком повноважень батьківської і подружньої влади, опіки тощо) і майна померлого, а й відповідальність за його борги і кредити. У посткласичному праві маємо справу з так званим *сингулярним* або *частковим* успадкуванням, яке передбачало набуття конкретними особами лише певних прав на майно померлого, без будь-якої відповідальності за його зобов'язаннями. Спадкове майно в сукупності називалося *ассом*¹²³.

Успадкування як юридична дія можлива лише в тому випадку, якщо чітко означений об'єкт даної дії. Об'єктом успадкування є *спадок*. Під спадком розуміється комплекс майнових прав, які по смерті особи могли бути передані іншій особі.

Архітектоніка спадку могла передбачати такі складові:

- речові права померлого, які могли повністю перейти до іншого, за винятком тих випадків, коли вони мали особистісний характер (узуфрукт, узус, право проживання тощо);
- зобов'язання померлого із договорів (наприклад, стипуляція), окрім тих зобов'язань, які реалізуються щодо конкретних осіб;
- немайнові відносини: сімейні культи, право гробниці. Право патронату могло переходити лише до синів.

Організація процесу успадкування передбачала юридичне означення осіб, спроможних передавати і приймати спадок, а також чітко встановлені правила здійснення даної процедури.

Римське спадкове право знало два способи спадкування – за законом та за заповітом. Причому римське спадкове право проголошувало неможливість спадкування за законом і за заповітом

---

¹²³ *Асс*, майно спадкоємця, поділялося на ідеальні долі – 12 частин-унцій, щоб полегшити розподіл за наявності багатьох спадкоємців. У випадках, коли унцій не вистачало, то їх, у свою чергу, ділили на кратні 12:24; 36 тощо.

майна однієї особи (якщо спадкоємець призначався на одну шосту заповіданого майна, то він успадковував і не заповідані п'ять шостих).

2. Спадкування за законом

Спадкування за законом (*ab intestato*) проходить чотири етапи свого розвитку: спадкування за нормами давнього цивільного права, спадкування за преторським едиктом, спадкування за доюстиніанівським законодавством і спадкування за законами Юстиніана, і має місце у таких випадках:

- коли померлий не залишив заповіту;
- якщо заповіт не відповідав необхідним вимогам або пізніше став недійсним, або був анульований;
- якщо спадкоємці за заповітом не вступали в права спадкування.

Якими є особливості кожного із етапів спадкування за законом?

Система спадкування давнього цивільного права визначалася положеннями Законів XII таблиць. Норми цивільного права передбачали існування трьох груп спадкоємців: свої спадкоємці (*heredes sui*) – сини, які перебували під владою померлого батька, і ті, хто прирівнювався до стану синів (незаміжні дочки, усиновлені, дружина), вони всі ділили спадок порівну; агнати (*agnati proximi*) – члени сім'ї, пов'язані між собою законним спорідненням по чоловічій лінії; далекі родичі (*gentiles*).

Спадкування за преторським едиктом почало формуватися в часи Республіки і завершилося в часи принципату. Претор був уповноважений видавати спеціальний інтердикт (*interdictum guorum bonorum*) для введення у володіння спадковим майном. На думку Гая, претор ввів новий порядок спадкування, заснований на кровному рідстві, щоб виправити «строгість Законів XII таблиць» (Гай. 3.18). Вічний едикт називає ті категорії осіб, які можуть бути закликані до спадку: *unde liberi* – сини і нащадки, в тому числі емансиповані сини та їх законнонароджені нащадки, сини, віддані в усиновлення, але потім емансиповані всиновлювачами; *unde legitimi* – законні спадкоємці, визначені Законами XII таблиць; *unde cognati* – когнати: кровні родичі по прямій та боковій лінії; *unde vir et uxor* – чоловік або дружина по праву того, хто залишився живим, але за умови, що шлюб був законний. У випадках, коли нікого було закликати до прийняття

спадку, спадок проголошувався *виморочним* і передавався в державну казну (за законом Августа).

У межах до-юстиніанівського законодавства проводилися реформи спадкового права з урахуванням особливостей конкретних випадків. За імператора Андріана був прийнятий Тертулліанів сенатус-консульт, відповідно до якого мати закликала до прийняття спадку сина, але за умови, що вона є матір'ю трьох дітей. У подальшому в посткласичному праві знаходить відображення тенденція прийняття матір'ю спадку сина незалежно від права трьох дітей.

Римське спадкове право набуває свого завершення в праві Юстиніана, а саме: в Новелах чітко прописується порядок успадкування без заповіту в межах сім'ї і скасовується попередня система цивільного права. Порядок закликання до прийняття спадку передбачає чотири категорії спадкоємців:

- 1) нащадки померлого, незалежно від їх стану щодо батьківської влади;
- 2) предки, брати і сестри по батьковій і материній лінії;
- 3) брати і сестри по одній лінії (єдиноутробні, єдинокровні);
- 4) всі інші родичі включно до шостого-сьомого коліна рідства.

У разі відсутності всіх родичів майно успадковує дружина або чоловік.

3. Спадкування за заповітом

Спадкування за заповітом відображене уже в Законах XII таблиць і виражає принцип свободи заповіту, який є конкретизацією принципу індивідуалізму і права розпорядження приватною власністю. З юридичної точки зору, заповітом є одностороннє волевиявлення щодо розпорядження у разі смерті, з обов'язковим призначенням спадкоємця.

|| **Заповіт** – вольовий акт власника, «справедливе рішення нашої волі про те, що повинно бути зроблено після нашої смерті» (Модестин). Заповіт – розпорядження стосовно свого майна із відкладальною умовою, яке набуває чинності з настанням умови (смерті заповідача).

Заповіт матиме юридичну силу, якщо він: відповідатиме прийнятій формі; буде встановлений особою, наділеною активною заповідальною правоздатністю (*testamenti factio action*); буде визначений спадкоємець із пасивною заповідальною правоздатністю (*testamenti factio passiva*). Обсяг активної та пасивної правоздатності в римському праві не збігався із обсягом загальної правоздатності.

Обов'язковою умовою дійсності заповіту є право заповідача заповідати. Таким правом володіли лише вільні римські громадяни, які були особами свого права. Не мали права заповідати: підвладні (за винятком солдат, стосовно майна, набутого на службі); неповнолітні; душевнохворі; марнотрати; німі і глухі; сліпі, відповідно до закону Юстиніана¹²⁴; в імператорському праві – еретики; для жінок було встановлене особливе правило – лише в II ст. їм було дозволено заповідати зі згоди опікуна (із ліквідацією інституту опіки жінки здобули повну заповідальну правоздатність)¹²⁵; раби (за винятком державних рабів, яким було дозволено розпоряджатися половиною свого пекулія).

Пасивна заповідальна правоздатність виражалася у можливості одержання спадку і вимагала від спадкоємця статусу вільного римського громадянина. Але пасивна заповідальна правоздатність пов'язана не із закликанням до спадкування, а до прийняття спадку. Тому спадкоємцями могли бути: вільні особи, а також раби, як свій, так і чужий; одна або декілька осіб.

Правом були передбачені випадки втрати заповітом сили: заповіт міг втратити силу ще до відкриття спадку внаслідок його скасування самим заповідачем; заповіт визнавався недійсним, якщо заповідач мав сина і в заповіті не згадував його як спадкоємця або позбавляв його спадку¹²⁶.

За формою в римському праві виділялися заповіти **давні** і **класичні**. До давніх заповітів відносили такі розпорядження на випадок смерті: заповіти перед куріатними комісіями і заповіти перед строем в бойовій готовності. Обидві форми заповітів передбачали волевиявлення перед римським народом, але відрізнялися одна від одної порядком та умовами здійснення:

---

¹²⁴ *Институции Юстиниана.* – С. 132–133.

¹²⁵ *Римское частное право: Учебник.* – Цит. праця. – С. 229.

¹²⁶ *Институции Юстиниана.* – С. 133.

- заповіти перед куріатними комісіями (*testamentum comitiium calatis*) здійснювались перед народними зборами в мирний час, для чого спеціально двічі на рік скликалися ці збори. Заповідач в усній формі проголошував свою волю у разі смерті. Таке волевиявлення було процедурно громіздким, і пізніше народні збори уособлювало зібрання 30 лікторів¹²⁷;

- заповіти перед строем в бойовій готовності (*testamentum comitiium calatis*) були доступні лише тим особам, які входили до складу війська; такі заповіти втрачали свою силу після повернення заповідача з походу.

Щоб уникнути незручностей попередніх форм заповітів (публічність, залежність можливості заповідати від народних зібрань та членства у війську), була запропонована ще одна форма заповіту – заповіт через посередництво міді і вагів (*testamentum per aes et libram*), тобто через ритуал манципації. Ця форма заповіту передбачала передачу заповідачем через манципацію всього свого майна довірній особі, яка зобов'язувалася виконати усі розпорядження заповідача, висловлені тут же. Зручність цієї форми заповіту полягала в тому, що вона могла бути використана завжди за потребою, але, як і попередні форми, була гласною. Щоб уникнути розголошення волевиявлення, була введена письмова форма заповіту: після манципації заповідач передавав довірній особі навшени таблички, на яких і були записані розпорядження.

Пізніше (з кінця Республіки) набуває поширення так званий преторський заповіт, який передбачав надання володіння майном відповідно до заповіту тому, хто був призначений спадкоємцем у табличках. Претор мав право введення у володіння спадкоємця лише в тому разі, коли записи були засвідчені печатками семи осіб (п'ять свідків, ваговщик, покупець).

Особливою формою заповіту був військовий заповіт, сутність якого розкриває Ульпіан: воїни «залишають свої заповіти як хочуть і як можуть, і достатньо просто волі заповідача для розподілу його майна» (Д. 29.1.1). Військові заповіти були позбавлені формальностей, характерних для цивільних заповітів, окрім того, спеціальний солдатський заповідальний режим був пов'язаний із серйозним нововведенням: установлювався

---

¹²⁷ Ліктор – малозначуща державна посада у Римі. Спочатку ліктори виконували розпорядження магістратів, а згодом стали їх охоронцями.

пріоритет волі заповідача над її словесним вираженням¹²⁸. До найголовніших рис солдатських заповітів можна віднести:

- солдат міг розпоряджатися лише частиною свого майна;
- зберігається принцип сумісності двох видів спадкування – за законом і за заповітом;
- підвладний син, перебуваючи на військовій службі, міг залишати заповіт і розпоряджатися своїм лагерним пекулієм.

У посткласичному праві і в праві Юстиніана поряд із установленими формами заповіту вводяться нові, зокрема такі заповіти, в яких беруть участь судді або державні чиновники: заповіт, складений перед судом (*testamentum apud acta conditum*), і заповіт, який передавався на збереження імператору (*testamentum principi oblatum*).

Життєва практика вносила свої корективи і у форми заповітів – поряд із загальними існували спеціальні заповіти, тобто такі, які мали місце лише в чітко визначених випадках, тому їх ще називали **екстраординарними** заповітами. До особливих заповітів, таких, що потребували дотримання додаткових вимог, відносили:

- заповіти під час епідемії (*testamentum pestis conditum*), їх особливістю було те, що допускалася почергова, а не одночасна присутність свідків (конституція імператора Діоклетіана 290 року);
- заповіти в полі (*in loco conditum*) відповідно до конституції Юстиніана 534 року могли оголошуватися перед п'ятьма свідками, якщо не вдавалося знайти необхідних семи;
- заповіт сліпого здійснювався в усній формі манципації (в класичному праві) і міг бути продиктований нотаріусу або секретарю в присутності семи свідків (в посткласичному праві);
- заповіт неписьменного потребував присутності восьми свідків;
- заповіти, в яких розподілялося майно лише між дітьми заповідача, не потребувало підписів свідків;
- заповіти на користь церкви і на інші благодійні цілі звільнялися від установлених законом вимог.

Інтерес становить і така форма, як **необхідне спадкування**. Свобода заповідальних розпоряджень могла зачіпати інтереси сім'ї заповідача або не відповідати громадській думці, або ж бути недоцільною. Саме для врегулювання таких моментів римське

---

¹²⁸ Гарридо Г. М. Х. Цит. праця. – С. 681.

право, визнаючи свободу заповідання, встановлює інститут необхідного спадкування. Свої форми необхідного спадкування мало давнє, преторське право і право Юстиніана.

У давні часи заповідач мав своїм прямим розпорядженням призначити або позбавити спадку «своїх спадкоємців» (призначення чужої людини спадкоємцем без згадки про своїх була неприпустимою). Преторське право передбачало безпосереднє згадування усіх дітей, включаючи і емансипованих. Проте, зазначених пересторог було замало, тому в кінці Республіки вживається ряд кроків, які б гарантували захист інтересів законних спадкоємців: недійсними проголошувалися заповіти, в яких у числі спадкоємців не було найближчих родичів. Але всі ці заходи не давали гарантій інтересам спадкоємців за законом. У цей же період поширилася судова практика визнавати недійсними ті заповіти, в яких найближчі родичі усувалися від спадку. Проголошувалося, що такі заповіти порушують природні родинні обов'язки. В результаті стало можливим задоволення позовів про спадок родичів, що їх обійшли, так, ніби і не було призначених у заповіті спадкоємців. Пізніше дієвим стало правило, відповідно до якого заповіт не опороочувався, якщо в ньому всім необхідним спадкоємцям було залишено не менше чверті того, що належало за законом, так звана *portio debita*. Юстиніан збільшив розмір обов'язкової частки із однієї четвертої до однієї другої частки, яка належить за законом кожному спадкоємцеві.

Щоправда, в деяких випадках було можливим позбавлення обов'язкової частки. Це мало місце, якщо позбавлений спадкової частки був негідним цього, на думку заповідача, або у випадку, коли є доброзичливий намір заповідача (син заповідача душевнохворий, тому спадкоємцями призначені його діти)¹²⁹.

4. Відкриття та прийняття спадщини

Відкриття спадку – це закликання спадкоємця для прийняття спадку. Закликання було дійсним стосовно добровільних спадкоємців і мало місце у випадку, якщо особа призначалася спадкоємцем за заповітом або у випадках, передбачених законом.

---

¹²⁹ Барон Юлус. Система римського громадянського права: В 6 кн. / Асоціація Юридический центр.– СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005.– С. 980.

Процедура відкриття письмового заповіту передбачала, що це має відбутися впродовж трьох–п’яти днів по смерті заповідача в присутності місцевого магістрату. Заповіт для відкриття передавався магістратові тією особою, у якої він зберігався. В обов’язковому порядку магістрат мав відібрати у присутніх свідків визнання аутентичності їх печаток і підписів, надіслати заповіт для визнання тим, хто відсутній, і давав розпорядження про відкриття і читання заповіту у присутності свідків¹³⁰.

Прийняття спадку. Основними способами прийняття спадку були:

- першопочатково прийняття спадку здійснювалося у формі особливого урочистого акту (*cretio*), який передбачав обов’язкове промовляння формули: «Я приймаю і вступаю у володіння цим спадком». Гай виділяв два види *cretio*: з чітко встановленим строком, коли відлік ведеться неперервно від дня смерті заповідача, і звичайний, який передбачає відлік з того моменту, коли спадкоємець дізнався про своє становище і може прийняти спадок в належній формі (Гай. 2.170–173);

- пізніше достатньо було неформального волевиявлення про прийняття спадку (*aditio nuda voluntate*);

- ведення справ як спадкоємець – фактичне володіння спадком (*pro herede gestio*).

До основних умов прийняття спадщини відносили здатність спадкоємців до прийняття спадщини, а також згоду самих спадкоємців (воля спадкоємця могла бути виявлена у заяві про намір прийняти спадщину або фактичним вступом в управління спадком). У разі неспроможності спадкоємців самостійно прийняти спадщину за них це робили їх законні представники.

Якщо спадкоємець помирає після відкриття спадщини, не прийнявши її, тоді спадщину приймав субститут (підпризначений спадкоємець). Якщо цього не відбувалося, спадок оголошувався виморочним¹³¹ і переходив у державну казну. У межах римського приватного права існувало два способи «заміни» померлого спадкоємця – право представлення і *спадкова трансмісія*.

Преторська практика віднайшла спосіб як уникнути появи виморочних спадків: смерть спадкоємця за заповітом відкривала

---

¹³⁰ Барон Юліус. Цит. праця.– С. 962.

¹³¹ Виморочним спадком називали такий спадок, який не міг бути успадкований законними спадкоємцями через їх відсутність.

успадкування спадкоємцям за законом (у свою чергу частка спадкоємця за законом пропонувалася наступним спадкоємцям). У подальшому було вироблено загальне правило, яке дістало назву **спадкова трансмісія**. Спадкова трансмісія, хоча і подібна до права представлення, але має специфічні ознаки (див. табл.):

Право представлення	Спадкова трансмісія
Має місце лише при успадкуванні за законом	Може мати місце як при успадкуванні за законом, так і при успадкуванні за заповітом
Можливе лише у випадку, якщо спадкоємець помер до відкриття спадщини	Можлива за умови, що закликаний спадкоємець помер після відкриття спадщини, але до її прийняття
Спадкова частка померлого спадкоємця може передаватися лише конкретно визначеним у законі особам (дітям, внукам та ін.)	Право на прийняття спадкової частки, що належала померлому, переходить до його спадкоємців

У разі смерті спадкоємця до прийняття спадщини, і коли не було спадкової трансмісії або мала місце відмова від прийняття спадщини, його частка приростала рівними частинами до часток інших спадкоємців.

Зміст заповіту складався з таких елементів: розпорядження в заповіті – призначення спадкоємця/позбавлення спадку, легати, манумісії рабів, призначення опікунів, відрахування вільновідпущеникам, фідеікоміси; призначення під умовою або строком; підпризначення¹³².

Призначення спадкоємця є найголовнішим пунктом заповіту, який містив інформацію про те, кому і в яких частках мало перейти майно померлого. До прийняття закону Константина в 339 році призначення спадкоємця здійснювалося в чітко сформульованих урочистих формулах повеліального характеру. З IV ст. заповідач міг виражати свою волю у будь-якій формі.

Призначення під умовою або строком мало місце, коли днем відкриття спадщини вважався не день смерті спадкодавця, а день настання вказаної вимоги.

Підпризначення означає право заповідача призначити заступника спадкоємця лише в тому разі, якщо останній не може

¹³² Гарридо Г. М. Х. Цит. праця.– С. 692.

набути спадку, тобто йдеться про те, що спадкоємець не зможе або не захоче прийняти спадок. Виділяють такі види підпризначень:

- звичайне (воно виражається формулою: «*Нехай X буде спадкоємцем, якщо ж він не стане спадкоємцем, то нехай буде Y*»);

- взаємне підпризначення між призначеними спадкоємцями: закликання підпризначеного здійснювалося незалежно від закликання спадкоємця.

5. Сингулярне спадкоємство

У заповіті поряд із призначенням спадкоємця могли мати місце і **відкази** – розпорядження, відповідно до яких спадкоємець був зобов'язаний передати вказаним особам певні грошові суми, речі зі спадкового майна або здійснити певні дії на користь третіх осіб, які не набували статусу спадкоємців. Відкази могли призначатися двоюко: у заповіті або у кодицилі¹³³. Відкази обмежувалися законами природи, держави і нормами моралі. Нікчемними були такі відкази, які ставились у залежність від простого угляду обтяженого, тобто предмет відказу повинен був чітко визначеним¹³⁴. Відкази були дійсні за умови покриття спадкових боргів.

Найдавнішою формою відказів вважаються **легати**¹³⁵, які відзначалися суворим формалізмом, кожна із форм передбачала свою спеціальну словесну формулу. Суб'єктами легату були три особи: заповідач або той, хто відказує; спадкоємець або той, хто обтяжується відказом, і легатарій або той, хто одержує легат. Об'єктами легатів могли бути речі (тілесні, безтілесні) і права. Римляни практикували призначення спадкоємцями дітей чоловічої статі, тоді як дружині, дочкам та іншим родичам передавалася частина майна через відкази. Найчастіше у відказах були: узуфрукти, пекулії, праця раба, придане, предмети домашнього вжитку (провіант у коморі, прикраси і предмети

---

¹³³ *Кодицил* – остання воля заповідача, виражалась у формі листа до спадкоємця або в іншій формі.

¹³⁴ *Барон Юліус*. Цит. праця.– С. 1033.

¹³⁵ «*Легат* є, так би мовити, подарунок, залишений покійним» (Інституції Юстиніана. XX.1).

туалету, дорожочінності, дорогий одяг), подарунки, подаровані чоловіком дружині впродовж шлюбу.

Гай прямо вказує, що «є чотири форми легатів: через посередництво віндикації, через посередництво присудження до видачі речі (або зобов'язання). Як дозвіл (або згода) і через посередництво одержання речі наперед (або за прецепцією)» (Гай. 1.192). В Інституціях Юстиніана згадуються чотири види легатів, що їх зберегла історична традиція, але які були недієвими на момент створення зазначеної кодифікації:

- **легат через віндикацію** (*legatum per vindicationem*) передбачав, що відказане може бути лише те, що перебуває у квіритській власності заповідача на момент складання заповіту або його смерті¹³⁶. За цією формою легатарій набував права власності в момент прийняття спадку спадкоємцем і мав право відразу ж віндикувати відказане майно або право. Цей легат мав таку формулу: «Даю і відказую»; формула легата через посередництво присудження: «Нехай мій спадкоємець буде зобов'язаний передати»; легат у формі дозволу або згоди: «Нехай мій спадкоємець буде зобов'язаний дозволити»; легат через посередництво одержання речі наперед: «Заволодіти до розподілу спадку». Сучасний іспанський дослідник римського права Г. Гаррідо зазначає, що класифікація легатів, дана Гаєм, є неповною. Зокрема, не згадуються такі легати, як легат за вибором (*legatum optionis*) і легат за розподілом (*legatum partitionis*)¹³⁷; легат за вибором: «Нехай вибере»; легат за розподілом: «Нехай мій спадкоємець розділить мій спадок з...»;

- **легат через посередництво присудження** (*legatum per damnationem*) передбачав, що спадкоємець зобов'язувався вручити відказану річ, якщо навіть вона належала іншій особі або ще не існувала. Легатарій набував особисте право проти спадкоємця у формі позову із заповіту (*actio ex testamento*);

- сутність **легату у формі дозволу або згоди** (*legatum sinendi modo*) полягала в тому, що заповідач вимагав від спадкоємця терпимості і поваги до певної дії або факту, встановлених на користь легатарія;

---

¹³⁶ Виняток становлять лише родові речі.

¹³⁷ Гаррідо Г. М. Х. Цит. праця. – С. 712.

• **легат через посередництво одержання речі наперед** (*legatum per praeseptionem*) передбачав в якості об'єкта лише замінні (родові) речі.

У період Імперії утвердилися нові форми відказів – **фідеїкоміси**, особливістю яких була довільна форма усних або письмових розпоряджень. Етимологічно «фідеїкоміс» означає «ввірити совісті» – *fideicommitere*, а за формою – виявлення останньої волі у виді просьби або доручення конкретній особі (фідуціарію) на користь іншої особи (фідеїкомісарія) з тим, щоб фідуціарій їх виконав. У формі фідеїкомісу можна було відказати весь спадок – це, так званий, універсальний фідеїкоміс (*fideicommissum hereditatis*).

У класичний період ще існували суттєві відмінності між легатами та фідеїкомісами (див. табл.):

Легати	Фідеїкоміси
Могли бути залишені лише у заповіті з дотриманням усіх формальностей	Могли бути залишені без заповіту і без формальностей, навіть грецькою мовою
Не можна було розпоряджатися легатом на шкоду легатарія	Дозволялося розпоряджатися майном на шкоду фідеїкомісарія
Одержувачами могли бути чітко встановлені категорії	Одержувачами могли бути навіть ті, хто не мав правоздатності одержувати за легатом
Легат розглядався в межах формулярного процесу	Фідеїкоміс розглядався в межах екстраординарного процесу

Пізніше зі зникненням формулярного процесу скасовуються і урочисті форми легатів, а Юстиніан (529 і 531 рр.) встановив рівність між легатом і фідеїкомісом.

Закони XII таблиць передбачали повну свободу для відказів, що на практиці призводить до повного роздарювання спадкового майна, що, у свою чергу, ущемляє інтереси спадкоємця за заповітом. Зрозуміло, що в таких випадках спадкоємець не був заінтересований у прийнятті спадку, а це в цілому тягне за собою втрату сили заповітом. Саме для забезпечення сили заповіту вживається ряд заходів для обмеження свободи відказів. Відомо, що спочатку спробу законодавчого обмеження свободи відказів зробили Фурій (між 204 і 169 рр. до н. е.) і Воконій (169 р. до н. е.). За законом

Фурія заборонялося приймати відкази більше ніж на 1000 ассів; той, хто одержував відказів більше, ніж на вказану суму, зобов'язувався повернути суму вчетверо більшу. Закон Воконія вимагав, щоб легатарій не одержував більше, ніж спадкоємець. Пізніше, в 40 р. н. е. було прийнято закон Фальцидія, який забезпечував спадкоємцеві, зазначеному у заповіті, одержання четвертої частини спадку: «залишати у вигляді легатів можна не більше трьох чвертей від усього майна; іншими словами, якщо призначений спадкоємець або декілька спадкоємців, то цей один або декілька повинні одержати четверту частину спадку»¹³⁸. Яким же чином вираховувалася сума «Фальцидієвої чверті»?:
*«Для визначення Фальцидієвої чверті вираховуються, по-перше, борги, по-друге, витрати на похорон і ціна відпущених на волю рабів; нарешті, відносно залишку розрахунок проводиться таким чином, щоб із нього залишилась четверта частина у спадкоємців, а три б розподілилися між легатаріями, зрозуміло, пропорційно частці, залишеній кожному із них»*¹³⁹.

Щоб визначити, чи не порушене право спадкоємця на обов'язкову чверть, необхідно перевести на гроші: а) цінність спадку або спадкової частки і б) цінність відказів. При цьому при врахуванні цінності спадку або спадкової частки слід брати до уваги день смерті спадкодавця: пізніші збільшення або зменшення спадку не беруться до уваги¹⁴⁰. У римській юридичній практиці встановилося правило, відповідно до якого спадкоємець, який одержував обов'язкову частку, позбавлявся права вимагати Фальцидієву чверть.

Відомим також є SC Acilianum (Ациліїв сенатусконсулт) 122 р. до н. е., який забороняв відказувати речі, поєднані із будівлями. Метою цього рескрипту було запобігання руйнуванню існуючих будівель, щоб власники не могли, наприклад, розплачуватися з боргами, вилучаючи для продажу частини своїх будівель. Рескрипт Септимія Севера і Каракали робив виняток лише для тих частин будівель, які необхідні для робіт, обіцяних на користь римського народу¹⁴¹.

---

¹³⁸ *Институции Юстиниана.* – С. 177–179.

¹³⁹ Там само. – С. 179.

¹⁴⁰ *Барон Юлиус.* Цит. праця. – С. 1046.

¹⁴¹ *Дождев Д. В.* Цит. праця. – С. 105.

Питання для самоконтролю

1. Що таке спадок?
2. Яка відмінність універсального від сингулярного спадкування?
3. Що таке активна заповідальна правоздатність?
4. Чим відрізняється спадкування за законом від спадкування за заповітом?
5. Які види заповітів існували в Древньому Римі?
6. Чи можна було відмовитися від прийняття спадку у Стародавньому Римі?
7. Що таке право представлення в спадкуванні?
8. Чим відрізнялися легати від фідейкомісів?

Навчальна література до всіх тем

1. *Барон Юлиус*. Система римского гражданского права: В 6 кн. / Ассоциация «Юридический центр».— СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005.— 1100 с.
2. *Гарридо Г. М. Х.* Римское частное право: Казусы, иски, институты / Пер. с испанс.: отв. ред Л. Л. Кофанов.— М.: Статут, 2005.— 812 с.
3. *Калюжний Р. А.* Римське приватне право: Курс лекцій.— К.: Істина, 2005.— 144 с.
4. *Лубко І.* Основи римського цивільного права: Практичний посібник.— Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2006.— 92 с.
5. *Макарчук В. С.* Основи римського приватного права: Навч. посібник.— К., Атіка, 2007.— 256 с.
6. *Никонова Е.* Римское право: Учебно-мет. комплекс.— Новосибирск, 2001.
7. *Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана.*— М.: Зерцало, 1997.— 608 с.
8. *Підпригора О. А.* Римське приватне право: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів.— Вид. 3-тє, перероб. та доп.— К.: Ін Юре, 2001.— 440 с.
9. *Підпригора О. А., Харитонов С. О.* Римське право: Підруч. / МОН України.— 2-ге вид.— К.: Юрінком Інтер, 2009.— 528 с.
10. *Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского.*— М.: Юрист, 2000.— 544 с.
11. *Франчози Дж.* Институционный курс римского права / пер. с итал.— М., 2004.
12. *Черниловский З. М.* Лекции по римскому частному праву.— М.: Юрид. литература, 1991.— 290 с.
13. *Яковлев В. Н.* Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: Учеб. пособие.— 2-е изд., перераб. и доп. / УдГУ.— Ижевск, 2004.— Ч. 1.
14. *Яковлев В. Н.* Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: Учеб. пособие.— 2-е изд., перераб. и доп. / УдГУ.— Ижевск, 2005.— Ч. 2.

Використана література

15. *Амелунг В.* Одежда древних греков и римлян.— СПб., 1904.
16. *Андрюсяк А.* Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини).— Л.: Світ, 1998.— 189 с.
17. *Агафонов С. А.* Римське право: Навч.-метод. посіб. Для самостійного вивчення дисципліни.— К.: КНЕУ, 2005.— 143 с.
18. *Античность* как тип культуры.— М.: Наука, 1988.
19. *Антонец Е. В.* Введение в римскую палеографию.— М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009.— 400 с.
20. *Барон Юлиус*. Система римского гражданского права: В 6 кн. / Ассоциация «Юридический центр».— СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005.— 1100 с.
21. *Бобровникова Т. А.* Повседневная жизнь римского патриция в эпоху разрушения Карфагена.— М.: Молодая гвардия, 2001.— 493 с.
22. *Боголепов Н.* Формальные ограничения свободы завещаний.— М., 1881.

23. *Бодриар Ж.* Символічний обмін і смерть / Пер. з франц. Л. Кононовича.– Л.: Кальварія, 2004.– 376 с.
24. *Вегнер В.* Начало, распространение и падение всемирной империи римлян. В 2-х т.– Мн.: Харвест, 2002.– Т. 1.– 656 с.; Т. 2.– 448 с.
25. *Вельшинский Ф.* Быт греков и римлян.– Прага, 1878.
26. *Винничук Л.* Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима.– М., 1988.
27. *Вовк В. М.* Практикум з основ римського приватного права.– К.: Атіка, 2007.– 198 с.
28. *Вовк В. М.* Порівняльна характеристика сучасного українського цивільного процесу та екстраординарного судового процесу в Римі // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 травня 2008 року.– Чернівці: Рута, 2008.– С. 258–263.
29. *Вовк В. М.* Взаємозв'язок релігії, магії і права в римській культурі // Часопис Київського університету права.– 2008.– № 4.– С. 24–29.
30. *Вовк В. М.* Система римського права // Науковий вісник газети «Іменем Закону», 2008.– № 4.– С. 73–78.
31. *Вовк В. М.* Приватно-правова технологія древніх римлян як конструювання правової реальності // Адвокат.– 2009.– № 2.– С. 22–26.
32. *Вовк В. М.* Культурно-антропологічний підхід у викладанні курсу «римське приватне право» / В. М. Вовк // Філософські обрії. – Випуск 29. – Київ-Полтава, 2013. – С. 120-126.
33. *Вовк В. М.* «Вроджений» та набутий статус громадянства (на прикладі Стародавнього Риму) / В. М. Вовк // Митна справа. – 2013. - №3 (87). Ч. 2. Кн. 1. – С. 82-87.
34. *Гегель В. Г. Ф.* Лекции по философии истории / А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ. статья), К. А. Сергеев (вступ. статья).– СПб.: Наука, 2000.– 479 с.
35. *Гончаренко В. О.* Договір позички за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному законодавстві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / В. О. Гончаренко; Одес. нац. юрид. акад.– О., 2005.
36. *Гутьєва В. В.* Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / В. В. Гутьєва; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.– Л., 2003.– 19 с.
37. *Давид Р.* Основные правовые системы современности (сравнительное право): Пер. с фр.– М.: Прогресс, 1967.– 496 с.
38. *Дождев Д. В.* Основные защиты владения в римском праве / РАН; Институт государства и права {Москва}.– М., 1996.– 238 с.
39. *Дождев Д. В.* Римское архаическое наследственное право.– М., 1993.
40. *Дождев Д. В.* Методологические проблемы изучения римского права: индивид и гражданское общество // Вестник древней истории.– 2003.– № 2.– С. 97.
41. *Древний Рим* / Сост. Ф. Конти / Пер. с ит.– М.: Изд. дом «Ниола 21-й век», 2003.– 216 с.
42. *Дюмон А.* Эссе об индивидуализме.– Дубна: Феникс, 1997.– 302 с.
43. *Ермолова И.* Incolae в Дигестах и Кодексе Юстиниана // Древнее право.– 1998.– № 1 (3).
44. *Загурский Л.* Элементарный учебник римского права.– Х., 1900.
45. *Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи* // Вестник древней истории.– 1955.– № 1.– С. 225.
46. *История политических и правовых учений: Учебник.*– 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Юрид. лит., 1988.– 815 с.
47. *Йеринг Р.* Дух римского права на различных ступенях его развития.– СПб., 1875.

48. *Кнабе Г. С.* Древний Рим – история и повседневность.– М., 1986.
49. *Кнабе Г. С.* Римское общество в эпоху ранней империи // История Древнего мира.– Т. 3. Упадок древних обществ.– М., 1982.
50. *Ковалев С. И.* История Рима.– Л.: ЛГУ, 1986.– 325 с.
51. *Колосовская Ю. К.* Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура древнего Рима.– М., 1985.– Т. 2.
52. *Коптев А. В.* Кодификация: Феодосия II и ее предпосылки // Древнее право.– 1996.– № 1.
53. *Коптев А. В.* От прав гражданства к праву колоната: Формирование крепостного права в поздней Римской империи.– Вологда, 1995.
54. *Коссак В.* Рецепция положений римского права про ипотеку в законодательство Украины // Римське право та правова культура Європи.– Люблін: Вид-во Люблінського католицького університету, 2009.– С. 63–67.
55. *Кофанов Л. Л.* Lex и Ius: возникновение и развитие римского права в VIII–III вв. до н. э. / РАН; Институт всеобщей истории; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Юридический факультет; Центр изучения римского права.– М.: Статут, 2006.
56. *Кофанов Л. Л.* Публичные сервитуты в Римской Республике // Вестник древней истории.– 2008.– № 4.– С. 55–67.
57. *Крылатые римские выражения* / Авт.-сост. Ю. Цыбульник.– М.: ООО «Издательство АСТ»; Х.: Фолио, 2003.– 830 с.
58. *Кузицин В. И.* Античное классическое рабство как экономическая система.– М.: Изд-во МГУ, 1990.– 270 с.
59. *Кузнецов А. В.* Римское право: Учебно-мет. комплекс.– Тюмень, 2000.
60. *Литишч Е. Э.* Проблема падения рабовладельческого строя и вопрос о начале феодализма в Византии // ВДИ.– 1955.– № 4.– С. 63–71.
61. *Лубко І.* Закони XII таблиц: Навч. посібник / Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006.– 64 с.
62. *Малков А. Д.* Сущность договора в римском праве // Древнее право.– 1999.– № 1 (4).– С. 180–187.
63. *Митюков К. А.* Курс римского права.– К., 1912.– С. 87.
64. *Никонова Е.* Римское право: Учебно-мет. комплекс.– Новосибирск, 2001.
65. *Памятники римского права: Законы XII таблиц.* Институции Гая. Дигесты Юстиниана.– М.: Зерцало, 1997.– 608 с.
66. *Популярна юридична енциклопедія* / Кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Голловченко... В. С. Ковальський (кер.) та ін.– К.: Юрінком Інтер, 2002.– 528 с. (С. 107).
67. *Право и политика в современной России* // Г. В. Мальцев, Е. А. Лукашева, В. С. Нерсесянц и др.: НИИ правовой политики и проблемы правоприменения, Российская правовая академия.– М.: Былина, 1996.– 215 с.
68. *Римське право і сучасність: Матеріали V Міжнар. наук.-метод. конф., 30–31 травня 2008 р.* / Одеська національна юридична академія; Одеський центр вивчення римського права і похідних правових систем; Подільська лабораторія з адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу НДІ приватного права і підприємництва АПРН України; Хмельницький ун-т управління та права; Ужгородський національний ун-т / Є. О. Харитонова (заг. ред.), Н. Ю. Голубева (уклад.).– Одеса: Фенікс, 2008.– 292 с.
69. *Римське право та правова культура Європи* / Ред. Ан. Дембінські, Ман. Йоньца.– Люблін, 2008.
70. *Савельев В. А.* История римского частного права.– Всесоюз. юрид. заоч. ин-т.– М., 1986.– 76 с.

71. *Савельев В. А.* Власть и собственность: юридические аспекты собственности в праве классического периода // Древнее право.– 1996.– № 1.– С. 112–123.
72. *Сборник задач и проверочных вопросов по римскому частному праву.* Составитель А. Д. Рудоквас.– СПб., 1996.
73. *Сергеенко М. Е.* Жизнь Древнего Рима.– М., 1964.
74. *Сергеенко М. Е.* Простые люди Древней Италии.– М.–Л., 1964.
75. *Скрэйпек М.* Римське коріння договору схову в чеському праві // Римське право та права культура Європи.– Люблін: Вид-во Люблінського католицького університету, 2009.– С. 68–76.
76. *Скрипичев Е. А.* Основы римского права. Конспект лекций.– 5-е изд., стер.– М.: Ось-89, 2008.– 208 с.
77. *Смирин В. М.* Свобода раба и рабство свободного // Вестник древней истории.– 2000.– № 2.
78. *Смышляев А. Л.* Няня-кормилица в суде римского наместника // Вестник древней истории.– 2001.– № 3.– С. 43.
79. *Спиченко Н. К.* Правовое положение городского вольноотпущенника в эпоху Римской империи // Вестник древней истории.– 2006.– № 3.– С. 38.
80. *Стоянов А.* Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII столетия.– Х., 1862.
81. *Тираспольский Г. И.* Римские законы (предъюстинианская эпоха): словарь-справочник / Г. И. Тираспольский.– М.: Флинта: Наука, 2010.– 321 с.
82. *Утченко С. Л.* Цицерон и его время.– М.: Мысль, 1972.– 390 с.
83. *Федорова Е. В.* Люди императорского Рима.– М.: Изд-во МГУ, 1990.
84. *Федорова Е. В.* Латинская эпиграфика.– М., 1969.
85. *Федосеев П. М.* Институт поруки за римським правом та його рецепція у цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / П. М. Федосеев; Нац. ун-т внутр. справ.– Х., 2003.– 19 с.
86. *Харитонов Е. О.* Рецепція римського приватного права. Теоретичний та історико-правові аспекти.– Одеса, 1997.
87. *Хрестоматія ко всеобщей истории государства и права.* Т. 1 / Под ред. К. И. Батвера и Е. В. Поликарповой.– М.: Юристъ, 1996.– 392 с.
88. *Человек и общество в античном мире* / Л. П. Маринович (ред.).– М.: Наука, 1998.– 526 с.
89. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів.– К., 2001.– 330 с.
90. *Шенвиц Ф.* Власть римского домовладыки.– Варшава – Москва, 1914.
91. *Штаерман Е.* Древний Рим: проблемы экономического развития.– М., Наука, 1978.– 220 с.
92. *Штаммлер Р.* Задачи по римскому праву.– Одесса, 1904.
93. *Яковлев В. Н.* Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: Учебн. пособие.– 2-е изд., перераб. и доп. / УдГУ.– Ижевск, 2004.– Ч. 1.
94. *Яковлев В. Н.* Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: Учеб. пособие.– 2-е изд., перераб. и доп. / УдГУ. Ижевск, 2005.– Ч. 2.
95. *Diosdi G.* Ownership in ancient and preclassical Roman Law.– Budapest: Akad. Kiado, 1970.– S. 74.
96. *Giovannini A.* Die Rechtsprechung im alten Rom»: Rechtsstaat oder magistratische Willkür? // Menschenrechte und europäische Identität...– S. 38–48.
97. *Peppe L.* Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana.– Milano: Giuffrè, 1984.– 182 с.

Навчальне видання

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО
КАЛЮЖНИЙ Ростислав Андрійович,
ВОВК Вікторія Миколаївна

Підписано до друку 17.01.2014. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,0. Наклад 300. Зам. № 4.

Надруковано в «МП Леся».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.
«МП Леся»
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 044 407 6197
E-mail: lesya3000@ukr.net